

**NÛBIHAR
AKADEMÎ**

Kovara Akademîk a Xebatên Kurdî ya Navneteweyî
International Peer-reviewed Journal of Kurdish Studies

Cild 1 Jimar 3 Sal 2 - 2015
Volume 1 Issue 3 Year 2 - 2015

Pak Ajans Yayıncılık Ltd. Şti.

Büyük Reşitpaşa Cad. Yümni İş Merkezi No: 22/29

Vezneciler – Fatih / İSTANBUL

Tel & Faks: 0212 519 00 09

www.nubiharakademi.com | email: nubiharakademi@gmail.com

Li Ser Navê Pak Ajansê Xwediyê Kovarê û Berpîrsê Karên Nivîsê
On Behalf of Pak Agency the Owner of Journal and Responsible Editor

Pak Ajans Yayıncılık Ltd. Şti. adına Sahibi ve Yazışleri Müdürü
Süleyman Çevik

EDÎTORÊ GIŞTÎ / EDITOR-IN CHIEF

Adak, Abdurrahman / *Assoc. Prof., Mardin Artuklu University, Turkey*

DESTEYA EDÎTORİYÊ / EDITORIAL BOARD

Acar, Hayrullah / *Asst. Prof., Mardin Artuklu University, Turkey*

Aydın, Tahirhan / *Assoc. Prof., Mardin Artuklu University, Turkey*

Baluken, Yusuf / *Mardin Artuklu University, Turkey*

Beltekin, Nurettin / *Asst. Prof., Mardin Artuklu University, Turkey*

Bor, İbrahim / *Assoc. Prof., Mardin Artuklu University, Turkey*

Ergün, Zülküf / *Mardin Artuklu University, Turkey*

Tek, Ayhan / *Asst. Prof., Mus Alparslan University, Turkey*

Türel, Vehbi / *Asst. Prof., Bingöl University, Turkey*

DESTEYA ŞÊWRÊ / ADVISORY BOARD

Akın, Salih / *Assoc. Prof., Rouen University, France*

Bozarslan, Hamit / *Prof., École des Hautes Études en Sciences Sociales, France*

Bruinessen, Martin Van / *Prof., National University of Singapore, Singapore*

Jalil, Jalile / *Prof., Instituta Kurdzaniyê, Wien, Austria*

Kreyenbroek, Philip G. / *Prof., Georg-August University, Germany*

Musa, Abdulwahab Khalid / *Assoc. Prof., Zakho University, Kurdistan-Iraq*

Vali, Abbas / *Prof., Boğaziçi University, Turkey*

Yeğen, Mesut / *Prof., İstanbul Şehir University, Turkey*

SEKRETERYA / SECRETARY

Kurt, Şehmuz / *Mardin Artuklu University, Turkey*

ÇAP / PRINTED BY

Alioğlu Matbaacılık Bas. Yay. ve Kağ. San.

Tic. Ltd. Şti. Orta Mah. Fatin Rüştü Sk.

No: 1-3 / A Bayrampaşa / İstanbul

MÎZANPAJ & PAGE DESIGN

Dawud Rêbiwar

Nûbihar Akademî kovareke bihekem, akademîk û navneteweyî ye. Di demsalên bihar û payîzê de salê du caran tê weşandin. / Nûbihar Akademî is an international peer-reviewed academic journal. It is published biannually in spring and autumn.

Yayın Türü: Yerel Süreli Yayın.

ISSN: 2147-883X

HEKEMÊN VÊ JIMARÊ/REVIWERS OF THIS ISSUE

Acar, Hayrullah / *Asst. Prof., Mardin Artuklu University, Turkey*

Adak, Abdurrahman / *Assoc. Prof., Mardin Artuklu University, Turkey*

Akın, Salih / *Assoc. Prof., Rouen University, France*

Aslan, Mustafa / *Asst. Prof., Mardin Artuklu University, Turkey*

Aydın, Tahirhan / *Assoc. Prof., Mardin Artuklu University, Turkey*

Çeçen, Ramazan / *Mardin Artuklu University, Turkey*

Ergün, Zülküf / *Mardin Artuklu University, Turkey*

Jabbari, Najmoddin / *Asst. Prof., Kurdistan University, Iran*

Kardaş, Canser / *Asst. Prof., Mus Alparslan University, Turkey*

Keskin, Necat / *Asst. Prof., Mardin Artuklu University, Turkey*

Kıran, Abdullah / *Assoc. Prof., Mus Alparslan University, Turkey*

NAVEROK / CONTENTS

Ji EDÎTOR/EDITORIAL	07-10
Şêx Muhyedînê Hênî: Di Edebiyata Kurdî de Nûnerekî Girîng ê Temaya Xwarinê Sheikh Muhyeddin Hêni: An Important Representative of Food Theme in Kurdish Literary ABDURRAHMAN ADAK	11- 52
زمانی ستاندره؛ فۆنۆلۆژی و رینوس Standard Language, Phonology and Alphabet BAKİR O. ALİ / ABDULWAHAB KH. MOSA	53-74
Analîza Strana Ez Xelef im Li ser Şopa Dîroka Kurdan ya Sedsala XIXem The Analysis of Ez Xelef im Song in the Footsteps of Ninetenth Century of Kurdish History NURDAN ŞARMAN	75-100
Bibliyografyayeke Weşanên bi Îngilîzî li ser Folklorê Kurdan A Bibliography of English Publications on Kurdish Folklore NECAT KESKÎN / RAMAZAN PERTEV	101-116
WERGEREK / A TRANSLATION Li ser Edebiyata Kurdî & Li ser Melayê Cizîrî MARTIN HARTMANN / Ji Almanî: ABDULLAH ÎNCEKAN	119-133
DOKUMENTEK / A DOCUMENT A Yezidi Commentary by Mawlânâ Muḥammad al-Barqalî Şîroveyeke Êzîdîtiyê ya Mewlana Mihemedê Berqelî MUSTAFA DEHQAN	137-151

Ji Edîtor

Lêkolînerên hêja merheba.

Kovara akademîk a xebatên Kurdî ya Navneteweyî *Nûbihar Akademî* bi jimara xwe ya sêyem li pêşberî we lêkolîner û eleqemendên Kurdolojiyê ye. Cihê kêfxweşiyê ye ku bi saya *Nûbihar Akademiyê* di nav lêkolînerên Kurdolojiyê de tevgerê akademîk a berbiçav tê çavdêrikirin. Daxwaza me ji endamên akademiya Kurdî ew e ku bi nivîsîna gotar û lêkolînan xurt ên akademîk piştgiriyê bidin *Nûbihar Akademiyê*. Guman tune ye ku bihêzbûna *Nûbihar Akademiyê* bihêzbûna akademiya Kurdî bi xwe ye û di riya tekamula xebatên Kurdolojiyê de qetîkirina mesafeyê mezin e.

Di vê jimara *Nûbihar Akademiyê* de di qadên Kurdolojiyê yê ciyawaz de çar gotar, wergerek û dokumentek cih digirin. Ji bilî dokumenta ku bi Îngilîzî ye, hemû nivîsên dîtir bi Kurdiya Kurmancî ne. Ji gotarên Kurmancî yek bi alfabeya Kurdî-erebî, yê dîtir bi alfabeya Kurdî-latînî ne.

Ji çar gotaran du heb bi şêweyê interdisîplînerî hatine nivîsîn ku yek ji wan di warên edebiyata klasîk û çanda Kurdan, ya di jî di warên muzîk û tarîxa Kurdan de ye. Ji gotarên dîtir yek jê di warê zimanzanî, ya di jî di warê folklorê de ye. Werger di warê edebiyata Kurdî ya klasîk, dokument jî di warê baweriyên Kurdan de ye.

Abdurrahman Adak di gotara xwe de ku sernavê “Şêx Muhyedînê Hênî: Di Edebiyata Kurdî de Nûnerekî Girîng ê Temaya Xwarinê” ye, li ser helbestvanê klasîk ê serdema piştî mirektiyan Şêx Muhyedînê Hênî, malbata wî ya Xalidî-Neqşebendî ku ji berhemdariya wî re bûye paşxan û menzûmeya wî ya xwarinê ku ji girîngtirîn berhemên qada edebiyata latînî-beşerî a serdema klasîk tê hesibandin, analîzeke berfireh kiriye.

Nurdan Şarman di gotara xwe ya bi sernavê “Analîza Strana Ez Xelef im: Li ser Şopa Dîroka Kurdan ya Sedsala 19mîn” bi arîkariya tarîxa devkî û ya nivîskî ya sedsala XIXem û bi nîşandana varyantên ciyawaz ên strana navdar a bi navê *Ez Xelef im* a herêma Botan, hin xalên tarî û pêşqebûlên şaş ên bi tarîxa Kurdan a sedsala XIXem û yê bi metnê stranê ve peywendîdar ronî kirine.

Bakir O. Ali û Abdulwahab Kh. Mosa di gotara xwe ya hevpar a bi navê “Zimanî Stander, Fonolojî û Rênûs” de li ser rastiya têgehên zimanê standart, fonolojî

û rênusa Kurdî rawestiyane, peywendiya navbera wan û kartêkirina wan a li ser hev destnîşan kirine û hewl dane ku ji bo sazkirina yekîtiyekê di navbera têgehên van qadên cuda de hin pêşniyazan bikin.

Necat Keskin û Ramazan Pertev di gotara xwe ya hevpar a bi sernavê “Bibliyografyayek Weşanên bi Îngilîzî li ser Folklorê Kurd” de hem ji bo lêkolînerên folklorê Kurdî bibliyografyayekê gotar û pirtûkên li ser folklorê Kurdî yên di zîmanê Îngilîzî de amade kirine, hem jî bi vê gotara xwe bal kişandine ser girîngiya amadekirin û nûjenkirina bibliyografyayên hemû qadên Kurdolojiyê.

Di vê jimarê de me nûjeniyek jî kiriye û bi sernavê “Wergerek”ê beşeke nû a kovarê saz kiriye. Armanca me ew e ku di vê beşê de em gotarên girîng, jibîrbûyî û klasîk ên Kurdolojiyê bi bal Kurdî yan Îngilîzî ve bidin wergerandin û pêşkêşî çîhana Kurdolojiyê bikin. Di vê beşa yekem de Abdullah İncekan, gotareke Martin Hartmann a li ser edebiyata Kurdî ya klasîk ku di sala 1898an de bi navê “Zur Kurdischen Literatur” (Li ser Edebiyata Kurdî) di kovara *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* de hatiye weşandin ji Almanî bi bal Kurdî ve wergerandiye. İncekan herweha li pey vê wergerê cih daye wergera nivîsa Hartman a ku di sala 1904an de li Berlinê di destpêka çapa dîwana Melayê Cizîrî de li ser Mela nivîsiye. Bi vî awayî her du nivîsên Hartman ên ku li ser Kurdolojiyê nivîsîne bi hev re hatine pêşkêşkirin.

Di beşa “Dokumentek”ê ya vê jimarê de Mustefa Dehqan ji mecmû’eyeke destxet ku di sala 1005/1596an de hatiye îstînsaxkirin û niha li Meşhedê (Îran) li pirtûkxaneyê “Astanê Quds”ê tê parastin, şîroveya Êzîdiyan a alimê Kurd ê sedsala XVIem Mela Mihemedê Berqelî’î deşîfre kiriye. Berqelî’î ev şîroveya xwe li ser fetwaya Êzîdiyan a alimekî di yê Kurd bi navê Mela Salihê Hekkarî kiriye. Berqelî’î di şîroveyên xwe de nêrînen tund ê Mela Salihê Hekkarî nerm kirine û xwestiye ku di nixandina Êzîdîtiyê de rêbazeke zanistî bişopîne. Ev dokument, hem ji ber ku di sedsala XVIem de nêrîna Kurdan a li Êzîdiyan, hem jî ji ber ku cihêrengiya di navbera du alimên Kurd ên wê serdemê radixe ber çavan girîng e.

Em di wê baweriyê de ne ku hûn dê vê jimara têr û tijî ya *Nûbihar Akademiyê* bi kêf bixwînin û em jî dê di jimara bê de dîsa bi gotar û lêkolînen akademîk li pêşberî we bin.

Bi hêviya rojên xweş û geştir.

Doç. Dr. Abdurrahman Adak
Edîtor

Editorial

Esteemed researchers,

Nûbihar Akademî, international peer-reviewed journal of Kurdish studies, greets researchers and enthusiasts of Kurdology with its third issue. It is gratifying to see that there have been visible academic efforts among Kurdology researchers thanks to *Nûbihar Akademî*. We expect Kurdish academia to support *Nûbihar Akademî* with sound academic articles and studies. There is no doubt that strengthening of *Nûbihar Akademî* is strengthening of Kurdish academia itself and great progress in the development of Kurdology studies.

This issue of *Nûbihar Akademî* features four articles, a translation, and a document from the diverse field of Kurdology. Except for the document, which is in English, all the other articles are in Kurmanji Kurdish. One of the Kurmanji articles is written in Kurdish-Arabic script, while the rest are in Kurdish-Latin script.

Two of the four articles have employed an interdisciplinary method with one of them on Kurdish classical literature and culture and the other on Kurdish music and history. One of the remaining two articles deals with linguistics and the other folklore. The translated article is on classical Kurdish literature and the document is about Kurdish faiths.

In his article entitled “Sheikh Muhyedîn Hênî: An Important Representative of Cookery in Kurdish Literature,” Abdurrahman Adak offers an extensive analysis of classical poet in the post-principality period Sheikh Muhyedîn Hênî, his family Naqshbandi-Khalidi, which contributed to his prolificacy, and his poetry of cookery that is considered as one of the most significant works of nonreligious literature of classical period.

In her article entitled “An Analysis of the Song *Ez Xelef im*: In the Pursuit of the 19th Century Kurdish History,” Nurdan Şarman sheds light on certain obscure spots and clarifies certain faulty preconceptions about the 19th century history of the Kurds and related to the text of the song with the help of the 19th century oral and written history, and by demonstrating various versions of the renowned song from the Botan region named *Ez Xelef im*.

In their article entitled “Standard Language, Phonology, and Orthography,” Bakir O. Ali and Abdulwahab Kh. Mosa studied concepts of standard language,

Kurdish phonology and orthography, demonstrated their relationship and the influence they have on each other, and offered a number of suggestions for establishing uniformity of concepts from different fields.

Necat Keskin and Ramazan Pertev, in their article entitled “A Bibliography of English Publications on Kurdish Folklore,” not only prepared for Kurdish folklore researchers a bibliography of articles and books written in English on Kurdish folklore but they also attracted attention to the significance of preparing and updating bibliographies of all areas of Kurdology.

We did something new in this issue and added a new section titled “A Translation” to our journal. Our aim in this section is to have significant, forgotten articles of classical Kurdology translated into Kurdish or English, and submit to the world of Kurdology. In this section we first feature Abdullah İncekan’s translation into Kurdish from German of an article by Martin Hartmann on classical Kurdish literature entitled “Zur Kurdischen Literatur” (On Kurdish Literature), which was published in 1898 in the journal *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*. İncekan also included the translation of another piece of writing by Hartmann published in the introduction of the second edition of diwan of Melayê Cizîrî in Berlin in 1904. In this way Hartmann’s both works in Kurdology are presented together.

In the “Document” section of this issue, Mustefa Dehqan deciphers a commentary by a 16th century Kurdish scholar named Mela Mihemedê Berqel’î on Yazidis that was copied in 1005/1596 from a handwritten magazine now preserved in the Central Library of Astan Quds Razavi in Mashad, Iran. Berqel’î bases his commentary on a fatwa regarding Yazidis by another Kurdish scholar named Mela Salihê Hekkarî. He softens in his commentaries rigid views of Hekkarî, and tries to pursue an academic method in the critique of Yazidism. This document is significant in that it not only reveals how Kurds viewed Yazidis in the 16th century but also demonstrates the difference of opinion between two Kurdish scholars of that time.

We believe that you will enjoy reading this packed issue of *Nûbihar Akademî* and we will meet you again in the next issue with academic articles and studies.

With the hope of better and brighter days.

Assoc. Prof. Abdurrahman Adak
Editor

Şêx Muhyedînê Hênî: Di Edebiyata Kurdî de Nûnerekî Girîng ê Temaya Xwarinê Sheikh Muhyedin Heni: An Important Representative of Food Theme in Kurdish Literary

Abdurrahman Adak*

PUXTE:

Şêx Muhyedînê Hênî (k.d.derdora 1897an) yek ji girîngtirîn helbestvanê klasîk ê serdema piştî mîrektiyan e. Paşxana wî ya edebî, wekî piraniya helbestvanên wê serdemê Xalidîtiya Neqşebendî ye. Lewra bavê wî bi xwe postnişînê şaxa Xalidiyan a Hênê bû. Şêx Muhyedîn ku mexlesên wî Sa'î û Heqî ne, hem li pey şopa Melayê Cizîrî helbestên klasîk nivîsîne, hem jî di mijara xwarinê de menzûmeyerke serbixwe nivîsiye. Di wê serdemê de li Hênê û Aqtepeyê di nivîsîna helbestên bi temaya xwarinê de bizaveke edebî derketiye meydanê. Bi qasî ku tê dîtin, di tarîxa edebiyata Kurdi de yegane helbestvanê klasîk ê ku di vî warî de berhemeke serbixwe nivîsiye Şêx Muhyedîn e. Ji ber ku di edebiyata Kurdî ya klasîk de di mijarên ladîni-beşerî de berhemên serbixwe kêm in, ev berhema nivîskar girîngiyeke taybet bi dest dixê. Berhema ku bi qasî 20 kom û 130 cureyên xwarinê di xwe de dihewîne, bi şêwazêke edebî xwarinên Kurdan ên serdema nivîskar, pênasayên wan û menûya ser sifreyê radixe ber çavan. Berhem ji vî aliyê ve wekî berhemeke pêşserdemî dikare bê hesabandin.

*** Doç. Dr., Zanîngeha Mardin
Artukluyê, Fakulteya Edebiyatê,
Beşa Zîman û Edebiyata Kurdî,
Mêrdîn, Turkiye**

Assoc. Prof. Mardin Artuklu
University Faculty of Literature,
Department of Kurdish Language
and Literature, Mardin, Turkey
e-mail: abdurrahmanadak@gmail.com

Bêjeyên sereke: Şêx Muhyedînê Hênî, Xalidîti,
simatiye, xwarin.

ABSTRACT:

Sheikh Muhyedin Heni (about 1897) is one of the most prominent poet of the period of after principality. His literary background, like most poets of that period, is based on Khalidy branch

of Nakhsibendi sect. Because his father was a sheikh of the branch of Khalidiy in Hênî. Sheikh Muhyeddin, whose pen names are Sa'i and Heqi, wrote classical poem on the road of Melayi Ciziri, he also wrote an independent poem on foods. On that period, a movement of writing poems contents of which were foods was emerged in Hênî and Aqtepe. As far as known, Sheikh Muhyeddin Heni is the sole classical poem who write an independent literary artifact on that issue. Because of the fact that the secular content are limited in the classical Kurdish poem, this work of Sheikh have a special place. That work which contains 20 group and 130 sort of foods, in a literary way presents the Kurdish kitchen of the period of the writer, their recipies and menus. In this aspect, that work can be seen as a futuristic work.

Keywords: Sheikh Muhyedin Heni, Khalidiyyah, simatiyyah, food.

1. DESTPÊK

Serdema piştî mîrektiyan, di nav qonaxên tarîxa edebiyata Kurdî de xwediye hin taybetiyên xweser e. Di vê serdemê de helbesta klasîk li ser terzê Melayê Cizirî dewam kiriye, edebiyata tekyayê pêş ketiye û di warên edebiyata dînî û ladînî/beşerî de jî berhemên orjînal hatine dayîn. Taybetiyeke di ya vê serdemê jî ew e ku medrese û tekyayên Neqşebendîtiya Xalidî wekî wargehên nû yên edebiyata Kurdî ya klasîk derketine pêş. Yek ji nûnerên girîng ê vê serdemê jî Şêx Muhyedînê Hênî ye ku ew bixwe endamê malbeteke Xalidî/Neqşebendî ye. Wî jî aliyekî ve kevneşopiya berê ya helbesta klasîk a standart domandiye, jî aliyekî ve jî di cureya simatiyeyê (temaya xwarinê) de menzûmeyeke resen daye. Simatiyeya Şêx Muhyedîn jî hemû simatiyeyên din bihecimtir e û jî aliyê edebî ve gelekî bi hêz e. Berhem herweha jî kêma berhemên edebî yên Kurdî ye ku di serdema klasîk de di warê edebiyata beşerî/ladînî de hatiye nivîsîn. Armanca vê gotarê ew e ku wekî nûnerekî girîng ê serdema piştî mîrektiyan li ser Şêx Muhyedînê Hênî û wekî nimûneyeke girîng a cureya simatiyeyê li ser simatiyeya wî bê rawestan.

Jêdereke klasîk ku rasterast jî bo Şêx Muhyedîn hatiye terxankirin nayê zanîn. Lêbelê derheqê bavê wî Şêx Ehmed Efendî de du jêderên girîng hene. Yek ji wan biyografiyeke ku jî aliyê birayê wî yê mezin Şêx Me'rûf ve derheqê bavê wan Şêx Ehmed Efendî de hatiye nivîsîn. Di vê biyografiyê de bi awayekî giştî derheqê zarokên Şêx Ehmed de jî agahî hatine dayîn. Ev biyografi hem derheqê malbata Şêx Muhyedîn, hem jî derheqê wî de gelek tiştan ronî dike. Jêdere duyem a nivîskî jî berhema Ebdulmecid b. Muhemed el-Xanî ya bi navê *el-Hedaiqu'l-Werdiyye fi Heqaiq Ecillai'n-Neqşebendiyye* ye. Di vê berhemê de derheqê aliyê wî yê tesewifi de agahiyên girîng hatine dayîn. Di vê gotarê de jî bo ronîkirina jiyana Şêx Muhyedîn di serî de jî van her du jêderan sûd hatiye wergirtin. Ji bo mijarên ku di her du jêderên

navborî de tunene rasterast ji nûnerên girîng ên malbata Şêx Muhyedîn agahî hatine bidestxistin. Yek ji van nûneran Şêx Cahid e. Şêx Cahid kurê Şêx Mehmûd e, ew jî neviyê Şêx Me'rûfê birayê nivîskarê me ye. Me di sala 2008an de li Diyarbekirê li mala Şêx Cahid bi wî re hevdîtinek saz kir. Wê demê Şêx Cahid digel agahiyên zarekî yê girîng biyografiya ku bapîrê wî Şêx Me'rûf nivîsiye jî dabû me. Mixabin Şêx Cahid piştî hevdîtina me bi hefteyekê koçî dawiyê kir. Ev hevdîtîna ji bo ku di sempozyuma Liceyê de di gotara me ya derheqê helbestvanên Lice û derdora wê de em behsa Şêx Muhyedîn bikin hatibû saz kirin. Di encamê de di wê sempozyumê de behsa Şêx Muhyedîn û herweha behsa neviyê wî Şêx Heybet jî hat kirin û gotar di pirtûka sempozyumê de hat çapkirin. Nûnerê duyem jî Mela Ehmed e. Mela Ehmed kurê Şêx Heybet e, ew jî neviyê nivîskarê me Şêx Muhyedîn e. Bi vê minasebetê em ji Şêx Cahid re bexşandina Yezdanê Dilovan daxwaz dikin û ji Mela Ehmed re jî spasdarî û minetdariyên xwe pêşkêş dikin. Ebdulxaliq Arca ku pêwendîya me bi her duyan re saz kir spasîyên ji dil heq dike. Hemîd Kılıçaslan jî derheqê tarîxa malbatê de hin agahiyên zarekî dan me. Em ji wî re gelekî spas dikin.

Metnê simatiyeya Şêx Muhyedîn derveyî sînorên vê gotarê hatiye girtin. Hem faksîmîle, hem jî latînzeya simatiye û helbestên Şêx Muhyedîn ji aliyê Mela Birhanê Tarînî ve bi hev re hatine çapkirin (Weşanxaneya Peywendê, Stenbol 2015). Ji ber ku bidestxistina wê gunca e, me pêdawistî nedît ku em jimareyên beytên ku di gotarê de wekî nimûne hatine pêşkêşkirin ji nusxeya orjînal nîşan bidin. Bi vê minasebetê ji bo ku nusxeya destxet a metnê menzûmeyê da me em ji Tarînî re spasîyên xwe pêşkêş dikin.

Di gotarê de pêşî nasname, malbat, serdem û Xalidîtiya Şêx Muhyedîn hatiye zelalkirin, piştî jî bi firehî li ser aliye wî yê edebî hatiye rawestan. Di çarçoveya aliye wî yê edebî de jî pêşî mexlesên wî, derdora wî ya edebî û helbestvaniya wî ya klasîk hatiye pêşkêşkirin, piştî jî bi taybetî simatiyeya wî û cihê wê di tarîxa edebiyata Kurdî de hatiye destnîşankirin.

2. ŞÊX MUHYEDÎNÊ HÊNÎ: NASNAME Û JIYANA WÎ

Navê helbestvanê me yê tam Şêx Muhyedînê Hênî ye. Navê bavê wî Şêx Ehmed, navê diya wî jî Emîne ye. Texmînî di sala 1849an de hatiye dinyayê (Jêder: Şêx Cahid). Diya wî Emîne keça Ebdullah Efendiyê Karazî ye û ji ber ku li Karazê koçî dawiyê kiriye li wir li goristana malbatê hatiye veşartin. Ji diya wî berî wî du xuşkên wî û piştî wî jî xuşkeke wî çêbûye. Lêbelê van her sê xuşkan jî di zaroktiyê de koçî dawiyê kirine. Loma Şêx Muhyedîn ji diya xwe tenê ye (Maruf, r.4). Ji van agahiyan derdikeve meydana ku cihê jidayîkbûna wî Karaz e. Çawa ku em dê li jêrê behs bikin, piştî wefata diya Şêx Muhyedîn, bavê wî mala xwe biriyê Hênê. Loma jî zaroktiya wî li Hênê derbas bûye û piştî bi bal Hênê ve hatiye nisbetkirin.

Li gorî agahiyên ku ji neviyê Şêx Muhyedîn Mela Ehmed hatine berhevkerin ku wî jî ev agahî bi endamên dî yê malbatê dan piştrastkerin, Şêx Muhyedîn ji bo ku perwerdeyê bibîne çûye Mêrdînê û li wê derê wî û Şêx Ebdurehmanê Aqtepî bi hev re perwerde dîtine. Dema ku li Mêrdînê bûye ji bavê xwe re nameyêke menzûm ku bi vê beytê dest pê dike, rê kiriye:

Eya ey Şêx Ehmedê Hanî

Meded ya Qutbê Geylanî

Careke ku ji Mêrdînê ji bo serdanekê hatiye Hênê, li ser daxwaza bavê xwe Şêx Ehmed Efendî hew vegeriyaye Mêrdînê û li wir di medreseya bavê xwe de ku îro jî li Hênê wekî 'Hicreya Şêx Ehmed Efendî' tê naskirin, li cem birayê xwe yê mezin Şêx Me'rûf perwerdeya xwe domandiye. Piştî ku li wir perwerdeya xwe xilas kiriye, bi qasî çend salan bi malîtî li gundên Liceyê yên bi navên Balicnê û Zobrînê maye û li her du gundan jî dersdarî kiriye. Yek ji melayên naskirî ku li van gundan li cem wî xwendiyê Mela Mihemedê Tepecikê ye. Di navbera her duyan de têkiliyêke taybet hebûye. Şêx Muhyedîn piştî mala xwe aniye Hênê û li wir jî di medreseya bavê xwe de dersdarî kiriye (Jêder: Mela Ehmed). Salih Begê Hênî (k.d.1925) ku xwarziyê wî ye li wê medreseyê pêşî li cem Şêx Me'rûf, piştî jî li cem Şêx Muhyedîn xwendiyê (Jêder: Şêx Cahid; Adak 2008).

Xîtabeta Şêx Muhyedîn gelekî bi hêz bûye. Li gorî rîwayetê dema miftiyê Liceyê Mela Ehmedê Esmâ ji Balicniyan re xîtabet dikir, gundiyan jê re digotin ku xîtabeta te jî wekî ya Şêx Muhyedîn xweş e (Jêder: Mela Ehmed).

Şêx Muhyedîn li dora sala 1897an de li Hênê wefat kiriye. Gora wî li Hênê, li cem qubbeya bavê wî ye (Jêder: Şêx Cahid).

Kurekî Şêx Muhyedîn bi navê Şêx Şewket û keçeke wî bi navê Emîne hebûne. Ji Şêx Şewket jî sê neviyên wî çêbûne: Şêx Heybet (Ji bo agahiyên berfireh derheqê Şêx Heybet de bnr. Adak, h.g., r. 435-436), Şêx Hesîb û Xanim (Jêder: Mela Ehmed).

3. JI BERIYÊ HETA HÊNÊ SERENCAMA MALBATA WÎ

Malbata Şêx Muhyedîn ku wekî 'Malbata Şêx Ehmedê Karazî' tê naskirin li Kurdistanê Bakur yek ji girîngtirîn malbatên ilmî, tesewîfî û edebî yê serdema xwe ye. Serokê malbatê Şêx Ehmedê Karazî ku bavê Şêx Muhyedîn e, di nîveka pêşî ya sedsala XIXem de li gundekî Midyadê yê bi navê Silîbînê hatiye dinyayê. Navê bavê wî Mela Umer e. Mela Umer jî ber pevçûnekê ji vî gundî koç kiriye û li herêma Bişêriyê pêşî li gundê Şêxçoban, piştî jî li gundê Girêsîra bi cih bûye. Mela Umer di zarokatiya Şêx Ehmed de koçî dawiyê kiriye û li goristana Şêxçoban hatiye veşartin. Ji ber

ku navê bapîrê Şêx Ehmed ê çarem Xidir e, ji wan re “Milanê Xidir” hatiye gotin. Vê malbatê berî Mela Umer jiyana xwe li deşta Mêrdînê bûrandine. Malbat ji aliyê binerih/nesebê ve bi riya Îmam Hesen digihîje Cenabê Pêxember (Maruf, r.2).¹

Şêx Ehmed di medreseyan girîng ê Kurdistanê de perwerde dîtiye. Wî li Kurdistana Başûr li cem kurê Şêx Yehyayê Mizûrî Şêx Ebdullah xwendina xwe xilas kiriye û ji wî icazet sitandiye (Maruf, r.2).

Şêx Ehmed piştî ku xwendina xwe xilas kiriye li Girêşîra bi xanimeke bi navê Helîmeyê re zewiciye. Ji wê zarokên wan ên bi navê Me’rûf û Zeyneb çêbûne. Şêx Ehmed piştê koçî Karazê kiriye ku wê demê gundekî li ser Liceyê bûye. Çawa ku çûye Karazê xanima wî Helîme li wir miriye. Li wê derê ji malbata Bokariyan bi xanimeke bi nave Fatîme re zewiciye û ji wê jî zarokên wî M. Qasim û M. Nûrî çêbûne. Fatîme jî li Diyarbekirê koçî dawiyê kiriye. Vê care Şêx Ehmed li Karazê bi diya Şêx Muhyedîn Emîneyê re zewiciye. Lêbelê wê jî li wê derê koçî dawiyê kiriye. Jiyana Şêx Ehmed a li Karazê 7 salan dom kiriye. Loma jî wekî Şêx Ehmedê Karazî hatiye naskirin. Şêx Ehmed piştê ji Karazê derketiye û li Hênê bi cih bûye û li wê derê di sala 1301/1883/1884an de 63 salî koçî dawiyê kiriye.

Şêx Ehmed bi giştî bi 7 xaniman (Helîme, Fatîme, Xedîce, Emîneya Bokarî, Emîneya Karazî, Zehra û Esma) re zewiciye û ji van xaniman 13 zarokên wî çêbûne. Nivîskarê me Şêx Muhyedîn di nav 13 zarokan de yê çarem e. Berî Şêx Muhyedîn M. Maruf, Zeyneb, M. Qasim û M. Nûrî; piştî wî jî M. Masum, M. Refî, Şehzade, Leyla, Gulsum, Sehîme, Aîşe û Umer hene (Maruf, r.4-5.).

4. WEKÎ ŞAXA XALIDÎTIYÊ YA HÊNÊ MALBATA ŞÊX MUHYEDÎN

Dema bi awayekî giştî li tarîxa edebiyata Kurdiya Kurmancî bê nêrîn dê bê dîtin ku berhemên edebî yên Kurdiya Kurmancî di du serdemên tarîxî de hatine dayîn: Serdema mîrektiyan û serdema piştî mîrektiyan. Taybetiya herî zêde girîng a serdema mîrektiyan ew e ku di vê serdemê de li gelek bajarên Kurdistanê desthilatdarî di destê mîrekên Kurdan de bû û li van bajarên jî aliyê mîrekan ve medreseyan mezin hatibûn avakirin. Helbestvanên vê serdemê bi piranî jî van medreseyan derdiketin û di bin desthilatdariya van mîrekan de dijiyan. Vê rewşê heta bi nîveka sedsala

1 Li gorî agahiyên ku Hemîd Kılıçaslan dan me, Mala Xidir li Berriya Mêrdînê axayên eşîra Miliyan bûn. Ji ber ku heft malên wan li dijî wan rabûn û di nav xwe de yekîtiyek çêkirin, Mala Xidir jî koçî herêma Amûdê kirin û li wir bi cih bûn. Piştî vê veqetînê êdî ji wan re “Milanê Xidir”, ji yê dî re jî “Milanê Zorê” hat gotin. “Milanê Xidir” niha jî li dora Amûdê dijîn ku di nav sînoren Sûriyeyê de mane û ew der jî wekî Berriya Mêrdînê tê qebûlkin.

XIXem dom kir ku di vî wextî de dawî li desthilatdariya mîrekiyên Kurdan hat dayîn û di encama vê de medreseyên mîrekan jî ji holê rabûn.

Tam di vî wextî de li Kurdistanê bi riya Mewlana Xalidê Şehrezorî (k.d.1826) bizaveke tesewifî derdiket meydanê. Vê bizava ku di demeke kurt de li tevahiya cîhana Îslamê belav bûbû, bi taybetî li Kurdistanê li kêleka desthilatdariya manewî desthilatdariya siyasî û civakî jî xist destê xwe. Ev jî bi riya xelîfeyên Mewlana Xalid ên ku li cihên wekî Basret, Nehrî û Tewîleyê navendên girîng ava kiribûn çêbûbû (Ji bo agahiyên berfireh bnr. Adak 2009). Li deverên curbicur ên Kurdistanê jî şaxên van navendan vebûbûn. Îcar edebiyata Kurdî ya vê serdemê bi piranî di van navend û şaxên wan de derket meydanê û di vê serdema nû de jî helbesta Kurdî ya klasîk hebûna xwe domand. Lêbelê cudahiya helbestvanên vê serdemê ji yên mîrekiyan ew bû ku êdî helbestvan ne di bin desthilatdariya mîrekan de, bi piranî di bin desthilatdariya şêxên Xalidiyan de dijiyan û ne ji medreseyên mîrekiyan, ji medrese û tekyayên Xalidiyan derdiketin.

Helbestvanê me Şêx Muhyedîn jî yek ji wan helbestvanan e ku di vê serdema nû de di şaxeke Xalidiyan a tesewifî de perwerde bûye. Ji wê jî wêdetir ew bi xwe kurê postnişînê vî şaxî ye. Loma jî rawestana li ser aliyê Şêx Ehmedê Karazî yê tesewifî û avakirina wî ya şaxa Karaz û Hênê ya Xalidîtiyê girîng e. Şêx Ehmedê Karazî ku li cem Şêx Ebdullahê kurê Mela Yehyayê Mizûrî îcazeya medreseyê standiye, cara pêşî li cem wî întisabî tesewifê jî kiriye (Maruf, r.2). Piştê di sala 1266/1849/1850yî de ji bo ziyareta ewliyayan çûye Bexdayê û li wir jî Şêx Elî en-Neqîb destûra Qadirîtiyê standiye. Her weha li wir li cem xelîfeyê Mewlana Xalid Şêx Ebdulfettah jî perwerdeya tesewifî ditiye. Piştê li Kurdistana Başûr li cem xelîfeyê Mewlana Xalid Şêx Osmanê Tewilî perwerde ditiye. Piştê hatiye navendeke dî ya Xalidîtiyê (Basret) û întisabî postnişînê wê Şêx Xalidê Cizîrî kiriye û ji wî jî xelîfeti standiye. Lêbelê piştî mirina Şêx Xalidê Cizîrî navbera wî û postnişînê pey Şêx Xalidê Cizîrî Şêx Salihê Sîpkî xirab bûye. Lewra Şêx Salihê Sîpkî li ser xelîfeyên Şêx Xalidê Cizîrî ferz kiriye ku hemû xelîfeyên wî salê carekê werin Basretê û gora Şêx Xalidê Cizîrî ziyaret bikin. Şêx Ehmedê Karazî û gelek xelîfeyên dî ev tişt qebûl nekirine û Muhemmed el-Xanî ku li Şamê postnişînê navenda merkezî ya Xalidîtiyê bû ji mijarê agahdar kirine. Muhemmed el-Xanî di vê mijarê de Şêx Ehmedê Karazî û hevalên wî mafdar dîtine. Şêx Ehmed li cem xelîfeyê Şêx Salihê Sîpkî Şêx Hamidê Mêrdînî û kurê Mewlana Xalid Şêx Necmedîn jî perwerdeya tesewifî ditiye. Şêx Ehmedê Karazî herî dawî çûye Şamê û di sala 1844an de ji Muhemmed el-Xanî xelîfetiya mutleq standiye û vegeeriyaye Karazê (el-Xanî, r. 273-274; Korkusuz 2004, r.71-75). Bi vî awayî pêşî li Karazê û piştê jî li Hênê şaxeke girîng û naskirî ya Xalidîtiyê ava bûye ku ji aliyê Şêx Ehmed Efendî ve dihat birêvebirin.

Şêx Ehmed Efendî di jiyana xwe de xelîfetî daye kesên wekî Şêx Hesênê Îshaqan, Şêx Mihemedê Hênî, Hacı Mistefayê Çermîkî, Mela Arîfê Surkanî û Şêx Me'rûf (kurê wî yê mezin) û kesekî xelkê Medîneyê (Maruf, r.2).

Pey wefata Şêx Ehmed Efendî re li Hênê vê şaxa Xalidîtîyê hebûna xwe zêde nedomandîye. Ji zarokên wî tenê Şêx Me'rûf û nivîskarê me Şêx Muhyedîn perwerdeya medreseyê dîtine. Piştî Şêx Ehmed Efendî kurê wî yê mezin Şêx Me'rûf li şûna wî postnişînî kiriye. Di maweya postnişîniya Şêx Me'rûf de nivîskarê me Şêx Muhyedîn jî li medreseyê muderristî kiriye. Piştî Şêx Me'rûf li Hênê xebatên tesewîfî bi awayekî nîzamî nehatibin domandin jî her du kurên wî Şêx Ebdullah û Şêx Qadir wekî nûnerên malbatê hatine qebûl kirin. Herweha kurê Şêx Qadir Şêx Mehmûd û kurê Şêx Mehmûd Şêx Cahid; neviyên Şêx Ehmed Efendî Şêx Rîza û Şêx Emîn; kurê Şêx Muhyedîn Şêx Şewket û kurê Şêx Şewket Şêx Heybet jî nûnertîya malbatê kirine (Jêder: Şêx Cahid û Mela Ehmed).

Çawa ku li jorê jî hat gotin, di serdema piştî mîrektîyan de edebiyata Kurdî ya klasîk di bin sîwana Xalidîtîyê de pêş ketiye. Şêx Muhyedîn jî bûye yek ji nûnerên edebiyata klasîk a piştî mîrektîyan. Helbestvanê me hem di serdema bavê xwe Şêx Ehmed de, hem jî di serdema birayê xwe Şêx Me'rûf de di vê navenda tesewîfî de jiyana xwe bûrandîye, zemanê xwe jî bo ilm û edebiyatê terxan kiriye û hemû berhemên xwe di wê atmosferê de dane.

5. MEXLESÊN WÎ: SA'Î Û HEQÎ

Yek ji taybetiyên girîng û jêneger ên edebiyata klasîk jî di helbest û menzûmeyan de bikaranîna mexlesê ye. Dikare bê gotin ku mexles navekî dî yê helbestvan e ku di helbestên xwe de bi kar tîne. Her çiqas pîraniya helbestvanan di helbest û menzûmeyên xwe de mexleseki tenê bi kar tînin jî, carinan hinek helbestvan jî ber sedemên curbicur du yan zêdetir mexlesan jî bi kar tînin. Helbestvanê me Şêx Muhyedîn jî yek ji wan e ku di helbestên xwe de du mexles bi kar anîne: Sa'î û Heqî. Di edebiyata Kurdî ya klasîk de berî Şêx Muhyedîn, kesên wekî Melayê Cizîrî (Mela, Nişanî, Ehmed), Feqîyê Teyran (Feqî, Miksî, Mîm û Hê), Salim (Rencûrî, Bîmar û Salim) û Mewlewî (Me'dûmî û Mewlewî) jî ji yekê zêdetir mexles bi kar anîne ku Şêx Muhyedîn jî bi bikaranîna du mexlesan ketiye nav vê kategoriyê.

Her du mexlesên Şêx Muhyedîn (Sa'î û Heqî) jî di cîyên curbicur ên simatîyeya wî de derbas dibin. Mexlesa wî ya bi şeweya Sa'î di van pênc beytan de weha hatiye bikaranîn:

Xetim oldî xamûr îşî kahîde
Çorek de yiyîlmez [se] **Sa'î** n'îde

Bes e **Sa'î** kînek heye te j' kund'ran
Ji ber wî bi xerez hatî van kund'ran

Tu behsê qe nakî ji heywa aşî
Bixwu roz û şeb **Sa'î** hetta xwuş î

Veşêr şorbeya şolikan bê xeber
Heta sax î **Sa'î** meke lê nezer

Evana bi şekr û qerenfil bigîr
Bi dimsê jî **Sa'î** were lê binêr

Mexlesa wî ya bi şêweya Heqî jî di sê ciyên menzûmeyê de bi vî awayî hatiye bikaranîn:

Bixwu subh û şaman ji wê tu Feqî
Eger tu b' gumanî bipirs ez **Heqî**

Bi xêr hatî ey tûtîkê xurmenav
Heme dem li we bin ji **Heqî** selav

Li finc aşî naête xwarin **Heqî**
Li pey kardûwê tu mebe qet şeçî

Helbestvanê me derveyî simatiyeyê di helbestên xwe de jî ev her du mexlesên xwe bi kar anîne. Li gorî agahiyên li ber destan, wî mexlesa xwe ya bi şêweya Sa'î di xezelek û muxemmeseke xwe de û mexlesa xwe ya bi şêweya Heqî jî di sê xezelên xwe de bi kar anîne ku li jêrê hatine nîşandan:

Mexmûrê seher erşed **Sa'î** derê cana
Bê mal û xerîb e ji ewan û xemzeê berqîn

Heta kengê şikayet kî evê begzadeya şêrîn
Te nîne der cîhan yarek menendê wê dileş sengîn

Tu bispêre ‘ezîzê zuntiqam ey **Sa’iyê** xemgîn
Li min be yek şebê firqet bi naz û ‘işwe mihman î
Bi ser çehvê me ra hatî perîya neslê mîranî

Li van derd û xeman bigre şîbak û pencer û taqan
Derê dil **Heqîya** rade li ser wan tu bi sed xelqe

Di vê silka ku sade’n-nûr me danî lu’lu’ê mensûr
Ku **Heqî** dil bike mesrûr ji qeyda hesretê berde

Wek tûle li dergahê te **Heqî** ku dikûze
Hêvî me ji lutfa te ku neg’rê li me bab e

Çawa ku tê dîtin helbestvanê me Şêx Muhyedîn di sê xezelên xwe de mexlesa Heqî bi kar aniyê. Lêbelê ji ber ku ihtîmala hebûna helbestvanekî di ku mexlesa Heqî bi kar anîbe heye, li vir li ser mijara nisbeta van her sê helbestan bi bal helbestvanê me ve divê bi taybetî bê rawestan. Gelo ev her sê helbest ji aliyê helbestvanê bi mexlesa Heqî ve ku di heman demê de mexlesa Sa’î jî bi kar aniyê hatine nivîsîn, yan ji aliyê Heqîyêkî di ve hatine nivîsîn? Li gorî me ji ber van xalên jêrîn, ev her sê helbestên ku bi mexlesa Heqî hatine nivîsîn jî helbestên Şêx Muhyedîn in.

1. Ji ber ku helbestvanê me di simatîyeya xwe de digel mexlesa Sa’î mexlesa Heqî jî bi kar aniyê, guman tune ye ku Heqî jî mexleseke wî ye.

2. Li gorî encamên ku di lêkolînan de ji aliyê me ve hatine bidestxistin, heta niha di edebiyata Kurdiya Kurmancî de helbestvanekî duyem ku mexlesa Heqî bi kar aniyê tune ye.

3. Di xezelek ji van xezelên ku bi mexlesa Heqî hatiye nivîsîn de, beytek heye ku nivîskar tê de bi şêweya luxezekê îşaretî mexlesa xwe ya duyem Sa’î dike. Ew beyt jî weha ye:

Ku tahir kî tu wê ‘Eynê ji dexma nuqtêya Xeynê
Elîf deynî li mabeynê dibînî yarê bê perde

Li vir helbestvan dibêje ku eger tu herfa ‘Eyn/عê ji nuqtêya li ser Xeyn/عê paqij bikî û Elîf/ê deynî navberê, wê demê tu dê bikarî yarê rasterast bibînî. Li vir aşkeraya ku helbestvan îşaretî peyvekê dike û dibêje ‘eger tu li gorî wateya wê peyvê

tevbigerî tu dê yarê bibînî. Dema mirov lê hûr dibe, mirov têdigihe ku helbestvan herfa ‘Eyn/عê daye û gotiye “Elif/ئ”ê bixe navbera wê û herfeke dî. Her çiqas helbestvan herfa duyem nedabe jî, bi awantaj zanîna me ya derheqê mexlesa Sa’î, em têdighin ku ew herfa duyem Sîn/س e û dema herfa Elif/ئê bikeve navbera Sîn/س û ‘Eyn/عê dê peyva “Sa’î/ساعى” derkeve meydanê.

Helbestvan li vir ji aliyê wateyê ve jî dibêje ku eger tu “Sa’î” bî, yanî eger tu se’yê bikî (xeyret û cehdê xerc bikî) tu dê bikarî yarê bibînî. Bi vî awayî helbestvan li vir hem îşaretî mexlesa xwe ya duyem Sa’î kiriye û hem jî şertê dîtina yarê îfade kiriye. Eger li vir ne ev yek hatibe qesdkirin, beyt dê bê wate bimîne. Loma bi rehetî dikare bê gotin ku di vê beytê de peyva Sa’î hatiye qesdkirin.

Dema mirov van xalan tevan li ber çavan bigire, bi awayekî zelal derdikeve meydanê ku ev her sê helbestên bi mexlesa Heqî jî yên Şêx Muhyedîn in û bi mexlesa wî ya duyem hatine nivîsîn.

6. DERRORA WÎ YA EDEBÎ

Çawa ku berî niha jî hat îfadekirin, helbestvanê me Şêx Muhyedîn tevahiya zemanê xwe ji bo ilm û edebiyatê terxan kiriye. Lêbelê nabe ku ew di karê xwe yê edebî de bi tena serê xwe mabe. Lewra di serdema piştî mîrektiyan de di dergahên Xalidiyan de gelek edîb û helbestvan hebûn û ne pêkan bû ku ev edîbên han bi hev re nekevin nav têkilî û danûstandinê.

Li gorî rîwayetê di serdema Şêx Muhyedîn de li dergahê wan ji malbata wî helbestvanekî dî jî hebûye ku navê wî Şêx Ebdullah e. Şêx Ebdullah kurê Şêx Ma’ruf, neviyê Şêx Ehmedê Efendî û kurmamê Şêx Muhyedîn e. Lê mixabin helbestên wî negihîştine roja me (Jêder: Şêx Cahid).

Di serdema Şêx Muhyedîn de li deverê dî ya Diyarbekirê (li gundê Aqtepeyê ya li ser Çinara Diyarbekirê) şaxeke dî ya Xalidiyan ava bûbû ku ev şax wekî ‘Eko-la Aqtepeyê” tê naskirin. Damezirînerê vî şaxî Şêx Hesênê Nûranî jî wekî bavê helbestvanê me Şêx Ehmedê Karazî bi dergahê Basretê yê Xalidîtiyê ve girêdayî bû. Bi vî awayî di navbera damezirînerên her du şaxan de û bi awayekî siruştî di navbera zarokên wan de jî têkiliyeke tesewifî hebû.

Aşkera ye ku Şêx Muhyedîn ji aliyê edebî ve jî bi ekola Aqtepe re di nav têkilî û danûstandinan de bû. Li gorî ku tê rîwayetkirin Şêx Hesênê Nûranî (1863/1864) derbareyê şiyana Şêx Muhyedîn a di helbestê de weha gotiye: “*Ez bavê şa’ira me, Sa’î jî diya wa ye.*” (Jêder: Şêx Cahid). Li gorî qeneeta me xwediyê vê gotinê jî Şêx Hesênê Nûranî zêdetir kurê wî Şêx Ebdurehmanê Aqtepe ye. Lewra Şêx Hesênê

Nûranî wekî helbestvanekî nayê zanîn, yan jî bi qasî ku tê zanîn tu helbestên wî negihîştine roja me û jî aliyê helbestê ve navdartirîn kesê Aqtepi jî Şêx Ebdurehmanê Aqtepi ye. Ji aliyekî dî ve tê zanîn ku Şêx Ebdurehman û Şêx Muhyedîn hevalê hev ê xwendinê bûne. Hetta Şêx Ebdurehmanê Aqtepi jî bo helbesta Şêx Muhyedîn a ku bi beyta

Her dema tê fikrê min Kerbela şahim şehîd
 Sed hezar lenet dibêm ber rewanê an Yezîd

dest pê dike gotiye ku ‘tenê ev beyt beramberî *Rewdu’-Neîma* min tê’ (Jêder: Mela Ehmed)² Bi rastî jî hebûna helbesên Şêx Ebdurehman ên derheqê muhebbeta ehilê beytê û le’netlêanîna Yezîd de jî ji bo hebûna têkiliyeke di navbera wan de wekî delîlekê dikare bê dîtin.

Ji Aqtepiyan kesekî dî yê ku bi Şêx Muhyedîn re di nav têkiliyê de ye Şêx Mihe-med Canê birayê Şêx Ebdurehmanê Aqtepi ye. Ji ber ku Şêx Mihemed Can zavayê Hênîyan bû, derfeta têkiliyên wan zêdetir çêdibû. Çawa ku dê li jêrê bi firehî li ser bê rawestan, hebûna helbestên her duyan ên bi temaya xwarinê vê yekê piştrast dike.

Ji bo ku têkiliya di navbera Şêx Muhyedîn û malbata Aqtepiyan de nîşan bide delîleke dî jî heye ku nusxeyeke destxet a simatiyeya wî li cem malbata Aqtepiyan maye û ev nusxe digel destxetê dî yê Aqtepiyan ji bo ku îstînsax û çap bike teslîmî Zeynelabdîn Amidî hatiye kirin (Jêder: Mela Birhanê Tarînî.)

Bêguman ev hemû nîşan didin ku çawa şaxên Hênê û Aqtepeyê yê Xalidî jî aliyê tesewifî ve di nav têkiliyekê de ne, di heman demê de endamên wan şaxan jî aliyê edebî ve jî di nav têkilî û danûstandineke tam de ne. Guman tune ye ku kesayeta Şêx Muhyedîn a edebî di nav vê derdora edebî de kemiliye.

7. HELBESTÊN WÎ YÊN KLASÎK

Heta niha tenê 5 helbestên Şêx Muhyedîn hatine tesbîtîkirin. Bi vî halê xwe jî be, ev helbest dikarin bingeha dîwançeyeke biçûk saz bikin. Eger siberoj çend helbestên wî derkevin meydana wê demê dîwançeya wî, eger gelek helbestên wî derkevin meydana wê demê jî dîwana wî dê temam bibe.

Digel vê jî qeneeta giştî ew e ku dîwaneke wî ya helbestan hebûye, lêbelê ev dîwana wî bi awayekî yekpare negihîştîye roja me. Li gorî agahiyên ku Şêx Cahid dan me, dîwana Şêx Muhyedîn hebûye û di sala 1975an de di erdheja Liceyê de

2 Ev beyt jî aliyê Mela Ehmed ve bi awayekî zarekî ji me re hatiye gotin. Mixabin beytên dî yê helbestê nayên zanîn.

winda bûye. Bi rastî jî ji helbestên wî yên ku li ber destan e tê fêmkirin wî li gorî terzê diwanê bi qafiyeyên curbicur helbest nivîsîne û loma jî pêwîst e ku helbestên wî yên bi qafiyeyên di jî hebin (Jêder: Mela Ehmed).³

Ji van pênc helbestên wî xezela yekem di dawiya simatîyeya wî de cih girtiye.⁴ Her sê xezelên di di mecmû'yeke destxet de cih girtine.⁵ Muxemmesa wî jî di mecmû'eya Zeynelabidîn Amidî ya bi navê "Mecme'u'l-Qesâid"ê de cih girtiye (Amidî 1995, r.45-51). Faksîmîle û latînzeyên van her pênc helbestan ji aliyê Mela Birhanê Tarînî ve hatine weşandin. (Hênî 2015, r. 63-72, 94-103).

Ji ber ku em ji helbestên wî yên di ne haydar in, em dê li vê derê tenê di çarçoveya van pênc helbestan de dahûrîn û nirxandinekê bikin û cihê wî di helbestvaniya klasîk de destnîşan bikin. Ji van pênc helbestan sê heb jê bi mexlesa Heqî, du heb jî bi mexlesa Saî hatine nivîsîn. Her sê helbestên bi mexlesa Heqî bi teşeya xezelê, ji her duyên bi mexlesa Saî jî yêk bi teşeya xezelê, ya di bi teşeya muxemmesê ye.

Xezela yekem ji deh, xezela duyem ji neh, xezela sêyem ji hivde û xezela çarem ji heft beytan pêk hatine. Jimara beytên xezelan di sînorên jêrîn û jorîn de ne, lêbelê ne derveyî standarda xezelên Kurdî ne.

Xezel li gorî standardê bi şeweya aa, ba, ca... hatine serwakirin. Di xezela yekem de serwa heye, lêbelê paşserwa (redîf) tune. Di her sê xezelên di û muxemmesê de hem serwa, hem jî paşwerwa hene. Serwa, di xezela yekem û muxemmesê de murdef, di her sê xezelên di de mucerred e. Redîf, di her sê xezelan de dengê "e" ye ku lêkera "bûn"ê ya hevokên navdêrî ye û di muxemmesê de dengê "î" ye ku zemîra kesane ya şexsê duyem e.

Xezelên sêyem û çarem û muxemmes ji behra hezeca salim bi qalibê *Mefa'îlun mefa'îlun mefa'îlun*; xezelên yekem û duyem jî ji behra muzariyê bi qalibê *Mef'ûlu mefa'îlu mefa'îlu fe'ûlun* hatine nivîsîn. Helbestvan di bikaranîna 'erûzê de serkeftî ye. Di helbestên wî de ahengeke musîkal a serdest tê dîtin.

3 Ev beyta wî ya ku bi awayê zarekî ji aliyê malbata wî ve tê veguhestin ji bo vê yekê nîşaneyêke di ye.

Her dema tê fikrê min [ku] Kerbela şahim şehîd

Sed hezar lenet dibêjim ber rewanê an Yezîd

Bêguman ev beyt ne bi serê xwe ye, berevajiyê wê parçeyek ji helbestekê ye. Lewra di çarçoveya teknîka helbesta klasîk de ev beyt, beyta metla/destpêkê ye û pêwîst e dewama wê jî hebe. Lêbelê mixabin dewama wê li ber destan tune û di hafizeya malbatê de jî tenê ev beyt maye. Li gor rîwayetê Şêx Ebdurehmanê Aqtepi jî bo vê beytê weha gotiye: 'Ev beyt tenê beramberî *Rewdu'n-Neîma* min tê'.

4 Orjîna Simatîyeyê û ev helbesta wî di pirtûkxaneyên taybet ên Mela Zeynelabidîn Amidî de tê parastin.

5 Orjîna mecmû'eyê di pirtûkxaneya taybet a Mela Birhanê Tarînî de tê parastin.

Muxemmesa wî ji 17 bendan pêk tê ku li gorî standarda muxemmesan hinekî dirêj e. Ji ber ku di hemû bendan de her du misrayên dawî hatine dubarekirin muxemmes di nav kategoriya muxemmesên mutekerrîr de ye. Lêbelê helbestvan di vê xalê de tiştekî resen kiriye. Lewra heman neqerat di hemû bendan de bi awayekî yekpare nehatiye dubarekirin. Bi gotineke di her du beytên dawî yên benda yekem di dawîya hemû bendên di de nehatine dubarekirin. Li vir tiştê resen ev e ku her pênc misrayên benda yekem di her du misrayên dawî yên hemû bendan de bi dorê cot cot hatine dubarekirin.

Helbestên Şêx Muhyedîn çawa ku ji aliyê ruxsarê ve di çarçoveya helbestên klasîk de bin, ji aliyê naverokê ve jî di heman çarçoveyê de ne. Loma mijara sereke ya helbestên wî evîn e. Xezelên wî zêdetir “xezelên aşiqane” ne ku bi giştî derheqê kêf û izdiraba eşqê de hatine nivîsîn. Di xezelên wî de xalên wekî evîndarî û şert û mercên wê, pesindayîna xweştiviyê, mezmûnên bi xweşikayîya fizîkî ya rûyê xweştiviyê re têkildar, şibandina wê bi desthilatdarên maddî, naza wê, firqeta ji wê û eziyet û cefaya ku evîndar dikişîne cih digirin.

Her çiqas kêm helbestên Şêx Muhyedîn gihîştibin roja me jî, helbestên wî yên li ber destan ji bo ku asta helbestvaniya wî nîşanî me bidin têrê dikin. Jixwe çawa ku di mijara “Derdora Wî ya Edebî” de jî derbas bû, Şêx Muhyedîn, di helbestvaniya xwe de ji aliyê Şêx Ebdurehmanê Aqtepi ve ku nûnerekî gelekî girîng ê serdema piştî mîrektiyan e, bi gotina “Ez bavê şa’ira me, Şêx Muhyedîn jî diya wa ye.” hatiye pesendkirin. Ev pesendkirin jî pileyêke bilind a asta edebî û terzê wî yê edebî nîşan dide.

Bêguman ev nirxandina di vê anekdota tarîxî de girîng e, lêbelê dîsa jî nirxandineke bisînor e. Eger mirov di çarçoveya seyra giştî ya edebiyata Kurdî ya klasîk de li helbestên Şêx Muhyedîn binêre, dê bê dîtîna ku ew di helbestên xwe de xeta helbesta klasîk a edebiyata rojhilatê dişopîne ku di edebiyata Kurdî de bi Melayê Cizîrî simbolîze bûye. Şêx Muhyedîn terzê Melayê Cizîrî bi taybetî şopandiye û ketiye bin bandora wî. Eger dahûrînek bê kirin, dê bê dîtîna ku piraniya mezmûn û simbolên ku Şêx Muhyedîn bi kar tîne berî wî ji aliyê Melayê Cizîrî ve hatine bikaranîn. Bo nimûne mezmûn û simbolên ku di vê benda jêrîn a muxemmesa Şêx Muhyedîn de derbas dibin, ku ev bend ji aliyê temayê ve kakîla muxemmesa wî ye, di dîwana Mela de bi rehetî dikarin bînin dîtîna:

Were ey xunçeya dêr û kenîştî Ermenistan î
 Di iqlîmê melahet de tu Cengîzîxan û Xaqan î
 Li min be yek şebê firqet bi naz û ‘işwe mihmanî
 Mesae’l-xeyri ya dilber li mulkê dil Suleyman î
 Bi ser çehvê me ra hatî perîya neslê mîranî

Yek ji xezelên Şêx Muhyedîn, hem ji aliyê qafiye, hem ji aliyê weznê, hem jî ji aliyê mezmûn û sembolan ve gelekî dişibe xezeleke Melayê Cizîrî ku ev xezela Şêx Muhyedîn ji bo ya Mela wekî nezîreyekê jî dikare bê dîtîn. Li jêrê ji her yekê ji wan beytek hatiye dayîn. Di van beytan de îfadeya hevbeş a bi şêweya “di husnê cewherek ferd e” digel hevbeşiyên navborî têkiliya di navbera her du helbestvanan de bi awayekî aşkera derdixe meydane:

Melayê Cizîrî:

Ji qedd û bejn û balayê ji reng û dêm û sîmayê
Tu rengî qet xeber nayê **di husnê cewherek ferd e**

Şêx Muhyedîn:

Bikin reqş û tewafê ew li dora ke'beya husnê
Ji şewqa wê hebîba ku **di husnê cewherê ferd e**

Ev her du beytên jêrîn ên Şêx Muhyedîn û Mela jî, pileya ku bandora Mela gihiştîyê radixin ber çavan. Lewra Şêx Muhyedîn beyta Mela bi yekpareyî tezmîn kiriye û adeta heman beyt bi uslûba xwe ji nû ve nivîsiye:

Melayê Cizîrî:

Bi dînarê dinê zinhar da yarê xwe tu nefroşî
Kesê Yûsuf firotî wî di 'alem da xesaret kir

Şêx Muhyedîn:

Nedî yarê bi dînarê dibî xasir di bazarê
Kesê Yûsuf firot karî nekir kêşa kul û derd e

8. SIMATIYEYA WÎ

Di edebiyata klasîk de ew helbest an menzûmeyên ku derheqê pênase û zewqên xwarinan de hatine nivîsîn wekî “simatiyye/simatname” hatine binavkirin (Kaya 2007, r.48; Erdogan 2003, r.32-33) û ev helbest, menzûme û berhemên bi vê temayê yek ji cureyên edebî hatiye qebûlkin. “Simat” peyveke Erebi ye ku tê wateya sifre û xwarinên ku tên ser sifreyê. Ev peyv bi vê wateyê di simatiyeya Şêx Muhyedîn de jî sê caran hatiye bikaranîn:

Xwuş e bûqçe boregî bine **simat**
Çûnîn te salih esehhê ruwat

Werin hûn digel kîpeê nam(i)dar
Simata murovê kibarê kibar

Kereng jî bi hêkan ra tête **simat**
 Kezalîk gûriza ku 'eynu'l-heyat

8. 1. Berî Şêx Muhyedîn Rewşa Simatîyeyan

Mijara xwarinê, bi awayekî giştî di edebiyata klasîk a rojhilatê de de zêde bala helbestvanan nekişandiye û di vî warî de kêr berhem hatine dayîn. Di edebiyata Farisî de ji aliyê Ebû Îshaq Hellacê Şîrazî (k.d. 1427) ve bi navê *Dîwanî Et'ime* diwaneke ku ji helbestên curbicur ên bi xwarinan re têkildar hatiye nivîsîn û berhem di sala 1302/1844-1888an de li Stenbolê hatiye çapkirin (Şîrazî 1302) Dikare bê gotin ku ev berhem hem ji aliyê qewareya xwe ve, hem jî ji aliyê dewlemendiya helbestên xwe ve di vî warî de popularîteya xwe heta niha jî didomîne. Di dawîya sedsala XVIIIem de ji aliyê Ahmed Cavid ve ferhenga peyvên wê hatiye amadekirin û peyv bi Tirkî hatine ravekirin (Gökyay 1997, r.244-245).

Vê mijarê ji edebiyata Tirkî ya klasîk zêdetir, di ya gelêrî de rexbet dîtiye û bi navê “destanên xwarinê” hatiye binavkirin. Di edebiyata Tirkî de yekem kesê ku di vî mijarê helbest nivîsîne Kaygusuz Abdal (sedsal XV-XVI) e (Kaya, h.c.; Erdoğan, h. c). Piştî wî jî gelek kesên di vî mijarê de helbestên Tirkî nivîsîne. Lêbelê di vî warî de berhemên ku hatine nivîsîn ne menzûm in, pexşan in (Kaya, h.c.; Erdoğan, h. c.; Güldemir 2010, r.3-6).

Bi qasî ku tê zanîn, di çarçoveya edebiyata Kurdî de li ser mijara xwarinê, bi gotineke di di cureya simatîyeyê de kêr nimûne hatine dayîn. Lê digel vî jî di vî warî de bi şeweyên curbicur hinek nimûne tên dîtin. Ji bo ku cihê simatîyeya Şêx Muhyedîn di nav simatîyeyên Kurdî de bi awayekî zelal derkeve meydanê, pêwîst e ku bi lêkolîneke arkeolojîk û bi awayekî giştî li ser nimûneyên vî cureyê yên di edebiyata Kurdî ya klasîk de çavek bê gerandin. Bi qasî ku tê dîtin nimûneyên beriya berhema Şêx Muhyedîn ne berhemên serbixwe ne. Dikare bê gotin ku navên hin xwarin û vexwarinan di piraniya dîwan û mesnewîyan de di nav hin beytan de cih digirin. (Ji bo teswîreke berfireh a vî mijarê bnr. Ergün 2014, r.190-192; Yıldırım 2011, r.197-199).⁶ Lêbelê carinan jî di dîwanan de helbest (Şîrazî 1302, r. 20-21).⁷

6 Bo nimûne, Ehmedê Xanî, di *Mem û Zînê* de di beşa daweta Sîtî û Tacdînê de, dema sifreya mîrê Botan teswîr dike navên hin xwarin û vexwarinan dide.

7 Dîwana Ebû Îshaq Hellacê Şîrazî (sedsala XVem) ya bi navê *Dîwanî Et'ime* ku bi zimanê Farisî diwaneke bi temaya xwarinê ye wisa ye. Dikare bê gotin ku Ebû Îshaqê

û di mesnewiyan de jî beş ji bo vê mijarê hatine terxankirin (Sêrtî 2002, r.42-444; Aqtepî 1986, r.124-125).⁸ Bêguman eger di çarçoveya dîwan û mesnewiyên klasîk ên Kurdî de xebatek li ser mijara xwarinê bê kirin, dê encamên girîng derkevin meydanê. Lêbelê di çarçoveya agahiyên berdest de, berî Şêx Muhyedîn di vî warî de berhemên serbixwe nehatine nivîsîn.

8. 2. Di Serdema Şêx Muhyedîn de Rewşa Simatiyeyan û Bizava Helbestnivîsîna bi Temaya Xwarinê

Serdema Şêx Muhyedîn, ji aliyê helbestnivîsîna bi temaya xwarinê ve gelekî girîng e. Dema em têkilî û danûstandina şaxên tesewifî yên Hênê û Aqtepeyê li ber çavan digirin, derdikeve meydanê ku di dawiya sedsala XIXem de li van her du şaxan di çarçoveya nivîsîna helbestên bi temaya xwarinê de bizaveke edebî jî derketiye meydanê. Lewra di encama lêkolînên me de derket meydanê ku kurên Şêx Hesênê Nûranî Şêx Mihemed Canê Aqtepî (k.d. 1909) û Şêx Ebdurehamanê Aqtepî jî bi temaya xwarinê helbest nivîsîne. Bêguman tiştêkî gelekî balkêş e ku di heman maweyê de Şêx Muhyedîn li Hênê, Şêx Mihemed Can û Şêx Ebdurehamanê jî li Aqtepeyê di vê mijarê de helbest nivîsîne. Dema mirov têkiliyên di navbera her du şaxan de li ber çavan bigire ku me behsa wê kiribû, dê derkeve meydanê ku ev ne tewartar, yan rasthatinek e, berevajiyê wê ev helwesta cihgirtina di heman bizava edebî de ye.

---

ku eslê xwe Kurd e di vê dîwana xwe de bi hemû teşeyên nezmê, helbestên bi xwarinê re têkildar nivîsîne. Xaleke balkêş e ku di dîwana wî de bi Kurdiya Lorî jî helbestek cih digire. Di destpêka helbestê de bi şêweya “We lehû fi’l-Kurdiyyat we’l-Lûriyat” sernavek heye. Di vê sernavê de hatiye îfadekirin ku ev helbesta wî bi zimanê Kurdî û Lorî hatiye nivîsîn. Ebû Îshaq di vê helbesta xwe de ku ji 22 beytan pêk tê bi tevahî behsa xwarinan kiriye. Ev helbesta Ebû Îshaq hem bi awayekî giştî ji bo tarîxa edebiyata Kurdî, hem jî bi taybetî di tarîxa helbestên bi temaya xwarinê de gelekî girîng e. Di serî de divê ev li ber çavan bê girtin ku helbestvanê ku di edebiyata Fariisî de helbesta bi temaya xwarinê damezirandiye ku Ebû Îshaq e, kesekî Kurd e û vî kesî di heman temayê helbesteke Kurdî jî nivîsiye. Ev jî nişan dide ku helbestên bi temaya xwarinê di zimanê Kurdî de bi qasî yên Fariisî kevn in. Loma bi awayekî aşkera derdikeve meydanê ku Ebû Îshaqê Şirazî di tarîxa edebiyata Kurdî de yekemîn kes e ku bi temaya xwarinê helbest nivîsiye û di edebiyata Kurdî de nivîsîna bi vê temayê vedigere heta bi sedsala XVem.

- 8 Bo nimûne di *Nehcu’l-Enama* Mela Xelîlê Sêrtî de beşa bi sernavê “Mebhesu Adabi’l-Ekl”, ji bo şêwaz û adabên xwarinê hatiye terxankirin. Herweha di *Rewdu’n-Ne’îma* Şêx Evdirehmanê Aqtepî de beşeke serbixwe ya ku bi sernavê “Der Sifetê nan û we çîzî kî be nan mîxord” (Ravekirina Nan û Tiştên ku bi nan Dixwar) ji bo xwarina Cenabê Pêxember hatiye terxankirin.

Di çarçoveya agahiyên li ber destan de, di vê mijarê de Şêx Mihemed Can li pêşiya Şêx Ebdurehman e. Lewra ji Şêx Mihemed Can helbestek, lê ji Şêx Ebdurehman tenê beytek gihîştîye me. Hem ji ber ku têkiliyeke xurt a helbesta Şêx Mihemed Can bi mijarê re heye, hem jî ji ber ku ev helbesta wî têkiliya di navbera şaxên Hênê û Aqtepeyê dupat dike, em dixwazin li jêrê cih bidin metna vê helbesta wî (Hesbî, r.111-113)⁹:

Ey Musulmanan bibêjim ez kelam
Çê bitin da bo we te'sîr û eser
Dê beyan kim lezzeta cumle te'am
Derkevit ez qelbê we cumle keder

Ah ez destê birinca nazenîn
Derkevit rahet mîzacê akilîn
Goştê pez bo wê bikin ger hemnişîn
Her ew e nav cumle xwarin mu'teber

Lê tu nakî behsê tirşa bamiya
Têxî nav çend parçe goştê hindiya
Laiq e ew bête sufra waliya
Şêxê cumle tirşika sahib huner

Ez çi bêjim wesfê qeymaxê delal
Ger tu hunguv berdî ser wê ey heval
'Eqlê insanan ew e tîne kemal
Hûn bixwun hetta di çav re tete der

Sed selamê min li ser peqlawa bin
Lê me'a'l-gullac û sûdlî pê re bin
Mehlebî w xoşab(i) ew jî vê re bin
Wernê ey yar û bira mednê mefer

Sed bela l' wan kutilkê tê de piyaz
Bu wê ekla wan qe ez nadim cewaz
Bulgura rijî meke ez kes niyaz
Ne bixwe wan ne tu qet lê de nezer

9 Ev helbest di dawîya dîwana Şêx Hesbî a destxet de cih digire û di sala 1943yan de ji aliyê Şêx Eskerî ve hatiye îstinsaxkirin.

Bo çi qet meftûneê nakî meqal
 Bêguman sufran ew e tîne fesal
 Vê ji dest xwe bermede ey bêmecal
 Qenc e meftûne ku bulxur deynî ser

Berxekî qenc ger biheşşînî tamam
 Deynî dora wî hinek newê te'am
 Bu wê (wî) vî îdî qe naxwaze kelam
 Kî bibîne dê li ser bêtin keser

Şorbenîsk tehqîq(i) şubhê qehwe ye
 Lê digel qawurme lezzet zêde ye
 Goştê karî pîrê cumle tuxme ye
 Ez ji ekla wî bi daim ber cezer

...

Merheba ey şîşikê 'alî meqam
 Lê digel nanê heqel ni'me't-te'am
 Deynî ser wî bexdenûs pîvazê xam
 Nadim ez ba mulkê Tacîk û Qeçer

Şorbexav û danê hêrê ser bi zêr
 Rojê xelqa rûh ji wan ez bûme têr
 Van û şorba şolika yekcar venêr
 Laiq e bo xwarina kîlab û ker

Ehlen ey qeyxaneê gozîleme
 Bo birîne birçiyar ev melhem e
 Ger hinek mastê miyan deynî cem e
 Ew dibin derman ji bo êşa ciger

Tu bi ser çavê mi ra bê ey kebab
 Goştê pez goştê mirîşka nû şebab
 Kî bixwe nabîne der heşrê 'ezab
 Xwarina wê xeyr(i) jê tê nayê şer

Mustensixê vê helbestê Şêx Eskerî li kêleka beyta "Lê tu nakî behsê tirşa bamiya / Têxî nav çend parçe goştê hindiya" de têbîniyek nivîsiye ku ev têbinî hebûna biza-
 veke bi vî rengî piştrast dike. Şêx Eskerî weha nivîsiye: "Ev beyta a Şêx Ebdurehmanê

birayê mezinê Şêx Mihemed Can e. Quddise Sirruhuma.” (Hesbî, h.c.)¹⁰ Vê kêliyê em nizanin ka gelo Şêx Ebdurehmanê Aqtepî derheqê xwarinê de ji bilî vê beytê tiştêkî dî nivîsiye yan na. Lêbelê ev têbînî bi me dide zanîn ku li Aqtepeyê ji bilî Şêx Mihemed Can, birayê wî yê mezin Şêx Ebdurehman jî bi mijara xwarinê re têkildar bûye. Ji ber ku Şêx Ebdurehman birayê mezin ê Şêx Mihemed Can e maqûltir e ku ku wî berî Şêx Mihemed Can ev beyt nivîsibe. Herweha li gorî ku Şêx Mihemed Can beyteke birayê xwe yê mezin xistiye nav helbesta xwe, pêwîst e ku Şêx Ebdurehman ev beyta xwe berî wî nivîsibe. Loma bi rehetî dikare bê gotin ku ne ihtîmaleke dûr e ku ev beyt parçeyek ji helbesteke serbixwe ya Şêx Ebdurehman a derheqê xwarinê de be.

Mixabin ji helbesta jorîn Şêx Mihemed Canê Aqtepî tenê 13 bend gihîştine roja me. Di vî warî de mustensixê helbestê Şêx Eskerî di serê helbestê de têbîniyeke weha nivîsiye: “*Ev qewl xayet mu’teber [e]. Hem jî hewes û me’rifetêke pur tê da heyê ku apê minî Şêx Mihemed Can lawê Şêx Hesenê Nûraniyê Aqtepî gotiye. Heyf û yazux ku ne tamam e.*” (Hesbî, h.c.). Di dawiyê de ji weha nivîsiye: “*Ev tamam nebû. Hew me peyda kir, yazux.*” (Hesbî, h.c.). Di çarçoveya van têbîniyên Şêx Eskerî de dikare bê gotin ku ji aliyê qewareyê ve helbesta Şêx Mihemed Can jî di binemaya xwe de menzûmeyeke serbixwe ye, lê bele tevahiya wê negihîştîye me. Aşkera ye ku bendên wê yên kêr jî ne hindik in. Lewra mijareke wekî xwarinê ku cureyên wê nayên jimartin, hebûna gelek bendên dî dixwaze. Şêx Mihemed Can bixwe jî di benda yekem a helbestê de ev yek weha îfade kiriye: “*Dê beyan kim lezzeta cumle te’am (Ez ê lezzeta hemû xwarinan vebêjim.)*” Di her halî de ev helbesta Şêx Mihemed Can kêr jî be, dîsa ji bo tarîxa edebiyata Kurdî û îsbatkirina hizra hebûna vê bizava helbestnivîsiya bi temaya xwarinê metnekî gelekî binirx e.

Eger em muqayeseyekê di navbera her du helbestan de bikin, ji aliyê teşeya nezmê ve menzûmeya Şêx Muhyedîn bi teşeya mesnewiyê ye, lê helbesta Şêx Mihemed Can bi teşeya murebbayê ye. Ji aliyê kêşê ve menzûmeya Şêx Muhyedîn ji behra muteqaribê bi qalibê “*Fe’ûlun fe’ûlun fe’ûlun fe’ûl*”, lêbelê helbesta Şêx Mihemed Can ji behra remelê bi qalibê “*Fa’îlatun, fa’îlatun fa’îlun*” hatiye hûnandin. Her çiqas ji aliyê teşeya nezmê û kêşê ve di navbera wan de cudahiyeke hebe jî, her du jî di heman mijarê de hatine nivîsîn ku ya girîng jî ev e. Her weha dema em li hûrgiliyên mijarê, uslûb û bikaranîna peyvên jî dinêrin, têkiliya di navbera her du helbestan de zêdetir derdikeve meydanê ku li jêrê çend nimûneyên vê têkiliyê hatine pêşkêşkirin:

Di her du helbestan de jî formên “sed silav” û “merheba” hatine bikaranîn:

10 Ev helbest di dawiya dîwana Şêx Hesbî a destxet de cih digire ku di sala 1943yan de ji aliyê Şêx Eskerî ve hatiye îstinsaxkirin.

Şêx Muhyedîn:

Ji ber min hezar[an] selamek li wî

Ji min sed salam her bi roj û [bi] şeb

Hezar merheba mumbarê qeddiraz

Şêx Mihemed Can:

Sed salamê min li ser peqlawa bin

Merheba ey şîşikê 'alî meqam

Li gorî her du helbestvanan jî meftûne digel bulxurê tê xwarin:

Şêx Muhyedîn:

Çira behsê nakî ji meftûneê

Beyan ke hinek ne'tê mesnûneê

Di ber de hinde goştê xurt ê temîz

Digel bulxurê zêde xweş e lezîz

Şêx Mihemed Can:

Bo çî qet meftûneê nakî meqal

Bêguman sufran ew e tîne fesal

Vê ji dest xwe bermede ey bêmedal

Qenc e meftûne ku bulxur deynî ser

Li gorî her du helbestvanan jî şorbenîsk digel qeliyê xweş e:

Şêx Muhyedîn:

Çî reng şorbeya nîskê sahib kemal

Digel hinde qelyê xwuş e ey delal

Şêx Mihemed Can:

Şorbenîsk tehqîq(i) şubhê qehwe ye

Lê digel qawurme lezzet zêde ye

Li gorî her du helbestvanan jî şorbeya şolika divê neyê xwarin:

Şêx Muhyedîn:

Veşêr şorbeya şolikan bê xeber
Heta sax î Şêx Muhyedîn meke lê nezer

Şêx Mihemed Can:

Şorbexav û danê hêrê ser bi zêr
Rojê xelqa rûh ji wan ez bûme têr
Van û şorba şolika yekcar venêr
Laîq e bo xwarina kîlab û ker

Her du helbestvanan jî xîtabeke xweş li şîraniyan kirine û bi taybetî ifadeya “sûdlî yû mehlebî” bi heman şeweyê bi kar anîne:

Şêx Muhyedîn:

Hezar merheba sûdlî yû mehlebî
Şeb û roj selamê di min li we bî

Şêx Mihemed Can:

Sed selamê min li ser peqlawa bin
Lê me’al-gullac û sûdlî pê re bin
Mehlebî w xoşab(i) ew jî vê re bin
Wernê ey yar û bira mednê mefer

Her çiqas ne bi heman perspektîfê jî be, her du helbestvanan jî behsa xwarina bamiyan kirine ku ev xal derheqê têkiliya di navbera her du helbestvanan de fikreke bihêz dide mirov:

Şêx Muhyedîn:

Îlahî meke qismetê min tu car
Evan bamiyê mirarê mirar

Welêkîn çikim Şeyx(i) Nûrî divê
Newêrim bibêjim qeda lê kevê

Şêx Mihemed Can:

Lê tu nakî behsê tirşa bamiya
Têxî nav çend parçe goştê hindiya

Laîq e ew bête sufra waliya
Şêx cumle tirşika sahib huner

Çawa ku tê dîtîn, ji her du beytên Şêx Muhyedîn tê fêmkirin ku ew bixwe qet ji bamiyan hes nake, lêbelê kesekî dî yê bi navê Şêx Nûrî ji bamiyan gelekî hes dike û ev di wê astê de ye ku Şêx Muhyedîn ji wî kesî newêre dev bavêje bamiyan. Ji beyta Şêx Mihemed Can jî tê fêmkirin ku ew ji bamiyan gelekî hes dike. Çawa ku li jorê hat gotin ku li gorî îfadeya Şêx Eskerî ev beyta Şêx Mihemed Can di binemaya xwe de ya Şêx Ebdurehmanê Aqteqî bû. Bi qeneeta me dibe ku ev beyt berî Şêx Ebdurehman jî aliye bavê wî Şêx Hesênê Nûranî ve hatibe gotin. Bi rastî jî tişteki ne dûr e ku Şêx Ebdurehman beyteke bavê xwe bi kar anibe. Eger em vê beytê ya Şêx Hesênê Nûranî qebûl bikin, wê demê dê derkeve holê ku mebesta Şêx Muhyedîn bi Şêx Nûrî Şêx Hesênê Nûranî ye. Bi rastî jî ji ber pêdiviyên wezna ‘erûzê ne dûr e ku di helbestê de bi şeweya “Şêx Nûrî” behsa Şêx Hesênê Nûranî hatibe kirin.

Di encamê de tê dîtîn ku li Aqtepeyê Şêx Ebdurehman û Şêx Mihemed Can û li Hênê jî Şêx Muhyedîn sê helbestvan in ku bi temaya xwarinê helbest nivîsîne û bi vî awayî di tarîxa edebiyata Kurdî de bûne nûnerê bizaveke nû. Divê neyê jibîrkirin ku di vê derdorê de derketina nimûne û helbestvanên nû yên bi xwarinê re têkildar her dem pêkan e.

Li vir ji bo ku mijar baştir zelal bibe divê li ser bersiva pirsra “Gelo sedem û faktorên ku di derketina vê bizavê de diyarker in çi ne?” hinekî bê rawestan. Bêguman her bizavek bivênevê bi rewşa serdema xwe ve girêdayî derdikeve meydanê. Dema em bi vî çavî li serdema Şêx Muhyedîn û Şêx Mihemed Can dinêrin, em dibînin ku di sahaya Osmaniyan de berhemên derheqê xwarinê de cara pêşî di heman serdemê de li Stenbolê hatine çapkirin. Ji van berheman du heb jê gelekî girîng in: *Melceü’t-Tabbâhîna* Mehmet Kâmil û *Dîwanî Et’imeya* Ebû Îshaq Hellacê Şîrazî. *Melceü’t-Tabbâhîn* yekem berhem e ku di serdema Osmaniyan de derheqê xwarinê de hatiye nivîsîn û di navbera salên 1844-1888an de neh caran hatiye çapkirin (Güldemir 2010, r.8). *Dîwanî Et’ime* jî di sala 1302/1884/1885an de hatiye çapkirin.

Aşkera ye ku van her du pirtûkan di serdema xwe de sansasyoneke mezin çê kirine ku ji çapên zêde yên *Melceü’t-Tabbâhînê* ev yek baş tê fêmkirin. Bêguman ne pêkan e ku du rewşenbîrên weki Şêx Muhyedîn û Şêx Mihemed Can ku bi edebiyat û çandê re têkildar in ji van berheman ne haydar bin û ew nexwendibin. Loma li gorî qeneeta me bi rehetî dikare bê gotin ku ev her du helbestvan di bin bandora vê bizava rojane ya serdema xwe de mane û wan jî ev terz di Kurdî de bi cih kirine.

Ji bilî vê em dibînin ku di serdema piştî bizava helbestnivîsiya bi temaya xwarinê de jî ku beramberi sedsala XXem tê, di edebiyata Kurdî ya klasîk de nûnerên

helbestnivîsîna bi temaya xwarinê derketine meydanê. Bo nimûne Mela Ehmedê Nalbend (k. d. 1963), Mela Ehmedê Zinarexî û Abdulkadir Bingöl di helbestên xwe de li ser cureyên ciyawaz ên xwarinan rawestiyane. Seyîd Eliyê Findikî (k. d. 1968) û Dilbirînê Botî jî helbestên xwe ji bo cureyek tenê terxan kirine (Nalbend 1998, r.512-513, 521-522; Findikî 2011, r.291; Bingöl 2007, r.85-87; Botî 2007, r.89). Bêguman eger lêkolîn bên kirin, çî di edebiyata gelêrî de be, çî di ya klasîk de be, dê nimûneyên mijara xwarinê bi şêweyên curbicur bên dîtî û ji niha şûn de derketina gelek nimûneyên di guncaw e. Lêbelê di çarçoveya van nimûneyan tenê de jî be dikare bê gotin ku di vê serdemê de li gorî serdemên berî xwe jimara helbestên rasterast bi temaya xwarinê re têkildar zêde bûye û di vî warî de bi şêweyên curbicur helbest hatine nivîsîn.

Dema mirov li van helbestan dinêre tê dîtî ku yan derheqê cureyekî tenê de ne, yan jî jimara xwarinên ku behsa wan tê kirin ne di pileyê gelekî bilind de ne. Loma jî yek ji van helbestan jî aliyê qewareyê ve nagihîje simatiyeya Şêx Muhyedîn a derheqê xwarinê de ku tê de ji 130î zêdetir xwarin cih digirin. Ev jî dide nîşandan ku Şêx Muhyedîn di vî warî de bê hemta ye û heta niha kesek jî wî derbas nebûye.

Dikare bê gotin ku jî aliyê mijar û naverokê ve di edebiyata Kurdî ya klasîk de mijarên bi evîn, dîn û tesewifê ve girêdayî mijarên herî zêde zal û serdest in. Eger mijarên evînî jî wekî parçeyek ji tesewifê bên qebûlîkirin ku di encamê de termînolojîya evînê jî wateyê tesewifî bi dest dixê, wê demê ev jimar dê dakeve duduyan. Loma her çiqas di mijarên ladînî/beşerî yên wekî ferheng û tarîxê de hinek berhem hatine dayîn jî, rêjeya wê li gorî yên dînî û tesewifî gelekî kêmtir e. Di rewşeke weha de Şêx Muhyedîn ne di çarçoveya serdema piştî mîrektiyan tenê de, di çarçoveya serdema mîrektiyan de jî ji girîngtirîn nûnerên edebiyata Kurdî ya ladînî/beşerî divê bê hesabandin.

Bêguman dema paşxana Şêx Muhyedîn ya medrese û tekyayê li ber çavan bê girtin ku ew bixwe kurê damezirînerê şaxê tesewifî ye, nivîsîna wî ya di mijareke beşerî de zêdetir balê dikişîne ser xwe. Lêbelê divê neyê jibîrîkirin ku di mijarên ladînî de jî be, di serdema klasîk de cihê derketina berhemên edebî dîsa medrese û tekyayên tesewifî bûn. Lewra ew der di heman demê de cihên huner, edebiyat, siyasat û rewşenbîriya serdema xwe bûn.

Berhema Şêx Muhyedîn, ne di çarçoveya edebiyata Kurdî ya klasîk tenê de, di warê çanda Kurdan a xwarinê de jî di erkê berhema yekem de ye. Çawa ku jî aliyê Cemşîd Bender ve jî hatiye gotin, herçiqas heta niha berhema wî ya bi navê *Kürt Mutfak Kültürü ve Kürt Yemekleri* (Bender 2003) wekî berhema yekem a ku derheqê xwarinên Kurdan de hatiye weşandin tê qebûlîkirin jî, bi awayekî giştî berhema yekem a ku di sahaya xwarinên Kurdan de hatiye nivîsîn menzûmeya Şêx Muhyedîn e.

Lewra di navbera nivîsîna her du berhemana de nêzî sed salî ferq heye. Ev jî girîngiya berhema Şêx Muhyedîn zêdetir dike.

8. 3. Simatiyeya Şêx Muhyedîn

Vê keliyê tenê nusxeyeke destxet a simatiyeya Şêx Muhyedîn li ber destana heye. Ev nusxe ne ya nivîskarê berhemê Şêx Muhyedîn e. Nusxeya ku beşek ji keşkûlekê ye, di nav pirtûkên malbata Aqtepiyan de hatiye parastin. Loma bi ihtimaleke mezin ev nusxe ji aliyê endamê malbata Aqtepiyan ve hatiye istinsaxkirin. Li gorî qeneetê ev kes dê Şêx Evdirrehmanê Aqtepi, yan jî Şêx Mihemed Canê Aqtepi be. Loma ev nusxe wekî nusxeya Aqtepeyê dikare bê binavkirin. Orjînalê wê nusxeyê niha di pirtûkxaneyê taybet a Mela Zeynelabidîn Amidî de tê parastin (Hênî 2015, r16-17). Simatiyeya Şêx Muhyedîn li ber wê nusxeyê du caran jî hatiye çapkirin. Cara yekem ji aliyê Zeynelabidîn Amidî ve di dawîya Dîwana Şêx Ebdurehmanê Aqtepi de bi alfabeya Erebi (Weş. Diyarbakır Sözü, Diyarbakır 1997; cara duyem jî ji aliyê Mela Birhanê Tarîni ve bi alfabe ya latîni hatiye çapkirin (Weş. Peywend, Stenbol 2015).

Taybetiyên ruxsarî yê simatiyeya Şêx Muhyedîn weha dikarin bîna rêzkirin: Menzûme li ser esasê beytên û bi terzê mesnewiyê hatiye nivîsîn. Di menzûmeyê de bi giştî 186 beyt cih digirin. Hemû beytên wê di nav xwe de hemserwa ne. Şemaya serwaya wê bi şeweya aa, bb, cc... ye. Menzûme bi kêşê erûzê ji behra muteqaribê li ser qalibê “fe’ûlun fe’ûlun fe’ûlun fe’ûl” hatiye nivîsîn.

Simatiyeya Şêx Muhyedîn, bi Kurdiya Kurmancî hatiye nivîsîn. Wekî ku di hemû berhemên edebiyata klasîk de diyardeyê jê neger e, metnê wê menzûmeyê jî para xwe ji bandora zimanên serdest girtiye. Di wê berhemê de li gorî giraniyê bi rêzê bandora sê zimanan çê bûye: Tirkî, Erebi û Farsi.

Di berhemê de zimanê Tirkî bi awayekî berbiçav ji aliyê nivîskar ve hatiye bikaranîn. Zimanê Tirkî bi giştî bi du şeweyan rengê xwe daye berhemê. Hebûna beytên Tirkî û bikaranîna navên Tirkî ji bo xwarinan. Di berhemê de neh beyt bi tevahî bi Tirkî hatine nivîsîn. Bêguman di nav 186 beytên de rêjeya neh beytên hindik e, lêbelê li cihê ku ne bi Erebi û ne bi Farsi yek beyt tenê jî nehatibe nivîsîn, hebûna neh beytên Tirkî di xwe de wateyekê dihevine ku li jêrê dê li ser bê rawestan. Li jêrê wekî nimûne ji berhemê çend beytên Tirkî cih digirin:

Sûboregî ikî qisimdir birî
Penîrle we qîme île digerî

Yemek qitlixinden bizirkan aşî
Yenîr pîlaw île bîlin bu işî

Nişa helwasî de yiyîlûr îmiş
Welê sewmiyem ben ecaîb bîr îş

Dîsa di menzûmeyê de navên 25 xwarinan bi Tirkî ne. Dema 133 xwarinên ku di menzûmeyê de derbas dibin li ber çavan bîn girtin, dê bê dîtîna ku ev rêje ne hindik e. Lewra ev jimar teqrîbî beramberî pêncyeka tevahiya xwarinanên di berhemê de tê ku ev jî rêjeyeke bilind e. Yanî di berhemê de bandoreke mezin a Tirkî li ser zimanê Şêx Muhyedîn heye. Li gorî qeneeta me ev bandor di çarçoveya sê sedeman de dikare bê ravekirin:

1. Şêx Muhyedîn helbestvanê Kurdîstana Osmanîyan e. Bi awayekî siruştî li ser Kurdên Osmanî rengê Tirkî xwe nîşan dide.

2. Şêx Muhyedîn piştî mîrektiyan di dawiya sedsala XIXem de jiyaye. Di wê serdemê de di çarçoveya politikaya Îttîhad û Tereqqiyê de li Kurdistanê gelek xwendîngên ku bi Tirkî perwerde didan vebûne. Loma jî helbestvanên piştî mîrektiyan li gorî yê serdema mîrektiyan zêdetir di bin bandora Tirkî de mane ku Şêx Muhyedîn jî yek ji wan e.

3. Şêx Muhyedîn xelkê Hênê ye û Hênê jî li ser Diyarbekirê ye. Di serdema Osmanîyan de bajarên wekî Diyarbekir û Hênê ku ne di bin desthilatdariya mîrektiyanê Kurdan de bûn, ketibûn bin bandora zimanê tirkî. Bi taybetî bajarê Diyarbekirê di serdemên Artukî, Akkoyunî û Osmanîyan de demeke dirêj di bin desthilatdariya tirkî de maye. Loma jî çî di warê xwarinê de, çî di warên dî de, li wê derê bi awayekî siruştî ziman û kultura Tirkî bûye serdest. Ne pêkan e ku helbestvan û rewşenbîrekî wekî Şêx Muhyedîn ji vê kultura serdest a Osmanîyan bêpar mabe. Ji xwe jî van beytên jêrîn ên Şêx Muhyedîn tê fêmkirin ku Hênê be, yan Diyarbekir be ferq nake, ew li bajarêkî jiyaye û loma jî behsa xwarinên bajarî dike:

Ew e xwarina paşan, mîr û tamam
Di bajêr de meşhûrê ehlê kîram

Çunîn kuvte **muxtarê çarşû** bizan
Eger we nebe ez bibêjim 'eyan

Di bajêr de meşhûrê xas û 'ewam
Ji ber wê ye cumle merîd in dewam

Di berhemê de bandora Erebi ne di asta bandora Tirkî de ye. Erebi tenê di çarçoveya bikaranîna hin peyvên de rengê xwe daye berhemê. Ev jî ji bo serdema klasîk

tişteki siruştî ye û wê demê piraniya wan peyvan ji aliyê xwendevanên berhemê ve dihatin fêmkirin. Ji van peyvan çend hebên ku ji nişên îroyîn re biyanî ne ev in (li gorî rêza alfabeyê): “Akil, bê xefa, bab, bedî, be’id, besel, besel, bi’ d-delîl, bîla şubhe, cinsi’ l-lehm, cunûn, cuses sexîr, eriz, et’ime, ‘edîd, ‘eynê heram, festemi’, kesîr, lewiz, lezaiz, merîd, meşwî, seqîl, simat, şahu’t-te’am, tecerub ke, wa hesreta, we îlla, zuxel.” Li jêrê wekî nimûne du beytên ku hin peyvên Erebi di wan der derbas dibin cih digirin:

Fesûlî be têzetî têtê **ekil**
 Heye wî [di] **babê lezaiz fedil**

Tu sukre kebabî qe nakî **‘edîd**
 Ji **new’ê lezaiz** me kir wê **be’id**

Li ser zimanê berhemê herî kêmbandora Farisî heye. Lewra di berhemê de rengê Farisî ji bikaranîna çend peyv û formên Farisî ne wêdetir e. Wekî “în mekan (ev mekan), çunîn (weha), nameş (navê wî), bedekil (bêçêj), merdum (zilam), qeddiraz (bejndirêj) û namê dîger (navê dî).” Çawa ku tê dîtin hem jimara peyv û formên Farisî kêmbandora, hem jî ji ber ku piraniya wan di Kurdiya Kurmancî, yan jî Zazakî de bi awayekî tîbî bikaranîn, îro jî bi rehetî dikarin bînin fêmkirin.

8. 3. 1. Şêwaza Vegotinê

Ji ber ku berhem derheqê mijareke taybet de hatiye nivîsîn, di vegotinê de jî şêwazeke taybet hatiye bikaranîn. Şêwazên edebî yê ku di berhemê de cih digirin curbicur in û ji taybetiyên mijarê neşet dikin. Xalên sereke yê ku di şêwaza vegotina berhemê de balê dikişînin zimanekî bicoş, mîzah, tekrîr, hizra sabit, nifir û heqaret, teşbîhên giran, zimanê bêperde û teşxîs e ku li jêrê dê li ser van şêwazan bê rawestan.

Nivîskar dema behsa çêj û lezzeta hin xwarinan kiriye şêwazeke bicoş bi kar anîye. Ev coş bi peyv û îfadeyên wekî “selamun ‘eylekum”, “hezar[an] selam”, “Ji min sed selam her bi roj û [bi] şeb”, “heme dem li we bin selav”, “‘eylekum selam”, “hezar merheba”, “bi ser çehvê min ra hatî merheba” “bi xêr hatî”, “were zû”, hatiye ziman. Xuya ye ku çêj û lezzeta wan xwarinan li cem nivîskar di asta herî bilind de ye:

Hezar merheba tirşîya lehanan
 Were zû bizan sufre hate meyan

Bi xêr hatî ey tûtîkê xurmenav
Heme dem li we bin ji Heqî selav

Mîzah şêwazeke sereke ye ku di vegotina simatîyeyan de sûd jê tê wergirtin. Nivîskarê me jî di simatîyeya xwe de carinan serî li şêwaza mîzahê daye. Bêguman dema ku mijar mijareke wekî xwarinê be ku aliyê wê yê kêfê jî heye, ne pêkan e ku serî li şêwaza mîzahê neyê dayîn. Di van beytên jêrîn de ev rêbaz tê dîtîn:

Eger nakî bawer ku patîle xweş
Bipirse ji şiblî efendiyê leş

Îlahî meke qismetê min tu car
Evan bamiyêê mirarê mirar

Helawa ji arvanê bulxûr îmam
Ji min dûr bê hetta bi Roja Qiyam

Nivîskar, di berhemê de bi giştî girîngî daye aheng û melodiyê. Di vê çarçoveyê de di hinek beytan de serî li hunera tekrîrê jî daye. Di tekrîrê de bi mebesta balkişandinê peyvek yan îfadeyek tê dubarekirin. Di van beytên jêrîn de ev huner dikare bê dîtîn:

Bi bîber û buxdenûs û ey 'ezîz
Di nêva te'aman lezîz e lezîz

Hesenkêv jî pak e welêkîn neçar
Wuha reng sûborek kibarê kibar
...
Hevîr e hevîr e hevîr e hevîr
Tu guh dêre vê bendê min ey emîr

Nivîskar di hin mijaran de xwediyê hizreke sabit e. Ji xwarinan bi taybetî derheqê rexneya kundiran de hizra wî ya sabit di asteke gelekî dijwar de ye. Tenê di cihêkî de 10 beyt ji bo rexneya kundiran terxan kiriye. Emê jê çar beytan pêşkêş bikin:

Qebaqden niçûn soylemez kelam
Peyxember yemaxî 'eleyhi's-salam

Bizan ev rîwayet betal e Hemed
Ne rawî ne naqil tunîne sened
...
We îlla nema şey'ekî el-eman
Nebî jî bixwu ji [ewan] kundiran
...
Bes e Sa'î kînek heye te j' kund'ran
Ji ber wî bi xerez hatî van kund'ran

Nivîskar carinan dema ku ji xwarinekê hes nekiriye serî li uslûba nifir û heqaretê jî daye. Wekî;

Îlahî helîne ji beyna 'îbad
Bibe kor bi kor ê ku anî îcad

Tu behsê qe nakî ji qatqatê qenc
Qeda lê keve 'eynê emrad û renc

Xusûsa ku dimsê lêkin el-eman
Dibe xwarina kûçikan bê guman

Li min bû bela tirşiya kundiran
Te navêm here tu tewîla keran

Nivîskar carinan serî li teşbihên giran daye û xwarinên ku ji wan hes nekiriye, bi tiştên kirêt şibandine:

Ji ku derketî ey şî'ra şepal
Wekî kurmê piştî keran ey heval

Rîçala ji balcan bi dimsa xebîs
Wekî şorbeya têkevê mişkê pîs

We kuvtê ji kuncî qeda lê keve
Wekî rêxa taze ku kurm têkeve

Nivîskar, di derbirîna hizra xwe ya neyînî ya derheqê hin xwarinan de ji mîzahê jî wêdetir serî li rêbaza zimanê bêperde daye. Bo nimûne:

Qeda bê li dolmê pîvaza gelek
Wekî hêlikê kûçikan e felek

Nivîskar, bi riya silavdayîna li ser xwarinên ku ji wan hes kiriye an nekiriye serî li hunera teşxîsê daye. Divê bê gotin ku di van ciyan de şêwaza zimanekî bicoş jî bikaraniye. Bo nimûne:

Hezar merheba tirşiya lehanan
Were zû bizan sufre hate meyan

Bi xêr hatî ey tûtîkê xurmenav
Heme dem li we bin ji Heqî selav
...
Di rojek ewan kundirê bedekil
Li halê xwu giryan me nîne fedil

8. 3. 2. Avahî û Tertîb

Simatîyeya Şêx Muhyedîn, ji aliyê avahî û tertîbê ve ji du beşan pêk tê: Beşa destpêkê û beşa mijara sereke. Di dawiya menzûmeyê de ber'êksê kevneşopiyê, beşa xatîmeyê cih negirtiye ku ev jî ji aliyê avahiya menzûmeyê ve wekî kêmasiyekê dikare bê ditin.

Beşa destpêkê ji sê beytên pêşî yê menzûmeyê pêk tê. Di beyta yekem de nivîskar mexlesa xwe aniyê ziman û xwe wekî xwediyê mîzaceke xerîb daye naskirin:

Feke Sa'iyê zû mîzaca xerîb
Herçî new'ê [xwarinê ye] pur 'ecîb

Bêguman ew mîzaca wî ya xerîb e ku berê wî daye mijareke wekî xwarinê ku di wê serdemê de nivîsîna di vî warî de tiştêkî nadir e û lewra jî xerîb e.

Nivîskar di her du beytên peyrew de jî mijara menzûmeyê ya xwe û rêbaza xwe ya di vegotinê de aniyê zimên:

Bi cins û bi new' û bi fêslê ewan
Bi çî têtê xwarin bikêşne beyan

Heçî ku lezîz in û xeyrî lezîz
Beyan ke û îlhamê bigre temîz

Di van beytan de nivîskar rêbaza xwe ya ku di menzûmeyê de dê bişopîne di sê xalan de aşkera kiriye: 1. Cins, new' û fêslên xwarinê, 2. Tiştên ku bi xwarinan re tîn xwarin, 3. Lezzet û tama wan. Bêguman di destpêka berhemê de diyarkirina rêbazê ji aliyê zanistî ve xaleke erênî û girîng e.

Nivîskar piştî beşa destpêkê dest bi beşa mijara sereke kiriye û heta bi dawiya menzûmeyê ev mijar domandiye. Ev beş ji 183 beytan pêk tê.

8. 3. 3. Naverok

Mijara simatiyeya Şêx Muhyedînê Hênî, bi awayekî giştî danasîna kom û cureyên xwarinan e. Nivîskar di berhemê de cih daye nav û taybetiyên gelek xwarinan û derheqê gelean ji wan de nêrînên xwe yên erênî û nerênî îfade kirine.

Emê ji di çarçoveya rêbaza ku di destpêkê de ji aliyê nivîskar bixwe ve hatiye diyarkirin çend tiştan bibêjin. Bi vî awayî hem rêbaza wî ya ku şopandiye baştir dê bê fêmkirin, hem dê asta serkeftina wî ya di vê rêbazê de bê pîvan, hem jî naveroka berhemê dê li ber çavan bê raxistin. Li jêrê dê 'cins, new' û fêslên xwarinê' bi sernavê 'senifandina xwarinan', 'tiştên ku bi xwarinan re tîn xwarin' bi sernavê 'formulasyonên xwarinan' û 'lezzet û tama wan' jî bi sernavê 'çêja xwarinan' bèn îfadekirin.

Bi îfadeyên nivîskar wî berhema xwe li gorî cins, new' û fêslên xwarinan amade kiriye ku ev jî rêbaza wî ya di senifandina mijarê de îfade dike. Nivîskar ji peyva "fêsl"ê bi awayekî sistematîk dabeşkirina berhemê bi bal beşan ve, ji peyva "cins"ê komên xwarinan (wekî koma şorbeyan û hwd.) û ji peyva "new"ê jî cureyên xwarinên ku dikevin bin van koman de (wekî şorbeya nîskê û şorbeya şolikan û hwd.) qesd kiriye.

Bi rastî jî nivîskar ev rêbaz çawa ku gotiye şopandiye. Wî di dabeşkirina mijarê de bi awayekî giştî li gorî sistemekê hereket kiriye, ne bi awayekî tevlihev û belawela mijar pêşkêş kiriye. Lêbelê eger wekî kêmasiyekê bê dîtîn, wî carinan hinek xwarin ne di beşa xwe de bi cih kirine. Wisa xuya ye ku nivîskar carinan piştî ku beş xilas kiriye, navên hin xwarinan hatiye bîra wî û navê wan xwarinan li wir zêde kiriye û piştî jî cihê wê neguherandiye. Bo nimûne ev rewş di van her du beytên jêrîn de baş tê dîtîn. Lewra li pey derbirîna kutabûna beşa xamûran ji nû ve behsa cureyêke dî ya xamûran hatiye kirin ku ew jî şamboregî ye:

Xetim oldî xamûr îşî kahîde
Çorek de yiyîlmez [se] Sa'î n'ide

Înan ke ku şamboregî jî nevîs
Di bezma ku ew tê de bin kin celîs

Di berhemê de fêsl/beşên ku sînorên wan aşkera ne şeş heb in: Beşa xamûran, beşa zerzewatan, beşa goşt, beşa pincaran, beşa rîçalan û beşa tirşiyên. Nivîskar bi rêzê cih daye van beşan û wekî rêbaz ji bo wan sernav bi kar neanîne, lêbelê di destpêka wan de bi beyteke destpêkê koma xwarinê ya ku di wê beşê de dê behsa wê bê kirin daye nasandin. Dikare bê gotin ku ev beyt erka sernavan tînin cih. Ji bo ku ev rêbaza wî jî bê dîtin, li jêrê em cih didin van şeş beytên destpêkê:

Beşa Xamûran:

Herçî cinsê xamûr îşî ke beyan
Ji rê ve li ser min nebit da nihan

Beşa Zerzewatan:

Safa geldiniz zerzewatlar beta
Sizin akiliz çekmeye hiç cefa

Beşa Goşt:

Were mebhesa goştê şahu't-te'am
Heçî sufreya bê wê 'eynê heram

Beşa Pincaran:

Ji pincar xweş e serbimastikeya
Qeda bê li pirparê ey dilruba

Beşa Rîçalan:

Rîçala ji uşnan [e] şahu'r-rîçal
Rîçala sêvan jî xwuş e bê mecal

Beşa Tirşiyên:

Selamun 'eleykum eya tirşiya
Ji îsot kerem ke tu vê sêniya

Çawa ku li jorê jî hat gotin, komên xwarinê yên ku di berhemê de cih girtine ne ev tenê ne. Dema mirov ji vî aliyê ve li naveroka berhemê dinêre tê dîtin ku di

berhemê de behsa gelek komên dî jî hatiye kirin. Her çiqas senifandinên cihê jî pêkan bin, em dê xwarinên ku di berhemê de cih digirin li ser 20 koman dabeş bikin ku ew jî ev in: Nan, şorbe, borek, dolme, pincar û giya, zerzewat, goşt, kebab, kuvte, seqetat, dan, savar, xoşav, şêranî, helaw, rîçal, tîrşî, fêkî, pêxwarin û vexwarin. Li jêrê lîsteya van koman û cureyên xwarinan ên ku dikevin bin wan cih digire:

1. Koma Nan

Nanê genim/nanê buxde

Taş ekmeğî

Ekmek balixî

Hevrîşika Nanê Germ

2. Koma Şorbeyan

Şorbeya Nîskê

Şorbeya Şolikan

Qulaq Şorbesî

Mixil Torbesî

Ezme Şorbesî

Şî'îr

3. Koma Borekan

Patîle

Boreka Hesenkêfê

Sûboregî

Penîr borekî

Bûqçe boregî

Mafiş

Zerabet (Zerfet)

Qatqat

Zengil

Bûşkelen

Yûxeê irtebê

Borek

Fincan Boregî

Şamboregî

4. Koma Dolmeyan

Dolmê balîcanan

Dolmê xiyar

Dolmê pîvaza

Sarme

5. Koma Pincar û Giyayan

Serbimastik

Pirpar

Kereng

Gûriz

Sîrim

Yonca

Pincara sipî

Sarmeya pincara sipî

6. Koma Zerzewatan

Bîlî baxleya

Musaqa

Guweç

Çertme

Beqle

Fesûlî

Kundir

Bamiye

Heywa aşî

Meftûna kengerê îspenaq

Boranî

Mesaq

Fincaşî

Kardû

Mûsilaşî

7. Koma Goşt

Qelî

Qelisêl

Pasdirme

Qîma meşwî

Tawûq gogsî

8. Koma Kebaban

Tebeq Kebabî

Lûle kebabî

Sukre kebabî

Qaşiq kebabî

Tencere kebabî

Musaqe

9. Koma Kuvteyan

Kuvteê navtiji

Kuvtê ji kuncî

Dawûdpaşa Kuvtesî

Kuvteê tirs

Xatûnbûdî

10. Koma Seqetatan

Kellepaç

Mumbar

Kîpe

Kîbeê turunc

Kîbe qudûr

Eşkêna goşt

Helisa ji goşt

Zerşik

Yexnî

Qapulme (Qapilme)

11. Koma Xwarinên ji Dan

Keşke

Mehîr

Mastewa

12. Koma Xwarinên ji Savarê

Savar

Gebol (çavbelek)

13. Koma Xoşavan

Alma sawuqlixî

Helawa erûnga

Xwoşaba erûnga

Xwoşaba ji încazê

Xwoşaba hêjîran

14. Koma Şêraniyan

a) Şêraniyên Xamûran

Peqlewa

Qalib

Sarox burmesî

Penîr peqlewasi

Qedaîf

Tûtikê xurmenav

Gulac

b) Şêraniyanên Şîr

Sûdlî

Mehlebî

Qeraş

Almastî

c) Şêraniyanên Dimsê

Esîda sipî ya bi dimis

‘Eqîda şikeftan

Serbidims

Vizik Çizik

d) Meşlûl

Meşlûlê hêjîran

15. Koma Helawan

Helawa ji hingiv

Helawa penîr

Nîşa helwasi

Esîd

Helawa ji arvan

16. Koma Rîçalan

Rîçala uşnan

Rîçala sêvan

Rîçala şufteliyan

Rîçala buyokan

Rîçala qarpûz

Rîçala qawûnan

Rîçala balcanan

17. Koma Tirşiyân

Îsot

Tirşiya Lehanan

Tirşiya Kundiran

Tirşiya Balîcan

18. Koma Fêkiyan

Zebeşê çem

19. Koma Pêxwarinan

Toraq

Zeytûn

Penîrê Qerecdaxê

Mîxli me'dem

Hêk

Dims

20. Koma Vexwarinan

Dewê sar

Navên Hin Alavên Xwarinê

Balîcan

Bîber

Birinca Qerecdaxê

Edes tuxmî

Hêk

Hingiv

Qerenfil

Qîme

Pûng

Rûn

Şekir

Tirpê sipî

Rêbaza duyem a ku nivîskar di vegotina xwarinan de şopandiye, behskirina wan tiştan e ku bi hev re tên xwarin. Nivîskar ev rêbaza xwe weha ifade kiriye: “Bi çi têtê xwarin bikêşne beyan”. Ev yek ji aliyê me ve dê wekî “formulasyona xwarinan” bê îfadekirin. Nivîskar di berhemê de li ser bersiva pîrsa “çi bi çi têtê xwarin” rawestiyaye û bi vî awayî zewqa xwe ya xwarinê aniye ziman. Dema mirov di tevahiya berhemê bi baldarî li van formulasyonan dinêre derdikeve meydanê ku nivîskar ev xal kiriye du beş: Formulasyonên di çêkirin û amadekirina xwarinê de û yên di menûya ser sifreyê de.

Nivîskar di van formulasyonên jêrîn de, bi şêweya ku di çêkirin û amadekirina xwarinê de, yan jî di nav xwarinê de be, bersiva “çi bi çi xweş e” daye. Ev rêbaz ji ber ku ji aliyekî ve alavên xwarinê, ji aliyekî ve şêweya çêkirina wê, ji aliyekî ve jî zewqa helbestvan nîşan dide girîng e.

Patîle digel rûnê teze, toraq û zehter.

Sarmeya pelên pincara spî ya di nav hêkan de hatî qelandin.

Dolmeê balîcanan ên bi birinc, qîme, don û pîvazan hatî çêkirin.

Dolmê xiyaran bi qîme û birincê.

Sarmeya bi hêk, rûnê zêde, tirşî, qîme û birincê hatî çêkirin.

Zerabeta bi mast, rûn û sîr.

Kufteê navtîjî ku bi pîvaz, qîme, birinc, hinar û gûzan hatî çêkirin.

Qapulmeya ku di nav birinca wê de bîber, qîme û behîv û di fesla biharê de jî bexê miyan hebe.

Tûtîkê xurmenav ku di nav hevîrê wê de hêk û rûn hebe.

Yûxeê Irtebê ku di nav de hinarê tirş û pîvaz hebe.

Zengilê ku bi ava xûliyê hatî hilatin û hêk tê hebin.

Borekên ku digel rûn û pîvaz û qîmeya zêde hatî çêkirin.

Helîsa ku digel hêk û rûn û sîrê hatî çêkirin.

Rîçala şufteliyan û ya buyokan ku bi şekir û qerenfîlê yan jî bi dimsê hatî çêkirin.

Peqlewa digel badem û rûn û hingiv.

Wekî nimûne nivîskar li jêrê ji bo patîleyê wiha dibêje:

Tu behsê ji **patîleê** qenc bike

Çi reng tête xwarin zebanî veke

Digel rûnê teze û toraqa pak

Bi zehter welê qenc tenik be jî çak

Eger bête pehtin bi sêlê bixwu

We ger bi firinê ye esla mexwu

Eger nakî bawer ku **patîle** xweş

Bipirse ji şiblî efendiyê leş

Eger çend ji firnê dixwun daîma

Bi sêlê nizanin bipêjin Mela

Nivîskar di van formulasyonê jêrîn de jî, bi şeweya ku di menûya ser sifreyê de li kêleka hev bîna xwarin bersiva “çi bi çi xweş e” daye. Ev rêbaz jî ji ber ku hem zewqa

nivîskar û tama devê wî nîşan dide, hem jî ji ber ku çanda wê serdemê ya xwarinê nîşan dide girîng e.

Eşkera goştê xurt ê ciwan û nanê germ ê genim.
Meftûne, goştê xurt û bulxur yan jî birinc
Bizirkan aşî û pîlaw (ji neyîniyê)
Toraq, rûnê taze yê biharan, nanê buxde û dewê sar
Hêkê taze, pîvaz û nergûz.
Penîrê Qerecdaxê, nanê genim û zebeşê çem.
Qelî û pîvaz.
Qelîsêl û yûxê ji nan.
Sîrima biav û bulxur.
Lûle kebabî, buxdenûs, bîber û pîvaz.
Kufteê navtîjî û bîber.
‘Eqîda şikeftan û rûnê taze yê biharan.

Wekî nimûne li jêrê formulasyona “meftûne, goştê xurt û bulxur yan jî birinc”ê hatiye dayîn ku ev di çanda Kurdan de menûyeke binirx tê qebûlkin:

Çira behsê nakî ji **meftûneê**
Beyan ke hinek ne’te mesnûneê

Di ber de hinde goştê xurt ê temîz
Digel **bulxurê** zêde xweş e lezîz

Eger ba **birinc** bit didit lezzetê
Didit merdumanê deîf quwwetê

Nivîskar her weha behsa tiştên ku bi hev re nayên xwarin jî kiriye. Bo nimûne;
Penîr peqlewasî bi şekir û hingiv re nayê xwarin
Penîr borekî bi germî xweş e, lêbelê eger bi hingiv û sar be nexweş e.
Qedaîf bi gûz û penîr xweş e, lêbelê eger bi hingiv û bi dimsê be nexweş e.

Rêbaza sêyem a ku nivîskar di vegotina xwarinan de şopandiye, derbirîna çêj, tam û lezzeta xwarinan e. Nivîskar ev yek bi peyvên wekî “nevîs, xweş, lezîz, keleş,

qûtê dilê min, zî huner (xwedî huner), benimdir benim, seza ye, el-eman” ifade kiriye. Her çiqas piraniya xwarinên ku wî behsa wan kiriye, li gorî çêj û zewqa wî ne jî, lêbelê hin xwarin hene ku nivîskar bi taybetî bi ifadeyên çêjê ew anîne ziman. Xwarinên bi vî rengî jî ev in (li gorî rêza alfabe): Balîcanê siyah û diraz, bîlî baxleya, borek, bûşkelen, dolmê xiyar, dolmeê balîcanan, ‘eqîda şikeftan, fincan boregî, qelî, mafîş, musaqa, patîle, qalib, Şamboregî, tûtîkê xurmenav. Li jêrê di vê babetê de nimûneya “fincan boregî” cih digire:

Kezalîke **fincan boregî** îmam
Dixwazim di sufrê ewê ez mudam

Penîr(i) lê ke hêj xweş e bêguman
Seza ye ku bê sufreyâ hakimî

Nivîskar, xwarinên herî zêde xweş şibandine şah, wezîr û mîran. Di van beytên jêrîn de “qalib” şibandiye şah, “musaqa” jî şibandiye wezîr:

Wuha reng e **qalib** ku şahu’l-hevîr
Digel hingiv û hêk û rûnê kesîr

--

Wezîr e di sufra emîran bizan
Musaqa ji wan jî leziz e çunan

Nivîskar di berhemê de behsa xwarinên ku ji lezzeta wan hes nekiriye jî kiriye û di vê mijarê de peyvên wekî “tolaz, el-eman, bedekil, ‘eynê emrad (nexweşî bi xwe)” û bi taybetî ifadeya “qeda lê kevê”, yan jî “qeda be” gelekî bi kar aniye. Di vê çarçoveyê de xwarinên ku nivîskar ji wan hes nekiriye ev in: Bamiya, beqle, ekmek balixî, mafîşa virîk, rîçala kundiran, tirşiya kundiran, qatqat. Bo nimûne:

Mafîş jî xwuş e lê bi rûnê şirik
Qeda lê kevê ger bixwî wê virîk

...

Tu behsê ji **patîle**ê qenc bike
Çi reng têtê xwarin zebanî veke

Digel rûnê teze û toraqa pak
Bi zehter welê qenc tenik be jî çak

Eger bête pehtin bi sêlê bixwu
We ger bi firinê ye esla mexwu

8. 3. 4. Çanda Xwecihî

Di simatîyeya Şêx Muhyedîn de behsa gelek xwarinên xwecihî yên Kurdan jî hatiye kirin. Dikare bê gotin ev xwarin vedigerin demên berê yên civaka Kurdan û ji wan deman jî gihîştine heta roja me. Xwarinên wekî “boranî, gebol, gûriz, helîse, hevrişika nanê germ, kardû, kereng, keşke, kuvteê navtîjî, mehîr, meşlûlê hêjîran, qelîsêl, serbi-mastik, sîrim, zengil, zerabet (zerfet).” di vê çarçoveyê de dikarin bên nîrxandin.

Hin xwarin jî bi taybetî bi herêma Diyarbekirê têkildar in. Dema nivîskar behsa zebeşê çem dike, em dizanin ku ew, zebeşê Diyarbekirê yê navdar e ku bi awayekî taybet li ber çemê Dîcleyê dihat gihandin. Penîrê Qerecdaxê jî yek ji wan pêxwarinan e ku bi taybetî herêma Qerecdaxê ku nêzî Diyarbekirê ye nîşan dide:

Penîrê Qerecdaxê nanê genim
Digel **zebeşê çem** benimdir benim

Herweha nivîskar behsa xwarinên Kurdan ên jiyana gundewariyê jî dike ku ev jî parçeyekî girîng ê çanda Kurdan e. Qeliya ku koçer ji pezê xwe yê ku li zozanan qelew dibin çêdikin û pîvazên wan ji bo vê yekê nimûneyeke xweş e:

Xwuş e **qel' yû pîvaza van koçeran**
Digel **qelîsêlê** bi yûxê ji nan

Dîsa korelasyona toraqa bi rûn, nanê genim û dewê sar jî çandê xwecihî ya jiyana gundewariyê nîşan dide.

Wuha reng e **toraq** li ser deyne rûn
Digel **nanê buxde** qe nade cunûn

We tasek **dewê sar** jî deyne li ber
Bixwu û mekêşe tu esla keder

Bêguman ne tesaduf e ku Qedri Cemîl Paşa (k.d.1973) jî di çarçoveya çanda Kurdan de ji bavê xwe Ehmed Cemîl Paşa (k.d.1902) weha neqil dike: “*Heçî em Kurd in, em dew weha vedixwin.*” û dibêje ku dema bavê wî ev gotin digot hissiyatên

wî bilind dibûn û bi vî awayî hizrên neteweyî pê re çêbûn (Malmîsanij 2004, r.94). Naxwe eger di heman serdemê de yek ji burokratan, ê dî jî ji şêxan du rewşenbîrên Kurdan bi taybetî behsa vexwarina dew kiribin, ji vê derdikeve meydane ku vexwarina dew li herêma Diyarbekirê ku cihekî gelekî germ e, wekî meziyeteke neteweyî ya Kurdan dikare bê hesabandin.

9. ENCAM

Şêx Muhyedîn yek ji girîngtirîn helbestvanên serdema piştî mîrektiyên e. Di medrese û tekyayên Xalidiyan de ku saziyên perwerdeyê yên serdema wî ne, perwerde bûye û di nav derdoreke edebî de cih girtiye. Nivîskar di berhemên xwe yên edebî de du mexles bi kar anîne: Sa'î û Heqî. Bi vî awayî di edebiyata Kurdî ya klasîk de ketiye nav kategoriya helbestvanên dumexlesî.

Nivîskar di du şaxên edebiyata klasîk de berhem dane: Helbestên klasîk û edebiyata ladînî/beşerî. Bi qasî ku diwançeyeye biçûk bînin meydane çend helbestên wî gihîştine roja me. Di van helbestan de li pey xeta Melayê Cizîrî performanseke girîng nişan daye û serkeftî ye. Berhema wî ya bi temaya xwarinê ku dikeve cureya simatiyeyê bi awayekî giştî di sahaya xwarinên Kurdan de û bi awayekî taybet jî di edebiyata Kurdî ya klasîk de yekem berhem e ku bi temaya xwarinê hatiye nivîsîn. Herweha, di edebiyata Kurdî ya klasîk de, pişt wî re jî berhemeke wekî wê nehatiye nivîsîn. Divê ev ji bê ifadekirin ku di dawîya sedsala XIXem de li Hênê Şêx Muhyedîn û li Aqtepeyê jî Şêx Ebdurehman û Şêx Mihemed Can bûne nûnerên bizava helbestnivîsiya bi temaya xwarinê.

Simatiyeya Şêx Muhyedîn ji aliyê ziman ve ji ber rewşa serdem û herêma ku nivîskar tê de jiyaye, ji Erebi û Farisî zêdetir di bin bandora Tirkî de maye. Lewra di berhemê de digel hin navên xwarinan ên tirkî, hin beytên Tirkî jî hene. Di berhemê de şewazên edebî yên ku ji mijarê neşet dikin hatine bikaranîn. Wekî zimanekî bicoş, mîzah, tekrîr, hizra sabit, nifir û heqaret, teşbîhên giran, zimanê bêperde û teşxîsê.

Berhem bi qasî 20 kom û 130 cureyên xwarinê di xwe de dihewîne ku ev ji aliyê jimara xwarinan ve asteke ne kêma e. Nivîskarê berhemê ji ber ku xelkê herêma Diyarbekirê ye bi awayekî siruştî zêdetir behsa xwarinên wê herêmê kiriye. Loma berhem ji bo çanda xwarinê ya herêma Diyarbekirê çavkaniyeke girîng e. Di berhemê de hin xwarinên Kurdan ku îro navên wan hatine jibîrkirin jî cih digirin.

Her çiqas berhem ne di formata pirtûkên popûler ên pênaseya xwarinan de hatiye amadekirin jî, di berhemê de hem derheqê pênaseyên gelek xwarinan de, hem jî derheqê menûya ser sifreyê de gelek agahî cih digirin. Loma berhem ji aliyekî ve

wekî yekem berhema pênasayên xwarinan ku bi zimanê Kurdî hatiye nivîsîn dikare bê qebûlkin. Berhem, ji bo sed sala modern ku ji gelek aliyan ve li ser çanda Kurdan lêkolîn tên kirin wekî çavkaniyeke pêşserdemî dikare bê hesabandin.

Dema mirov van xalan tevan hizir dike, bi awayekî aşkera derdikeve meydana ku cihê Şêx Muhyedîn di nav edebiyat û çanda Kurdan de û cihê berhema wî ya bi temaya xwarinê jî di nav lîteratura xwarinên Kurdan de gelekî taybet e.

10. REFERANS

- Adak, A.** (2012), “Liceli Şairlere Genel Bir Bakış”, *Dünden Bugüne Lice Sempozyumu Bildirileri*, 05-06 Eylül 2008, (amd.) Ahmet Erkol-Abdurrahman Adak, Mardin: Mardin Üniversitesi.
- Adak, A.** (2009) “Malbata Zêbariyan û Basreta “Paytexta Neqşebendiyân”-I -Heta bi Serdema Postnişîniya Malbata Zêbariyan li Dergahê Basretê-” *Nûbihar*, j. 107, Stenbol.
- Amidî, Z.** (1995). *Mecma’u’l-Kasâid*, (Nusxeya destxet a neçapkirî), Diyarbekir.
- Aqtepi, Ş. E.** (1986). *Rewdu’n-Ne’im*, (amd. Mela Zeynelabidîn Amidî), Diyarbekir.
- Bender, C.** (2003). *Kürt Mutfak Kültürü ve Kürt Yemekleri*, İstanbul: Berfin.
- Bingöl A.** (2007). “Xwarinên Cizîrê” *Nûbihar*, sal:2007, jimar 103, Stenbol.
- Botî, M. M. D.** (2007). “Fistiqên Sêrtê”, *Nûbihar*, sal:2007, jimar 103, Stenbol.
- Erdoğan, K.** (2003). “Z’atî Divanında Yiyecekler”, *Atatürk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, jimar:22, Erzurum.
- Ergün, Z.** (2014), *Bajar-Edebiyat û Cizîra Botan*, Stenbol: Nûbihar.
- Findikî, S. E.** (2011). *Dîwan*, (çapa pêncem), Stenbol: Nûbihar.
- Gökyay, O. Ş.** (1997). “Divan-ı Et’ime”, *Kim Etti Sana Bu Karı Teklif*, İstanbul: İletişim
- Güldemir, O.** (2010) *Osmanlı Yemek Yazması Kitabüt Tabbahin’in Günümüze Uyarlanması*, Teza Lisansa Bilind ya Neçapbûyî, Zanîngeha Selçukê Enstîtuya Zanistên Sosyal, Konya.
- Hesbî, Dîwan**, nusxeya destxet, pirtûkxaneya taybet a Abdurrahman Adak.
- Hênî, Ş. M.** (2015). *Beyana Xwarinan û Zewqên Wan*, (amd. Mela Birhanê Tarîni), Stenbol: Peywend.
- Kaya, D.**, “Halk Edebiyatında Yemek Destanları”, *Motif*, Ocak-Şubat-Mart 2007, s. 48, s. 4-11. http://dogankaya.com/fotograf/halk_edebiyatinda_yemek_destanlari.pdf (20.11.2014).
- Korkusuz, Ş.** (2004). *Tezkire-i Meşayih-i Amid*, İstanbul: Kent.
- Malmîsanij,** (2004). *Diyarbakirli Cemilpaşazadeler ve Kürt Milliyetçiliği*, İstanbul: Avesta
- Maruf, H. Ş.** bê tarîx, *Diyarbakır İlinin Hani İlçesinde Medfun Şeyh Ahmed Efendinin Tarihçeyi Hayatı*, (wer. Heybet Kanhan), nusxeya daktilyoyê, pirtûkxaneya A. Adak a taybet.
- Nalbend, E.** (1998). *Baxê Kurda* (Amd. Teha Mayî), Dihok: Çapxana Xebat.
- Sêrtî, M. X.** (2002), *Nehcu’l-Enam* (amd. Osman Akdağ-Kerem Soylu), İstanbul: Enstîtuya Kurdî.
- Şîrazî, E. Î. H.** (1302). *Dîwanî Et’ime*, İstanbul: Çapxaneî Ebuuzziya
- el-Xanî, E. b. M.** (-). *el-Hedaiqu’l-Werdiyye fi Heqaiq Ecilai’n-Neqşebendiyye*, (Belavker: Ebdulwekil ed-Derûnî), Dimeşq.
- Yıldırım, K.** (2011). *Ehmedê Xanî’nin Fikir Dünyası*, İstanbul: Ağrı Kültür Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği.

Extended Abstract

Sheikh Muhyeddin Heni is from Hani, a town of Diyarbakır district. He lived in the second half of XIXth century and he is one of the most prominent representatives of Kurdish (kurmanci) classical literature. In his lifetime, the Kurdish Principalities had not survived any more, hence he is among the poets of the period of after principalities in terms of the history of Kurdish literature. In that period, the Khalidy branch of the classical Nakshibedi sect had spread and opened dervish lodges and madrasah nearly every corner of Kurdistan, and Kurdish literature improved in those lodge and madrasahs. Sheikh Muhyeddin's father, Sheikh Ahmad-i Karazi had studied by side of Sheikh Salih-i Sipki in Basret, one of main lodges of Khalidy; afterwards he opened Khalidy lodge and madrasah firstly in Karaz, then in town of Heni. Sheikh Muhyeddin took first part of his education in Mardin, but he took majority of his education by side of his elder brother Sheikh Maruf, the mudarris(lecturer) of their madrasah in Hênî. Like other poets of that period, Sheikh Muhyeddin Heni was a man of letters of Khalidy lodge and madrasahs which were represented by his father and elder brother. Sheikh Muhyeddin-i Hênî also had literary exchanges with the member of Aqtepe family (Sheikh Abdurrahman-i Aqtepi and Sheikh Mihemed Can-i Aqtepi) who opened a Khalidy lodge in Aqtepe village of town of Çinar of Diyarbakir district.

Sheikh Muhyeddin who used Sa'i and Heqî as pen names, wrote his literary works in two types. In one hand he continued the type of classical poem, on the other hand he wrote a poem on the food theme (or with its classical name, *simatiye*). As we learn from the members of his family, Sheikh Muhyeddin's diwan of classical poems was lost during the earthquake of Lice in 1975. Only 5 of his classical poems could survive till today. What makes Sheikh Muhyeddin Heni prominent in the history of Kurdish literature is his poem on food which is of *simatiye* type. In Kurdish literature, classical poem and lodge/sufist poem is very advanced, however the secular literature or social/humanist area is not as advanced as sufist poem, therefore that artifact has high prominence.

As far as is known, before Sheikh Muhyeddin Heni, no work or poems were written directly on the theme of food in the Kurdish literature. Only in some parts of some artifacts that written in different purposes, such as Mem û Zin of Ehmed Xani and Nehcu'l-Enam of Mela Khalil Serti, the theme of food is handled. However, during the period of Sheikh Muhyeddin, along with him, two members of Aqtepi family, Sheikh Abdurrahman Aqtepi and Sheikh Mihemed Can Aqtepi also interested in that theme. Hence, it is possible to speak of a movement of writing poem on food in two lodges of Khalidy around Diyarbakir. Yet, Sheikh Muhyedin must be seen the major representative of this type as he wrote an independent artifact on the food theme. Our argument is that, as some artifacts were written on food in Ottoman during that period, their effects could be seen in Kurdish literature.

The original manuscripts of that artifact is by side of Mela Zeynelabidin Amidi. The artifact published firstly in Arabic alphabet by Mela Zeynelabidin Amidi in Diyarbakir, then in Latin alphabet by Mela Birhan Tarini in Istanbul. Because of the long-drown out dominance of Turkish culture in Diyarbakir, the effects of Turkish on the language of the artifact is greater than the effects of Arabic and Persian. Among the leading aspects of the style of the artifact are a vivid language, humour, repetitions, personification, fixed ideas, insultations, sharp comparisons and an obscene language.

Nearly 20 groups of foods and 130 types of dish of those groups are being narrated in the artifact. The palatal delight of the writer is the main frame of the artifact, however as the ingredients and menu

of the dishes are being presented, that artifact could be seen as a cookbook. Moreover, this artifact is prominent as it shows the oblivion kitchen of both Diyarbakir and Kurdistan. With this artifact, the history of the books of the Kurdish kitchen retrace minimum 100 years, formerly the *The Kurdish Kitchen Culture* of Cemşid Bender which was written in 2003 was accepted the first book on the Kurdish kitchen. As the works on Kurdish culture are relatively written in modern period, that work of Sheikh Muhyeddin is a futuristic one.

زمانی ستاندر، فۆنۆلۆژی و رینوس

Standard Language, Phonology and Alphabet

Bakir O. Ali*
Abdulwahab Kh. Mosa**

پۆخته

هۆکارین میژوووی رۆلهکی مهزن گپرایه کو ههتا نهو کورد نهبوینه خۆدان
ئهلقابییهکا خۆسه و بی ئاریشه، یان ههر چ نهبیت ئه و ئاریشین ههین ب سانهی
خۆ بدنه دهستی لیکۆلهران بۆ ل دویچوون و ب دهستقههینانا چهند ئهجامین
کهتواری و ل دوماهی زی بینه شهنگستهکی زانستی کو قۆناغ بۆ قۆناغ
ئافاهی نقیسین و راستنقیسا کوردی ب ریک و پیک ل سهه بهیته ئافاکرن.

* Prof. of Linguistics (Phd) University
of Sulaimani Sulaimani, Kurdistan
Region- IRAQ
e-mail: bakromar15@yahoo.com

** Assist. Prof. of Linguistics (Phd)
University of Zako
Duhok, Kurdistan Region- IRAQ
e-mail: abdilwahabm@yahoo.com

ژى ههبوونا قى دياردا ل سهرى ب شيوهكى گشتى ئەف دوو خالين ههره نهرينى
ل دويش خو هيلايينه:

ئيك - كورد نه خۇدان ئيك كۆلتوورى نقيسينينه.

دوو - زمانى كوردى نهو خۇدان كۆمهكا ديالىكت و دهفوكين ژيکجودايه و
كوردستان ژى يا دابهشكريه د ناهبهره چهندين دهولهتپن فرهنژاد و فرهكهلتوور
خۇدان زمانين خويپن جودا ژ زمانى كوردى، قى چهندي ژى ب ههر رهنهگكى
ههبيت كارتیکرنا خو ل سهر بيركرنا مروقى كورد و زمانى كوردى كرىه و مه
بقى و نهقى ژى ئەفرۆ د مهيدانا نقيسينا كورديدا ئەم پين بوينه خۇدان دوو
ئەلفابيين نقيسينا ب زمانى كوردى.

سهبارهت ئەو ههردوو ئەلفابيين نهو كوردان ههين بو نقيسينى، فيجا چ
ئەلفهبييا تپين عهرهبي بيت بو نقيسينا زمانى كوردى يان ئەلفابيا تپين
لاتينى بيت بو نقيسينا زمانى كوردى، ههرئيكى ژ وان ئاريشه و كيماسيين خو
ههنه و د شياندايه ل دويش پيفهرين زانستى و تيگههئى ئەلفابى ليكولينهكا
زانستى بو قى دياردى بهيتهكرن و وهكو پيدفى ، رهخساندن و گونجانا وئ ل گهل
تابهتهمننديين زمانى كوردى بهيته بنهجهكرن.

(كليلا ليكولينى: زمانى كوردى، زمانى ستاندر، ئەلفابيا ستاندر، فونولوژى)

ABSTRACT:

Historical events played a big role in the fact that the Kurds still do not have an own alphabet without obstacles. If those obstacles are known to researchers and if they investigate in them and obtain cultural results, the latter can become a scientific fundament so that step by step the formal Kurdish writing can be built on. Each of both alphabets the Kurds have for writing, whether the Arabic or the Latin letters of the alphabet are used, has its obstacles and shortcomings. It is possible to resolve this issue with scientific measurements and understanding of the alphabet in order to adjust and conform those with the unique needs of the Kurdish language.

This thesis called "Standard Language, Phonology and Alphabet" is about the stan-

standardization of the language and its relation to phonology and writing. In addition, the attempt to identify the number of phonemes by vowels and consonants is made. There are some notes registered about writing, as well. The research is a branch of phonology and has taken advantage of the other branches of linguistic methods whenever needed. This thesis is a descriptive analysis and has not been influenced by any historical events.

Keywords: Kurdish language, standard language, standard alphabet, phonology.

1- ناویشانی باسهکه:

ئهم توێژینهوهیه به پێی ناویشانهکهی تایبته به زمانی ستاندره و په یوهندی ئهم زمانه به فۆنۆلۆژی و رینوسی کوردیهوه.

ب- گرنگی بابتهکه:

لهم توێژینهوهیهوهیهدا ههولدراره ژماره ی فۆنیمهکان به کۆنسانت و فاوڵهوه دیاریبگریته و سهبارته به رینوسی کوردی چهند سهرنجیک تۆمارکراوه.

ج- سنوری باس:

سنوری باسهکهمان له چوارچۆیهی ئاستی فۆنۆلۆژیدا به و له ههمان کاتیشدا سود له ئاستهکانی تری زمانیش وهرگیراوه.

د- رێبازی لیکۆلینهوهکه:

لهم باسهدا به تیوری وهسفی شیکاری کارکراوه و هیچ گهرانهوهیهکی تیدا نییه بۆ میژو.

2- کورد و زمانی ستاندر

1- زمانی ستاندر:

زمانی ستاندر بهو زمانه فهرمی یه دهناسرێ که له دام و دهرگا فهرمی یهکان و راگه یاندنهکان و خویندن و نوسیندا بهکار دی.

ئهمومنی میلهتان و میژو، چۆنیهتی دیاریکردنی زمانی ستاندر روندهکه نهوه ، ئهوهی که ئاشکرایه ئهوهیه که دیالیکتیکی به بریاریکی سیاسی بی یان له رپی هه لکهوتنی هندی بارودۆخهوه (ئایینی - ئهدهب - دیالیکتی پایتهخت ...) ئه بیته

له ئیستا و رۆژگاری ئەمڕۆماندا، قسه و کۆر و سیمینار و توێژینهوه لهسهڕ ئهم بابته له ئارادایه و به رادهیهك سیاسیهکانیش چونهته ناو ئهم مهسهلهیهوه باس له دیالیکتی یان دوان دهکری که ببنه ستاندهری کوردی، مهبهست له (دیالیکتی ناوهراست و دیالیکتی باکوره).

ئهو بۆچونهش له ئارادایه که رۆژگارەکانی سهدهی نۆزده بهسهرچوون و نابی به زۆر دیالیکتی بسهپینری بهسهڕ ئهوانی تردا.

ب- کورد و زمانی ستاندهر:

سههرتا دهبیت ئهوه بزانی که زمانی ستاندهر، زمانی نیه حیاواز بی له دیالیکتهکانی، یان زمانی بالآ و بهرزتر بی له دیالیکتهکان، ئهمه بۆ کورد زۆر راست و دروسته، چونکه زمانی ئاخواتنی کوردی و زمانی نوسینی وهك میلهتانی تر نییه و له یهك حیاواز نین و بۆشاییهك له نیوانیاندا نی یه.

دیاره ئاگاداری ئهوهشین که زمانی فیزیا و کیمیا و بواره زانستییهکانی تر لهگهڵ ئاخواتنی ئاساییدا، زاواهی حیاوازیان ههیه ، ئهمانه شیوهزاری پێشهیین و واته ههر پێشهیهك زاواهی تایبهتی به خۆی ههیه ، كهواته ئهمانه پهيوهنديیان به زمانی ستاندهروه لهو جوړه نییه که بلین لهیهك دوركهوتونهتهوه، كهواته ئهوهی مهبهستی ئیمهیه که زمانی رۆژنامهکانی سییهکان و چلهکان و رۆژنامهکانی ئەمڕۆ ئاخواتنی ئاسایی خهلكی لهیهك حیابونهتهوه و دورنن لهیهكهوه.

ههموو میلهتێك خاوهنی زمانی ستاندهر و کوردیش بهههمان شیوهیه بهو واتایهی که زمانی ستاندهر دروست ناکری ، بهلکو خۆی یهكێك له دیالیکتهکان و به بریارێکی سیاسی دیاریدهکری، كهواته ئیمهش تهنیا بریارهکهمان ماوه که ناوی ئهو زمانه ستاندهره بنیین و زمانهکه خۆی ههیه.

ئیستا باسی دیالیکتیک و دوان دهکریت، کرمانجی ناوهراست بهو پێیهی خزمهتییکی زۆری کراوه له روی فهرههنگهوه و سهردهمانییکی زۆر زمانی ئهدهبی بووه و زمانی فهرمی جگومهتی شیخ محمود بووه و زمانی فهرمی جگومهتی کوردستان (مهباد) بووه و زمانی فهرمی دواي (11) ئازاری (70) بووه، ژمارهیهك لایهنگری ئهم دیالیکته دهکن، ژمارهیهکی تریش لایهنگری دیالیکتی باکورن، که ئاشکرایه لهم سالانهی دوايیدا بزوتنهوهی کوردایهتی لهو پارچهیهدا ههلسانهوهیهکی مهزنی به خۆیهوه بینیه و ژمارهیهکی گهورهی نهتهوهکهمان بهو دیالیکته دهدهوین و .. هتد. له ههموو حالهتیکدا

هه مو راستی یه زمانیه کان له فهرهنگ و پرژمان، ئه وهیان چه سپاندوووه که ئه م دو دیالیکتیه یهک زمانن.

ئیمه لهو برویه داین ئیستای نه ته وه که مان ئه وهی سه پاندوووه به سه رماندا که به دو دیالیکت یان به جوړیکی تر به دو ستاندر برۆین به رپوه، ئه وهی له راگه یاندنه کاندا به دیده کریت (ته له فزیۆن، رادیۆ، روژنامه، گوڤار،...) دروستی ئه و بۆچونهی سه ره وه مانه، له راستیشدا له م کرانه وه یه یه ئه مرپۆدا و له پال ئه و گه شه ته کنه لوژیایه یه په یوه ندییه کان به خو یه وه بینه وه، کاره که مان بۆ ئاسان ده که ن و ئه نجامه که یه ئه وه یه که هه مو کوردیک له ماوه یه کی تر دا بتوانی هه ر دو دیالیکتیه که به کار به یینی.

ج- په کخستنی دیالیکتیه کان:

زۆر جار ئه و باسه دیته ئاراهه که دیالیکتیه کان یه کبخرین، له راستیدا ئه مه بۆچوونیکه نازانستی یه چونکه له زماندا به بریار گوڤان رونادات، به لکو به پیی تپه رپونی کات گوڤانکاری دیته کایه وه، مه به ستمان ئه وه یه که جیاوازی (نیر و می) له کرمانجی باکوردا به بریار لاناچی، هه ر وه ک چۆن به بریاریش ناهینریته وه ناو کرمانجی ناوه راست، که واته بۆ دیاریکردنی ستاندر ئه بی له گه ل ئه و بۆچونه دا یه کبگرینه وه که ئاسایی بی دو ستاندر پیکه وه هه بن.

لیرده ئه کری دیالیکتیه کان له بواری وشه و زاراهه دا له یه ک نزیک بکه ینه وه، که واته زمانی ستاندر چیه و چۆن دیاریده کریت، بیروپای خو مان له سه ر دهر بری، هه روه ها زمانی ستاندر دیالیکتی یان دوان بی.

له مه گرنگتر ئه وه یه که ئه بی پیشه کی وه لایمی هه ندی پرسیار بده ینه وه له وانه ئایا ژماره ی فۆنیمه کانی کوردی چه نده و ئایا له نوسیندا وه ک ئاخواتن بنوسین یان وه ک میژو ..

3- فۆنیمه کانی زمانی کوردی

1- ده ستینیشانکردنی فۆنیمه کانی زمانی کوردی:

فۆنیم: به و دهنگانه دهوتری که له زمانیکی دیاریکراوا به هایان هه بی، واته بتوانن واتای وشه بگۆرن، بۆ نمونه (چ) له کوریدا واتای وشه مان بۆ ناگۆری له بهر ئه وه

لەم پێوەرە زیاتر پێوەریکی ترمان نییە بۆ دیاریکردنی فۆنیم، لەم روانگەییەووە
هەولێدەدەین ژمارەى فۆنیمەکانى زمانى كوردى دیاریبکەین. وەك هەر زمانىكى تر
فۆنیمەکانى زمانى كوردى لە دو دەستە پێکدێن كە بریتین لە کۆنسانت و فاوڵەکان.
ئاشکرایە كە زمانناسان و نوسەرانی كورد، بۆچونی جیاوازیان دەربارەى ژمارەى
فۆنیمەکان (کۆنسانت و فاوڵەکان) (فەتاح 1982 ، ن 238، 243، 242) هەیه، وەك
ئیمەیش بۆی دەچین، هەولێدەدەین ژمارەى فۆنیمەکان دیاریبکەین.

فاوڵەکان (V)

کۆنسانتەکان (C)

ئ	a	بە لاتینی	1- ب
ە	e		2- پ
و	u	w –	3- ت
ى	î	y –	4- د
ۆ	o		5- ج
ئ	ê		6- چ
			7- ح
			8- خ
			9- غ
		بە پێى ئەم توێژینەوویە ، ئیمە لەو برۆایەداين كە ژمارەى	10- س
		فۆنیمەکانى زمانى كوردى (31) فۆنیمە، واتە لە (25) کۆنسانت و (6)	11- ش
		فاوڵ پێکدێت، بە واتایەكى تر (هەمزە ، ع) لە كوردیدا پلەى فۆنیمیان	12- ز
		نییە و هەرودها (و ، ی) نابێ لە ناو کۆنسانت و فاوڵەکانیشدا حسابیان	13- ژ
		بۆ بکریت، (وو) واوی درێژیش پلەى فۆنیمی لە ناو فاوڵەکاندا نییە	14- ف
		(عەلى 2005، ل 15) (i) بزرۆكەش وەك (غازى) دەلێ ئەلەفۆنى فۆنیمی	15- ڤ
		(ى) (ئەمىن 1982، ل 447، 448) ییە و بۆ پێداویستی برگەکردن رۆلێ	16- ق
		فاوڵ ئەببێن، ئەگینا خۆى فۆنیم نى یە.	17- ك
			18- گ
			19- ن
			20- ئ

- 21- ر
- 22- پ
- 23- ن
- 24- م
- 25- ھ

ب- لایه نە کیشەدارەکانی ھۆنۆلۆژی کوردی:

ھۆنۆلۆژی کوردی ھەندئ لایەنی تیاپە و لە کاتی خۆیدا کۆری زانیاری کورد لە بەغدا، نامیکەییەکیان بەو ناوێشانە دەرکرد کە تیاپیدا باسی واوی درێژ و (وھیس 1984، ل 78) ھەمزە و ھەندئ دەنگی تریشی تیاپە، ئیمەش لای خۆمانەوہ لەسەر ئەو ھۆنیمانە بۆچونی خۆمان دەخەینەپرو.

1- ھەمزە (ء):

دیارە کە ھەمزە سەر کورسی لایەنیکی کیشەدارە و زمانەوانە کوردەکان بیروپرای جیاوازیان لەسەری ھەپە، ھەندیک بە ھۆنیمی دەزانن و ھەندیکش بە ھۆنیمی نازانن (عەلی 2014، ل 195)، ئیمەیش لەگەڵ ئەو بۆچونەداین کە ھەمزە لە کوردیدا پلە ھۆنیمی وەرنەگرتووہ.

لە زمانی عەرەبیدا (ء) ھەمزە لەسەرەتا و ناوەرەست و کۆتایی وشەدا دیت، ھەر بۆ نمونە لە ناوەرەستەوہ وەک وشە (بئر)، بەلام لە کوردیدا جگە لە وشە (نەء) کە ھەمزەکە کەوتۆتە کۆتایی وشەکەوہ، لە وشەییەکی تردا بەدیناکریت.

پیشەکی و بە بئ گومان (ھەمزە) لە ناوەرەستی ھیچ وشە و بڕگەییەکی کوردیدا نابینریت، کەواتە، با بزانی لەسەرەتاوہ چۆنە؟.

بە ھەلە نوسین وای لیکردوین کە وا بزانی ھەمزە لەسەرەتاوہ ھەپە، واتە ئەوہی

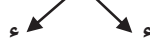
پیی ئەوترئ ھەمزە سەر کورسی، بۆ نمونە:

أ- ئەرۆم ، ئەنوم.
eřom enum

تیبینی ئەوہ دەکەین کە بە لاتینی دەنوسرین، حساب بۆ ھەمزە ناگریت.

ب- وشهیهکی وهک: قور + ئاو ← قوراو
کهواته ههمزهکهی حسابی بۆ نهکراوه

ج- وشهیهکی وهک (نازاد) ، لهم وشهیهدا دو ههمزهی تیدایه:

1- سهههتای وشهکه (ئا).

2- دواى فونیمی (ز) ، کهچی له خویندنهوهدا یان له گوگردندا،

ههمزهکهی دواى (ز) حسابی بۆ نهکراوه.

به پپی ئەم بۆچونه هاتنی فاوڵ له سهههتاوه دهربرینی ئاسان نییه، ههر بۆیه دهنگیك دهردهکهوئ که گوگردنی وهک ههمزهیه بۆ یارمهتیدانی درکاندنی فاوڵهکه، ئەمه ئەو دهنگهیه که به ههله لیمان بووه به ههمزه و داشمان ناوه به فونیم و خستومانته ریزی کۆنسانتهکانهوه، کهواته ههمزه دهنگیکی فۆنهتیکی یه و تا ئیستا نهبووه به فونیم ، لیرهوه پرسیارئ سهههلهئدهدات، که ئایا فاوڵ لهسهههتاوه دیت: ئیمه وای بۆ دهچین که وشهیهک یان برگهیهک که سهههتاکهی فاوڵ بی، لهبهههوهی درکاندنی فاوڵ لهسهههتاوه گرانه، ئەوا دهنگیکی فۆنهتیکی دهکهوئته پیشیهوه و ئەو دهنگه حسابی کۆنسانتی بۆ دهکری که ئەو دهنگهش ههمزهیه و ئەمهش له برگهکردنی کوردیدا ئاسانکاریمان بۆ دهکات ئیتر ئەمه له ههموو ئەو وشانهی تری لهو جۆره ههر ئەو رۆله دهبینئ:

2- بزړۆکه (i):

ئەم دەنگە لە کوردیدا واتای وشە ناگۆرئ و لەسەرەتا و کۆتایی وشە و برگەى کوردیدا نایەت.

(غازى) لە نامەى ماستەرەكەیدا، ئەم دەنگەى (i) بزړۆكە، بە ئەلەفۆنىكى، فۆنىمى (ى) داناو. (فەتاح 1982، ل 250، 251) یاسایەكى گشتى هەیه، بە پێى ئەو یاسایە، برگە بە بئى فاوڤ نابی، كەچى لە چەندان وشەى وهك (من، كچ، ژن) جگە لە كۆنسانت، فاوڤ بەدیناكریټ، لیڤەدا دو بۆچون دیتە كایهوه، یان ئەوهتا برگە لە كوردیدا دەشى بە بئى فاوڤ دروست ببیټ یان نابیت، ئیەمە لەگەڤ ئەوهداين كە برگە بە بئى فاوڤ نابی، هەر بۆیە لەگەڤ بۆچونەكە (غازى) دا یەكدهگرینهوه و دەئین:

لە نیوان ئەو دو كۆنسانتەدا (م - ن (من) ئەو ئەلەفۆنە بونی هەیه و رۆڤى فاوڤى برگەكە دەبینى، بەلام پلەى فۆنىمى نى یە، بەم شیوهیه:

من
min

 ئەلەفۆنى (ى) رۆڤى فاوڤى ئەبینى.

تیبینی: لە ئەلفوبى عەرەبىیەكەدا وینەى بۆ دانراوه، بەلام لە ئەلفوبى لاتینی یەكەدا (i) ئەم وینەیهى بۆ دانراوه، ئەگەرچى ئەلەفۆن وینەى بۆ دانانریټ، جگە لەمە لەبەر هەندئ ھۆكاری تریش كە دواتر لیى دەدوین، لە راستیدا لە ئەلفوبى لاتینیشدا پپویست ناکا وینەى بۆ دابنرى.

3- (ع):

ئەم دەنگە لە کوردیدا فۆنىم نى یە، بەبەلگەى ئەوهى وشەیهكى كوردیمان نییه ئەم دەنگەى تیدا بئى، ئەمە لە لایەك و لە لایەكى تریشەوه لەگەڤ دەنگى هەمزەشدا جیى یەكتر دەگرنەوه وهك: (ئاسمان - عاسمان - قورئان - قورعان) هەرئەم جیگرتنەوهى یەكتر بەلگەى ئەوهن كە (همزه و ع) هیجیان پلەى فۆنیمیان لە كوردیدا نییه.

4- (و) u:

ئەم فۆنیمە شیوهى دركاندنى هەمان فاوڤەكانى تری هەیه، بەو پى یە ناکرى كۆنسانت بئى، كەواتە لە ریزى فاوڤەكانى زمانى كوردیدا یە. بۆ وهلامى ئەو پرسیارەش

که زۆر جاریش رۆلی کۆنسانت ئەبیینی، بۆ نمونه، لەو وشانەدا یان لەو بڕگانەدا که
فاوئیکی تریان تیا بێ:

d a w a	داوا
↓ ↓ ↓ ↓	↓ ↓ ↓ ↓
v c v c	v c v c

ئەمە راستە لە بەرئەوهی لە بڕگەیهکدا نابێ دو فاوئلی تیدا بێ بەو پێیە فۆنیمی
(و) لەویدا رۆلی کۆنسانت ئەبیینی، ئەمە بەو جۆرە لیکەدریتهوه که ئەم فۆنیمە فرە
ئەرکه (خۆشناو 2014، ل 51، 52، 53) واتە ئەتوانی ئەرکی کۆنسانتیش ببینی،
بەلام کۆنسانت نیە، بەلکو لە ریزی فاوئلهکاندا.

5- (ی) (î):

هەمان ئەو بۆچونە سەرۆه دەربارە (و) بۆ ئەمیش دروستە، واتە لە ریزی
فاوئلهکانە و بەلام فرە ئەرکه بۆ نمونه:

y	î	
î y a r	g y a	گیا
↓ ↓ ↓ ↓	↓ ↓ ↓ ↓	
v c v c	c c v	

بە پێی ئەم بۆچونە بۆ رینوسە لاتینی یەکه دو ئەگەرمان لەبەردەستدایە :

- 1- پێویست ناکات بە دو وینە جیاواز بنوسرین { واوی فاوئ (u) ، واوی
کۆنسانت (w) ، هەرودها (ی) فاوئ (î) ، (ی) کۆنسانت (y) } .
- 2- ئەو دو وینە جیاوازه بۆمینیتهوه وهك ئیستا جارێك وهك فاوئ و جارێك وهك
کۆنسانت.

ئیمە لەگەڵ ئەوهادین که وهك رینوسە عەرەبی یەکه یەك وینەیان هەبێ، چونکه
یەكێك له كێشهكانی رینووسی كوردی به لاتینی لهو دو وینەیهدا که به دنیایهوه جگه
له پێپۆرانی زمان، خهڵکانی تر (پزیشك، ئەندازیار، پارێزر، فەرمانبەر، نوسەر، کاسب، ...)
له نوسیندا ههلهی تیدا دهکەن، بەلام لە رینوسە عەرەبی یەکهدا چونکه یەك وینەیان

ههيه، ئەوه كەس هه‌ئەى تێدا ناكات، لە راستيشدا جياكردنەوه و ناسينه‌وهى كۆنسانت و فاوڵ، ئەمه پيشه‌ى پسپۆرانه و ئەگينا ئەمه ئيشى خه‌لكانى تر نى يه.

6- (وو) – Ū:

ئەم دەنگه‌ له كوردیدا به‌ واوى دريژ ناوبراوه، به‌ برواى ئيمه‌ ئەم دەنگه‌ له كوردیدا پله‌ى فونيمى نيه‌، بۆ ئەوه‌ى بۆچونه‌كانمان سه‌بارەت به‌م دەنگه‌ لي‌ره‌دا دووباره‌ نه‌كه‌ينه‌وه، پيشنيز ده‌كه‌ين كه‌ سه‌يرى ئەو تويزينه‌وه‌يه‌مان بكريت كه‌ له‌ گوڤارى ئەكادىمى زانكۆى سلیمانیدا بلاوكراوته‌وه.

7- (نگ):

ئەم دەنگه‌ له‌ سه‌ره‌تاوه‌ زمانه‌وانه‌كان راي جياوازيان ده‌رباره‌ى هه‌بووه، هه‌نديك به‌ فونيمى داناه و له‌ رينوسه‌ لاتىنى يه‌كه‌شدا وي‌نه‌يان بۆ داناه و هه‌نديكى تريش به‌ فونيمى دانانیت.

ئيمه‌ له‌م سالانه‌ى رابوردودا تويزينه‌وه‌يه‌كه‌مان سه‌بارەت به‌م دەنگه‌ له‌ گوڤارى ئەكادىمى زانكۆى سلیمانیدا بلاوكردوه و له‌ويدا وامان له‌قه‌له‌م داوه‌ كه‌ ئەم دەنگه‌ به‌ ته‌نيا له‌ شيوه‌زارى سلیمانیدا فونيمه‌، به‌لام كه‌ قسه‌ له‌سه‌ر زمانى ستانده‌ر بى، ئەوا ئەگه‌رچى له‌ شيوه‌زارى سلیمانیدا فونيميش بى، به‌لام نابى له‌ زمانى ستانده‌ردا، حسابى بۆ بكري، هه‌ر بۆيه‌ ناساييه‌ كه‌ وه‌ك هه‌مو ده‌نگه‌كانى تر، ئەميش دو دەنگه‌ و (ن - گ) به‌ دواى يه‌كدا دي‌ن، زمانه‌وانه‌كانيش * هه‌مان بۆچونيان هه‌يه‌.

ج - برگه:

ناسينه‌وه و ديارىكردنى سنورى برگه‌ له‌ كوردیدا زۆر ناسانه و زۆربه‌ى زمانه‌وانه كورده‌كان له‌سه‌ر ئەوه‌ كۆكن كه‌ شه‌ش جوړ برگه‌مان له‌ كوردیدا هه‌يه:

1- بچوكترين برگه:

پيكدیت له‌ كۆنسانتتيك و فاوئتيك:

no	نۆ	şa	شا	ba	با	dê	دئ
↓		↓		↓		↓	
CV		CV		CV		CV	

2 - برگه‌ى CVC : واته‌ كۆنسانتتيك و فاوئتيك و كۆنسانتتيك وه‌ك:

m o r   مؤر
↓ ↓ ↓
c v c

ş a r   شار
↓ ↓ ↓
c v c

3- برگه‌ی CVCC: واته كۆنسانت، فاوئل، كۆنسانت، كۆنسانت واته كۆتاييه‌كه‌ی دو كۆنسانت بى وهك:

d e s t   دهست
↓ ↓ ↓ ↓
c v c c

b e r d   بهرد
↓ ↓ ↓ ↓
c v c c

4- برگه‌ی CCV: واته دو كۆنسانت له سه‌ره‌تاوه و فاوئلك له كۆتاييه‌وه، وهك:

k w a   كوا
↓ ↓ ↓
c c v

5- برگه‌ی CCVC: واته دو كۆنسانتى سه‌ره‌تا ، فاوئلك، كۆنسانتلك:

x w a r   خوار
↓ ↓ ↓ ↓
c c v c

Ç w a r   چوار
↓ ↓ ↓ ↓
c c v c

6- گه‌وره‌ترین برگه‌ی كوردی: دو كۆنسانت، فاوئلك، دو كۆنسانت (فه‌تاح 1982 ، ل ، 232،233):

x w a r d   خوارد
↓ ↓ ↓ ↓ ↓
c c v c c

لیره‌دا ده‌بى ناگادارى ئه‌وه‌ببن، كه هه‌ندىك رايان وايه كه له سه‌ره‌تاوه هه‌رگيز دو كۆنسانت له كوردیدا نيبه و هه‌ر بۆيه به لاتینی بهم جوړه ده‌نوسن:

birdim	بردم
pišt	پشت
kiwa	کوا
šivan	شوان

ئەم بۆچونەش زانستی نى يە، چونكە ئەگەر ئەو بۆچونە ھەلەيە پەسند بى كە گوايە دو كۆنسانتى سەرەتاما نى يە، ئەوا جۆرەكانى بېرگە لە كوردیدا، سى جۆريان لەو شەشى دياريمانكرد دەمىنیتەو، چونكە ئەم سى جۆرەيان نامىنى:

گيا CCV	كوا CCV
گيان CCVC	جوار CCVC
	خوارد CCVCC

كەواتە لە كوردیدا دو كۆنسانتى سەرەتاما ھەيە بە مەرجىك دەنگى دووھمیان

يان (و) بى، يان (ى) بى، بەم جۆرە:

g y a n	گيان	ş w a n	شوان
↓ ↓ ↓ ↓		↓ ↓ ↓ ↓	
c c v c		c c v c	

بۆ زياتر رونکردنەوى ئەم لايەنە، با وشەيەكى وەك (شوان) بېرگە، بېرگە بکەين كە

بۆ بېرگەکردنى ئەم ئەگەرەنەمان ھەيە:

دو بېرگە	ş i w a n	ش وان	1- شوان
دو بېرگە	ş w a n	شو ان	2- —
دو بېرگە	ş w a n	شوا ن	3- —
يەك بېرگە	ş w a n	شوان	4- —

ناشکرايە كە جگە لە ئەگەرى چوارەمیان ، سيانەكەى تر پەسەند نين و ھەرگيز

ھيچ كوردىك بەو جۆرە قسەناكات و بەو جۆرانە وشەكە نادرکينى و گۆى ناکات، كەواتە

تهنیا ئەگەری چوارەمیان دروستە و زانستی یە، واتە وشەکە یەگ برپگەییە و لە دو کۆنسانتی سەرەتا و فاوئیک و کۆنسانتی کۆتایی پیکهاتووە.

لەم دواییەدا لای هەندی لە زمانناسان (ئەمین 2009، ل 16) ئەو بۆچونە هاتۆتە کایەووە کە قالبەکانی برپگە لە کوردیدا، شەش قالب نییە، بەلکو نوۆ قالبمان هەییە، وەك:

←	برپگەیی یەك فاوئ	A
←	برپگەیی	VC
←	برپگەیی	VCC
←	برپگەیی	ARD
←	برپگەیی	AW
←	برپگەیی	ZAD

هەئەیی ئەم بۆچونە لەوهدایە کە یاسایەك لە یاسا فۆنۆلۆژییەکانی زمانی کوردییان لە بیرکردوو، بە پێی ئەو یاسایە:

دوا دەنگی برپگە لە کاتی گەورە بونی برپگەکەدا، دەپەرپتەووە و لەگەڵ دەنگەکانی تردا برپگەیی نووی دروست دەکات (موسا 2009، ل 15 - 18) بۆ رونکردنەووە:

دار ← ئەم وشەییە یەك برپگەییە و (ر) دوا دەنگی برپگەکەییە، هەر کاتی کەرەسەیی

تربۆ وشەکە زیادبکەین، ئەوا دوا دەنگ کە (ر) هکەییە دەپەرپتەووە و برپگەییەکی نووی دروستدەکات:

←	دار + ا	دا را
←	a + dar	da ra

بەلام لە وشەکانی وەکو: {نووی / گوئی} دواوەنگ کە (ئ) کەییە، ناپەرپتەووە و لە برپگەکەیی خۆی نایبیتەووە، لەبەر ئەوەی (ئ) فاوئە، چونکە ئەگەر بپەرپتەووە دەبی بە دەنگی یەکەم و بەو پێی یە برپگە نووییەکە بە فاوئ دەستپیددەکات. بۆ نمونە:

←	گوئی + ز	←	گوئیز	←	برپگەیی نووی دروست نەبو
←	گوئی + زان	←	گوئی - زان	←	کەواتە (ئ) لە برپگەکەیی خۆی

جیانەبۆووە.

ئەو ياسا فۇنۇلۇژىيە باشتىن بەلگەيە و پېمان دەلىق كە برگە لە كوردىدا بە قاۋول دەستپىناكات، كەواتە ئەو سى قالبەي زىادكراۋە دروست نىيە، ژمارەي قالبەكانى برگەي كوردى لە شەش تىناپەرى.

لىردا جىي خۇيەتى نامازە بە پرنسىپكى زانستى زمان بدەين كە لە لاي ھەندى كەس بە ھەلە وای دەبينن كە تا ژمارەي فۇنۇمەكان زۆر بى ئەۋە بۇ زمان باشە، ئەمە بۇچونىكى ھەلەيە، چونكە زمان ھەيە ژمارەي فۇنۇمەكانى لە كورد كەمترە و كەچى ھەرھەنگەكەشيان دەۋلەمەندترە.

لە راستىدا، چالاقى زمان لە ژمارەي فۇنۇمەكاندا نى يە، بەلكو چالاقى زمان لە لىكدانەكاندايە، بە واتاي ئەۋەي چەندە دەتوانى بە لىكدانى فۇنۇمە و مۇرفىمەكان، وشە و زاراۋە دارپىژى، ھەر و ايشە كە بە ژمارەيەكى كەم لە فۇنۇمەكان، ھەزاران وشە و مۇرفىم دادەرىژى و ھەرۋەھا بە رىزبونى ئەمانىش، ھەزاران ھەزار رستە دادەرىژى.

4 - رىنوسى كوردى

۱- رىنوسى كوردى:

ئاشكرايە كە لە ئىستادا دو رىنوس لە ئارادايە: (نوسىنى كوردى بە ئەلفوبىي عەرەبى، نوسىنى كوردى بە ئەلفوبىي لاتىنى) كە لە باشور و رۇژھەلاتى كوردستان بە ئەلفوبىي عەرەبى دەنوسىن و لە رۇژئاۋا و باكورى كوردستانىش بە ئەلفوبىي لاتىنى دەنوسىن.

ھەر يەكى لەم دو رىنوسە لاپەنگرى خۇي ھەيە، بە واتاي ئەۋەي ھەندىك رىنوسە عەرەبىيەكەيان پى باشە و ھەندىكى ترىش لاتىنى يەكە و ھەر لايەش كۆمەلى پاساۋ بۇ دروستى بۇچونەكەيان دەھىننەۋە.

لە راستىدا ئەۋەي زۆر گرنگە ئەۋەيە كە رىنوس ئەۋەندە گرنگ نىيە، بەو جۇرەي كە گەۋرە كراۋە، چونكە ئەلفوبى واتە وىنەي دەنگەكان، ھەر كاتىك بمانەۋى زۆر بەئاسانى دەتوانىن بيانگۇرىن و ھەندى وىنە دابنىين كە لە ھى كەسى تر نەچى و ھى خۇمان بى، بەلام ئەمە پىۋىست ناكات و مىللەتانى ترىش خۇيان بەمەۋە خەرىك نەكردوۋە، ئەو چەند ئەلفوبى يەي لە ئارادايە، مىللەتان ۋەريانگرتوۋە و ھەندى گۇرانكارىيان تىدا كرددوۋە و لەگەل زمانەكانى خۇياندا گونجاندىۋىانە و ئىمەش ھەر وامان كرددوۋە.

خاڭىكى تىرىش كە گىرنگە و دروستى ئەو بۇچونەمان دەسەلىنى، ئەوھىيە كە يەكى
 لە جىاوازىيە ھەرە گىرنگەكانى نىوان زمان و نوسىن لەوھەدايە، كە زمان بە برپار گۆرانى
 بەسەردا نايەت، بە پىچەوانەوھ بە برپارىك دەتوانىن رىنوس بگۆرپن، ھەرەك چۆن لە
 كات خۇيدا (تورگيا) رىنوسە عەرەبىيەكەى گۆرى بە ئەلفوبىيى لاتىنى.

بە برۋاى ئىمە لەمەشدا دىسانەوھ دەتوانىن بە ھەردو ئەلفوبىيى يەكە بنوسىن و لە
 ماوھىيەكى زۆر كەمىشدا دەتوانىن ھەردوكيان فىربىبن، خو ئەگەر يەككىشىيان
 ھەلبۇرپن ناسايىوھ كىشەيەكى گەورە نى يە، بەلام جىيى خۇشيتى لە روى زانستى يەوھ
 گىرگەكانى ھەر دو رىنوسەكە بزانىن.

ب- كىشەكانى نوسىنى كوردى بە ھەر دو ئەلفوبىيى يەكە وبەراوردىرديان:

1- نىگارى دەنگەكان:

يەكى لەو كىشانە ئەوھىيە كە لە ئەلفوبىيى عەرەبىيەكەدا وىنە بۇ بزرۆكە دانەنراوھ،
 بەلام لە ئەلفوبىيى لاتىنى يەكەدا وىنەى بۇ دانراوھ، بەم جۆرە (i).

بە برۋاى ئىمە ئەمە كىشە نىيە، چونكە وەك پىشتر باسكرا ئەم دەنگە ئەلەفۇنە و
 وىنەى بۇ دانانرى، ئەمە لە لايەك و لە لايەكى تىرىشەوھ بون و نەبونى وەك پىداويستى
 بۇ پىكھاتەى برگە، ئەمە كارى پسپۆرانى زمانى كوردىيە، ئەگىنا كەسانى تر بە
 خويىندەوار و نەخويىندەواروھ (فەرمانبەر، كارگوزار، كاسب، پزىشك، پارىزەر، ئەندازيار،
 مامۇستا ...) نە دەزانن بزرۆكە جىيە و نە ئىشيان پىيەتى، ھەرەھا بونى وىنەكەى لە
 لاتىنىدا نەك كىشەى چارەسەرنەكردووه، بەلكو كىشەى گەورە كردووه، كىشەى زۆر
 گەورەش بۇ رىنوسى كوردى دەنىتەوھ، چونكە جگە لە پسپۆرانى زمانى كوردى،
 خەلكانى تر لە نوسىنىدا ھەلە دەكەن كە كەسىكى ناپسپۆر چۆن دەنگىك بنوسى كە
 نەدركىنرى، لە بەر ئەوھ پىشنىيازى ئەم باسە ئەوھىيە وىنەى بۇ دانەنرى و لە لاتىنى
 يەكەشدا لاپىرى.

2- بۇ ھەردو فۇنىمى (و - ى):

لە ئەلفوبىيى عەرەبىيەكەدا وىنەيان بە كۆنسانتى و بە فاۋلى وەك يەكە و لە لاتىنى
 يەكەدا ئەمە جىكاراوتەوھ:

<u>V</u> فاۋل		<u>C</u> كۆنسانت	
u	و	w	و
î	ى	y	ى

ديسان لهمه شدا ئيمه به باشى دهزانين كه ههريهك ويئنهيان ههبي له بهرئه وهى تهنيا پسپوراني زمانى كوردى كونسنانت و فاوول دهناسن و ئه مه پيشه يانه، ئه گينا كه ساني ترى ناپسپور، نازانن كونسنانت و فاوول چى يه؟ ئيتر چون به دو ويئنهى جياواز بيانوسن، به بي گومان دهبيتته مايهى هه له يهكى زور له رينوسى كورديدا، له بهر ئه وه ههريهك ويئنه گونجاو و دروسته، ئه مه له كاتيكا ئه وهش دهزانين كه له م تويزينه وهيه دا ئه و دو فونيمه تهنيا به فاوول ناسينراون و فره ئه ركن، واته دهنگيك نى يه هه م فاوول بي و هه م كونسنانت، تا دو ويئنهى جياوازي هه بي.

به پيى ئه م باسه ئه وانهى باسگران، به پيچه وانه وه له جياتى ئه وهى لايه نى كه مو كورتى ئه لفوبى عه ره بيه كه بي، به لكو لايه نى باشى ئه و ئه لفوبى يه يه.

3- له راستيدا ئه وهى كي شه يه له ئه لفوبى عه ره بيه كه دا ئه وه يه كه ويئنه بو هه مزه دانراوه و ئه وه شمان زانى كه ئه م دهنگه فونيم نى يه، كه واته لي رده دا لايه نى باشى ئه لفوبى لاتينى يه كه ئه وه يه كه ئه م دهنگه ويئنهى بو دانه نراوه.

4- لايه نيكي ترى كي شه ي ئه لفوبى عه ره بيه كه ئه وه يه كه وشه دارپژرا و ليكدر او ده كان چون بنوسين به جيا يان به سه ريه كه وه بو نمونه:

يارى كرد ← ياري كرد

سروشتى بيته عه ره بيه كه كان به و جو ره يه، به لام كه به بيته لاتينى يه كان ده ياننوسين

ئه م كي شه يه مان ناميني ← yarîkrd

تیبينى:

له گه ل ئه وه شدا ده بي ئه وه بزانيه كه ئه مه ش ده بي زور به ئاگادارى و ورياييه وه مامه ئه ي له گه لدا بكه ين، چونكه هه ندئ جار باس له وه ده كرئ كه له نوسيندا ده بي وشه ليكدر او ده كان و فريز له يه كه جيا بكه ينه وه، بو نمونه: (كشت و كان) ده بي به سه ريه كه وه بينوسين چونكه يه ك وشه يه له فره هه نگدا (كشتوكان)، به لام (ئه ده ب و هونه ر) نابي به م جو ره بنوسري (ئه ده بو هونه ر) چونكه دو وشه ن.

له راستيشدا ئه مه ش كي شه يه كى دروستكراوه، چونكه ئه وانهى پسپور نين نازانن وشه ي ليكدر او كامه يه و فريز چى يه؟ تا له يه كيان جيا بكه نه وه، له بهر ئه وه هه ر هه ئه ي تيا ده كهن، خه لگاني ناپسپور نازانن (بكه ر، بهر كار، ئاوه ئناو، ئاوه لكار) چى يه و زمانيشيان پاراوه.

هەر لیڤردا دەبی ئەوێش تۆمار بکەین کە لە ئەلفوبی لاتینی یەكەدا ئەمە چارەسەرکراوە، چونکە سروشتی پیتەکان بەوجۆرەیه:

Kştukal
Edebuhuner

5- ئەنجام:

- 1- ل دوپف فی لیکۆلینی هژمارا فۆنیمین زمانی کوردی (31) فۆنیمه و پیکهاتینه ژ (25) کۆنسانت و (6) فاولان.
- 2- هەردوو ئەلفوبی کوردی ب تپین عەرەبی و لاتینی، ئاریشین تایبەتپین هەین و هەندەک ژ وان ئاریشان یین هاتینه دروستکرن.
- 3- د دەنگسازى و کریارا نقیسینیدا یا دیاره کو ئەف هەردوو بیافه د واری زمانناسییدا دوو تشتین ژ هەفدوو جودانه و دەنگسازى ب هەردوو لقین خو یین فۆنەتیک و فۆنۆلۆژیقه یا تەرخانکریه بو لیکۆلینا دەنگین بەهادرین زمانی ل دەف مروفان ب رەنگەکی گشتی و دیارکرن و دەستنیشانکرن فۆنیم و یاسین دەنگی د زمانەکی دیارکریدا , هەمبەر فی زی کریارا نقیسینی دیاردهکه د میژوو یا مروفایه تییدا زۆر درەنگتر ب دەستفەهاتیه, وهکو هەولدانەکا مروفی بو تۆمارکرن چالاکى و پشکەکی ژ ناخفتنا خو.
- 4- ئەری ئەو ئەلفابیین ل بەردەستی مه, ئەلفابیین فۆنەتیکینه یان فۆنۆلۆژینه؟ و چ جۆره ئەلفابی ژ وان د گۆنجای ترن بو نقیسینی و ژبەر چ؟ هەلبەت ئەفه هەمی پسارن و د شیاندایه کۆمهکا پسارین دیتر زی بهینەکرنی و ئەفان پساران زی هەمیان بەرسقین زانستی دقین. بو فی چەندی هەندەک نقیسەر بەرهف وی هزری دچن کو بو هەر دەنگەکی بەهادرای زمانی (فۆنیمەکی) هیمایهک (تپهک) بهیتە

دانان کو ئەفە ئالېگرېن ئەلفابىيا فۇنۇلۇژىنە و ھندەكېن دى بەرھە
 وئ ھزرى دچن کو بەرامبەر ھەر(ئەلۇفۇنەكى) کو ئەلۇفۇن بخۇ بخۇ
 ئاوايەكى جودا جودايى دەربرينا ئىك دەنگى زمانىيە واتە
 فۇنیمەكییە تىپەك بەیتە دانان کو ئەفە ژى ئالېگرېن ئەلفابىيا
 فۇنۇلۇژىنە. ل فیرى ئەوا ژ ھەژى دیارکرنیە بو ھەردو ئەلفابىيىن
 مە ھەین یا (عەرەبى) و یا (لاتینی) مە ھەردو پەیرەوین فۇنەتیکی
 و فۇنۇلۇژى تیکەل کرینە.

5- راستنقیس، د ھەردو ئەلفابىيىن عەرەبى و لاتینیدا بو نقیسینا
 کوردی ھەتا نھو راستنقیسەکا ئىگگرتى نینە. نمونە ژى بو فى
 چەندى ھندەك نقیسەر پیشگر و پاشگر و نافر و نامراز و
 ئەسپىکتىن کارى ب پەیفیقە د نقیسن و ھندەك ژى جودای پەیفى
 دنقیسن، دیسان ژى ھندەك پەیفىن داریتی و لیكدای پیکفە دنقیسن
 ھندەك جودا دنقیسن، ژ بلى نە پیگیرىکرنى ب خالبەندی. ھەلبەت
 ئەف چەندە ئاریشەکا زۇرا مەزنە چ بو وارى پەروردى و فیکرنا
 نقیسینا زمانى ل دەف قوتابییان یان بو فیرخازین بیانى دەمى دقیت
 فیرى نقیسینا کوردی ببن و چ ژى بو کریارا وەرگیرانى یان جھگرتنا
 پەیفان د فەرھەنگین لیكسیکیدا و .. ھتد.

6- دق قوناغیدا ھەردو ئەلفابىيىن عەرەبى و لاتینی بو نقیسینا
 کوردی یین کەفتینە ژیر کارتیکرنا دەفۆکین نافخویى ، ئەفرۆ
 ھژمارەکا نقیسەران ھەرۆکی مالا خو یان ھۆز و باژیركى خو
 دنقیسن، ھەلبەت زالبوون ل سەر فى دیاردى نھو یا بۆیە کارەكى
 گران ئەفە ژى بو وئ چەندى دزقریت کو فان ئەلفابىيىن ھەین
 سەنتەرى خو یى ژ دەستدای و ئەفرۆ ل کوردستانى چ دەزگەھ و
 دەسلاتین باوەرپیکریین زمانى نین کو ھزرەکا زانستی و لۆژیکى

بدەنە نقيسەرى كورد كو ئەخلاقىانە ھەر ئىك ژ لايى خوقە
پيگيرى ب شيرەت و راسپاردىن وى دەزگەھى بگەت.

6 - سەرچاوەكان:

ئەمىن، وريا عومەر. (2009). ئاسۆيەكى ترى زمانەوانى. چاپخانەى ئاراس.
ھەولير.

ئەمىن، وريا عومەر. (1982). گوڤارى كۆرى زانىارى عيراق - دەستەى كورد،
ژ (9). بەغداد.

خوشناو، نەريمان عبدالله. (2014). دەنگسازى. ناوھندى ئاودير بۆ چاپ و
بلا وكردنه وه. ھەولير.

رەسول، عەبدوللا حوسين. (2006). رپژەى بەكارھينانى ھەندى فونيم لە
نيوان كوردىي ناوھراست و باكورد. گوڤارى زانكو- گوڤارى زانكو
سەلاحەدين، ژ (27). ھەولير.

على، بكر عمر. (2014). چەند لايەنيكى زمانەوانى. چاپخانەى ھيى.
ھەولير.

على، بكر عمر. (2005). گوڤارى زانكو سليمانى، ژ (15). سليمانى.

فتاح، محمد معروف. (1982). گوڤارى كۆرى زانىارى عيراق - دەستەى كورد، ژ
(9). بەغداد.

مارف، ئەوژەحمانى حاجى. (1976). زمانى كوردى لە بەر ژوشنايى فونەتيكدا.
چاپخانەى كۆرى زانىارى كورد. بەغدا.

محەمەد، كسر ياسين. (2009). جياوازييا بكارھينانا فونيمان د كوردىيا سەرى
و ناقەراستدا. ناما ماستەرى. زانكويا دھوك.

موسا، عەبدولوھەب خالد. (2009). ھيز و ئاوازە لە دىاليكتى كوردى
ژوووروودا. چاپخانەى حاجى ھاشم. ھەولير.

موسا، عهبدولو ههاب خالد. (2010). رهخساندنا رينقيسا زمانى كوردى ب
تيپين عه رهبى. گوفارا زانكؤيا دهوك، پهريه نندا (13)، ژ (2).
وهيس، غازى فاتح. (1984). فؤنه تيك. چاپخانهى الاديب. بهغداد.

- Crystal, D. (2003). A Dictionary of Linguistics & Phonetics. Fifth edition.
Roach, P. (2000). English Phonology and Phonetics. Third edition.
Alkhuli, Muhammad Ali. (2002). English Phonology and Phonetics. Nine edition.
Carr, P. (1993). Phonology. First published. London.
MacKenzie, D.N. (1961). Kurdish Dialects Studies-1. Oxford Uni- Press. London.

Extended Abstract

Historical events played a big role in the fact that the Kurds still do not have an own alphabet without obstacles. If those obstacles are known to researchers and if they investigate in them and obtain cultural results, the latter can become a scientific fundament so that step by step the formal Kurdish writing can be built on.

The Kurdish language could save itself from dying and not being, but because of the circumstances the Kurds and Kurdistan had to go through it could not manage to become a general written language in Kurdistan and its regions and a language having its own culture with its own written alphabet. The result of this problem leaves the following two negative points:

Firstly, Kurds do not have a common writing culture.

Secondly, the Kurdish language has several dialects and different accents and Kurdistan is divided among multiethnic and multicultural countries that have their own native languages seperate from Kurdish. All these factors lead to the loss of the identity of Kurdish people and the Kurdish language. Nowadays, in the field of Kurdish writing, whether we want it or not, we have two Kurdish alphabets. Each one of those has been used for writing for a good period of time and each one of those has its own supporters.

Each of both alphabets the Kurds have for writing, whether the Arabic or the Latin letters of the alphabet are used, has its obstacles and shortcomings that are to be shown in the following points:

1. Researches in the fields philosophy, civilization or religion with respect to the formation of an alphabet did not become the fundament that nowadays those can be used as a standard and general alphabet in the Kurdish language without obstacles. Till now, there are still contrary discussions among Kurds depending on which of both alphabets they support.

2. People speaking the southern Kurmanci dialect tried to adjust the Arabic alphabet for the Kurdish writing. Opposed to that, people speaking the northern Kurmanci dialect tried to adjust the Latin alphabet for the Kurdish language. The result was that two separate alphabets were used in two different regions; one adapted by people speaking the Sorani dialect, the other by people speaking the Kurmanci dialect. Others, like Lur, Kalhur, Hawraman or Zaza each of them joined the first or second group depending on their geographical situation or politics.

3. Most of the writers and scholars that worked in that field were under the influence of enthusiasm for their homeland, regional or personal issues when developing ideas. Opposed to that hypotheses, methods and exemplary researches were neglected when looking for a scientific solution for that problem.

4. A scientific approach to that issue:

a. Those alphabets that are given nowadays are a kind of mixture of the basic understanding of phonetic and phonology and the writing itself in it shows that both of these things are to be differentiated in linguistics.

b. Are those alphabets that are used nowadays phonetical or phonological? And which kind of those alphabets is the most suitable one for writing and why? Without a doubt those are all questions and there are lots of more questions to be asked and those questions all need to be answered scientifically. Here it is important to show that in both alphabets, being the Arabic and Latin one, we mixed the fields of phonetics and phonology.

c. Rules: In both alphabets, the Arabic and Latin one, for the Kurdish writing there are still no common rules. Examples for those are some words containing prefixes, suffixes, infixes, prepositions and some aspects of verbs that are added to a word when written but some write them separately. Another example is that some write compound and complex words together, others write them separately; there is no importance given to guidelines.

5. In this section both alphabets, the Arabic and Latin one, for the Kurdish writing are influenced by internal regions. Nowadays, several writers write like they speak in their stem or little villages. Of course, control in this field has become something very difficult and that is due to the cause that the alphabets used have given up their centers in Kurdistan.

Analîza Strana *Ez Xelef im* li ser Şopa Dîroka Kurdan ya Sedsala XIXem The Analysis Of *Ez Xelef im* Song In The Footsteps Of Ninetenth Century Of Kurdish History

Nurdan ŞARMAN**

PUXTE:

Ji ber ku di dîroka Kurdan de zargotina Kurdî, nemaze muzîka Kurdî, çavkaniyeke girîng e, xebatên di vî warî de dikarin di gelek xalên dîrokî de bibin rênîşanê. Li ser vê xetê strana *Ez Xelef im* a bi nav û deng -herçiqas derheqê jêdera stranê de em ne xwediyê agahdariyên dorpêç û eseh bin jî- dikare di gelek waran de sedsala XIXem ronî bike û derfeta lêpîrsînên taybet bide destê me. Nirxandina vê stranê dê di nav şert û mercên sedsala XIXem de nerînên me fireh, asoyên me geş bike û çend versiyonên vê stranê dê deriyê xwendinê cuda li ber me veke. Lewre ev stran xwediyê rîtm û naverokêke wisan e ku dikare atmosfera sedsala 19mîn a Kurdistanê ya şeran, ya geşandinê polîtîk ku di dîroka Kurdan de bûne sedemên geşandinê girîng bide ber çavan. Ku bi nêrinek din mirov vê stranê bide ber xwe ev yek hem dê derfet bide ku mirov li geşandinê Kurdistanê yê ku din nav dîroka nivîskî

Ez ji Abdulhekîm Kartal û Mirza Baran re spas dikim ku di sererastkirina nivîsa Kurdî de ji min re bûn alîkar.

**** Wanebêj, Zanîngeha Şîrnexê,
Dibistana Bilind a Tûrîzm û
Kargerîya Otelkariyê, Şîrnex,
Türkiye.**

Lecturer, University of Sirnak, School
of Tourism & Hotel Management,
Sirnak, Turkey.

e-mail: nurdanurek@gmail.com

de cih negirtine binihêre û li ser wan ji nû ve bihizre, hem jî dikare li ber me deriyê şopên nirxandineke nû li ser hin şexsiyet û bûyerên ku heya niha bi çavêkî ji rastîyê û reseniyê dûr hatine nirxandin vebike.

Bêjeyên sereke: “Ez Xelef im”, sedsala XIXem, serhildan, bexwedana Êzdînşêr, Şêx Ubeydullah.

ABSTRACT:

Kurdish oral culture especially Kurdish traditional music has a great importance as being a source of Kurdish history. In this sense, *Ez Xelef im* song as being one of the popular representatives of Kurdish folk song is an oral source to clear and examine the nineteenth century of Kurdish history although there isn't any certain information about its meaning. To handle this song with developments of nineteenth century of Kurdish history will provide both having a new historical outlook about that said times and having various evaluations about the meaning of song. *Ez Xelef im* song which has an epic meaning in Kurdish verbal memory is a reflection of that moving period of nineteenth century Kurdish history. Because this song almost has a rhythm and content that reflect the wars, political and politics development in Kurdistan during nineteenth century. From another angle this song also has a lot of hints which provide thinking about developments never handled by written history of Kurdistan and provide evaluating some events and persons which registered to written history by a non-objective way with a new perspective.

Keywords: "Ez Xelef im", nineteenth century, uprising, resistance Êzdîñşêr, Shaykh Ubeydullah.

1. DESTPEK

Bi sedem ku Kurd li ser dînamîkên xwe di merheleyên neteweyên din re derbas nebûbûn, piştî şerê cîhanê yê yekem zêdetir mehkûmî rewşeke parçebûyî bûn. Dema înkarkirina nasname, piştaftin, zilm û koçberiyê jî bîn hesabandin, "folklorê Kurdî" an jî "çanda devkî" bi taybetî jî muzîka Kurdî, di parastina nasnameya Kurdan a neteweyî de, bû xwediyê roleke sereke. Şêweya jiyana Kurdî, guherînen civakî û zaravayên cuda tev jî şewqa xwe dane vê çanda dewlemend û cure bi cure, nîfş bi nîfş hatine neqilkirin. Bi saya zargotinê ev yek nîfş bi nîfş gihîştîye heta roja me; em jî vê çanda dewlemend û qedîm bêpar nemane. Tiştên qewimîne gelek jî wan bi riya muzîkê di hafîzeya hevpar de cih girtine. Bi vê yekê em dikarin bibêjin muzîka Kurdî bi tena serê xwe kevneşopî, mîrateya bav û kalan, talan û bûyerên dîrokê tomar kirine; ragihandine ber destê me (Çelebi û yên din, 2006). Strana *Ez Xelef im* jî li ser van asanan nimûneyeke xurt û populer a zargotina Kurdî ye. Kê çi wextî, bi çi awayî, bi çi sedemê ev stran gotiye em nizanin. Li ser vê yekê şîroveyên cuda hene, lêbelê dîsa jî mirov bi hêsanî dikare bibêje ku ev stran gelek şopên xurt jî sedsala XIXem di nav xwe de dihevine. Sedem vê yekê beriya şîrovekirin û analîza vê stranê hewce ye nerînen rûniştî yên derbarê sedsala XIXem bîn veçîrandin. Ev demajo di heman demê de, di warê hin kêmasî û şaşiyên di berhemên nivîskî yên

derbarê dîroka Kurdistan a sedsala XIXem de û di warê nêrînên cuda li bûyer, qewimîn û şexsiyetên serdemê de lêpirsînekê jî bi xwe re tîne. Ev yek girîngiya strana *Ez Xelef im* bi awayekî dîrokî zêdetir dike.

Di navbera sedsala XVIIIem û XIXem de li dinyayê gelek bûyerên ku rasterast an bi navgînî, bandorên xurt li çarenûsa gelê Kurd kirine qewimîne (Lazarev û Mihoyan, 2013: 105). Strana *Ez Xelef im* wek berhemeke dîroka devkî bi me dide xuyakirin ku di seranserê sedsala XIXem de atmosfera Kurdistanê dibe warê serhildan û berxwedanan¹.

- 1 Li hemberî van kesan ku dibêjin piraniya tevgerên Kurd ên sedsala XIXem netewî û serxwebûnxwaz bûn, hinek angaşên din jî hene. Li gorî van angaştan serhildanên Kurd ên sedsala 19emîn ji hişmendiyeke xwerû netewî bêpar bûn û ya rastî tevgerên vê pêvajoyê xwedan daxwazên otonomiyê bûn. Ji ber ku di vê xebatê de armanca serke ew bû ku derbarê dîroka stranê û wateya wê de çend angaştan pêşniyaz bikim, ez bixwe qet neketim nav nîqaşên kûr ên derheqê netewîbûn an ne-netewîbûna tevgerên Kurd ên sedsala 19emîn. Lêbelê tezên ku min ev stran bi tevgerên wê serdemê re dan ber têkiliyê, bi saya hin angaştan hatin qewînkirin ku wan angaştan jî tevgerên Kurd ên sedsala 19emîn wek tevgerên netewî qebûl dikirin. Wadie Jwaideh di xebata xwe ya “Dîroka Neteweperweriya Kurdî” de destnîşan dike ku serhildanên Kurd ên curbecur ên di sedsala 19emîn û di destpêka sedsala 20emîn de dest pê kirin, ne bûyerên munferît bûn ku bi tenê ji ber têkçûneke aborî an jî bêmemnûniyeteke siyasî çêbûn (Jwaideh, 2014). Hassanpour dibêje, “Şeran û parçekirina Kurdistanê li ser geşedana netewî ya Kurdistan du bandorên sereke, lê dijber derxistin holê. Wan jî hêlekê ve rê li ber Kurdistanê yekbûyî digirtin. Ji hêleke din ve jî rê didan ku ligel herifandin û zilman wek encama serdestiya biyaniyan, hişmendiyeke netewî ava bibe di nav civatekê feodal de ku endamên wê li hemberî malbat, eşîr û warê bav û kalan dilsoz bûn. Xuya ye, netewe û neteweperwerî ku di sedsala 17emîn de li wan deverên dinyayê anakronîzm bûn, di nav şert û mercên taybet ên li Kurdistanê de geş bûn. Hestên neteweperweriyê ku bi eslê xwe jî bendên eşîr û herêmî cuda bûn hem ji hêla takekesan û hem jî ji girseyên civatê hatin derbirin. Bêguman gelek serhildanên mîrên Kurd ên li dij serdestiya biyaniyan xwedan armanceke tenê bûn: Parastina desthilatiya xwe ya xweserî ku ji bav û kalan ve ji wan re maye. Qasî ku em ji kêma çavkaniyan dizanin, “*Kesên ku rêberiya van serhildanên li dijî serdestiya biyanî kirine mîr û beg bûn ku ji dêvla tevahiya Kurdistanê an jî hin beşên wê hema tenê axa xwe diparastin.*” (Hassanpour, 2005: 127,128, 129). Hassanpour, jî ber ku di navbera neteweperweriya çîna navîn ya serdema me û neteweperweriya wê demê de tevliheviyek çênebe vêya wek neteweperweriyê feodal bi nav kiriye. Veguhastina neteweperweriya Kurdî bo neteweperweriya çîna navîn di îdeolojiya netewî ya Hacı Qadirî Koyî (1817-1897) de xuya dibe. Koyî li ber rêberên aristokrat ên kevneşopî û çîna ruhbanê radibû û bo avakirina dewleta Kurd bangî xelkê dikir û ji bo wê armançê jî propagandaya karanîna wêje û zimanê Kurdî jî dikir (Hassanpour, 2005: 131). Pêvajoya ku cara duyem bi parçekirina Kurdistanê dest pê kir (1918) -Kurdistan di nav pênc dewletan de tê dabeşkirin û desthilatiya dewletê di her deverê herêmê de belav dibe- rê li ber yekitiya etnik a gelê Kurd girt (Hassanpour, 2005: 135).

Em ê di vê xebatê de strana *Ez Xelefîm* li ser pênc xalên cuda rave bikin. Şîroveyên li ser naveroka stranê hemî subjektîv in û hinek ji wan li ser şopa îhtimalan dimeşin. Jixwe armanca min ew e ku ev strana ku hinekî atmosfera sedsala 19mîn dide der, li ser nêrînên şexsiyetên girîng ên wê demê hin qenaetên berdest biguherîne. Di şîrove û nirxandina stranê de me hem ji kelepura nivîskî, hem jî ji ya devkî û rîwayetên nav gel sûd girtiye (bi gelemperî riwayetên li herêma Botan)². Beriya ku em derbasî dahûrandina stranê bibin divê bi gelemperî em li ser şert û mercên sedsala XIX'em bisekinin.

2. DI SEDSALA XIX'EM DE REWŞA KURDISTANÊ YA GELEMPERÎ

Kurdistana ku cara yekem bi Şerê Çaldiranê (1514) ketibû bin deshilatdariya dewleta Osmanî, bi peymanana Qesrê Şîrînê (1639) ku sînorên dewleta Osmanî û Îranê diyar dikir, hema bêje bi tevahî daxilî erdê Osmanî bû. Kurdistan wek berê -digel peymanana navborî jî- salên li pey jî di navbera Osmanî û Îranê de ji ber şerê tixûban bû qada şer. Herçiqaş tixûbên fermî yên di navbera van dewletên mezin ên navborî de li cem Kurdistanîyan ne xwedî hikmekî resen bû jî, her du dewletan jî baca uşîrê bi darê zorê ji Kurdistanîyan hildigirt, bi kotekî Kurdistanî jî xwe re dikirin leşker. Bi ser vê yekê jî, Kurdistanîyan heya sedsala XIX'em karîbûn bi awayekî xweser bijîn.

Rojhilata Nêzik û ya Navîn ji dawîya sedsala XVIII'em heta serê sedsala XIX'em pê ve dibû qada şerên dewletên mêtînger. Dewletên mêtînger wek Rûsya, Almanya, Bîrtanya, Frensa û piştî Awistîrya di navbera xwe de plana parvekirina dewleta Osmanî dikirin ku roj bi roj lawaz dibû, hilwedişîya. Ji aliyekî din, têkoşînên rizgariyê yên neteweyî -ji bilî neteweya tirk- yên gelên din ji bo van berjewendiyên xwe bi kar dianîn, her diçû tehekuma xwe xurt dikirin (Lazarev û Mihoyan, 2013: 107). Rûsya di sedsala 19'an de çar caran li hemberî dewleta Osmanî, du caran li hemberî dewleta Îranê şer kiribû û di destpêka van şeran de Kurd li dijî Rûsyayê derketibûn, piştî bi piranî xwe dabûn pişt Rûsyayê.³

2 Ji ber dîroka nivîskî ya Kurdan hatiye manîpulekirin û sedem vê yekê ku Kurd şexsiyetên xwe yên dîrokî û dîroka xwe di çarçoveyê "emîk" de dinirxînin ev riwayet girîng in.

3 "Di dema seferên artêşa Rûsan ên bi ser Tirkiyeya rojhilat û Îrana rojava de, fermandarên Rûsyayê bi Kurdan re têkiliyê wisa danîne ku Kurd tenê bibin hevalbendê wan an jî qet nebe bêalî bimînin. Nikare bê gotin ku Rûsyayê piştgirî dida Kurdistanê serbixwe, lê digel her tiştî, wekî encama siyaseta Rûsyayê ya li ser rojhilata-nêz a di sedsala 19mîn û destpêka sedsala 20mîn de, hilweşîna leşkerî û siyasî ya Osmanî û Îranê leztir kirîye, ev bûye alîkarî ji bo çêbûn û hêzdarbûna tevgera rizgarî û netewî ya Kurd" (Lazarev ve Mihoyan, 2013: 107).

Di vê serdemê de ji bo Kurdistan xaleke girîng jî ew e ku di salên 40 û 60î ên sedsala XIXem de şah û paşayên hikûmeta Îran û Osmanî dezgehên îdarî û politîk yên kevn li ser şopa dewletên ewrûpî guhaztine, yeknavendî xurt kirine, bi reformên jakoben tevgeriyane heya ev yek di nav Kurdistan de bûye sedema gengeşî û nexweşiyên (Lazarev û Mihoyan, 2013: 136).

Wek encam ji sedsala XIXem pê ve dewleta Osmanî û Îran ku hem bi hev re hem jî bi Rûsyayê rê di nav şer de bûn, li aliyekî jî dixwestin û hewl didan ku mîrektiyên Kurdistan yê ber bi rizgariyê ve diçûn kontrol bikin. Di vê qada şerê giran de li ser axa Kurdistanê ji çaryeka pêşîn ya sedsala XIXem heya ya dawî, Kurdên ku hem dixwestin rizgar bibin, hem jî dixwestin ji bandorên neyînî yên van reformên dawî xilas bibin û ji ber vê mebestê jî li ser hev gelek caran serî rakirine, ji teref dewleta Osmanî bi awayekî hovane hatine tepisandin. Ev serhildan roj bi roj ber bi tevger û fikreke neteweyî ve diçû, her yek ji ya pêşîn berfirehtir, mezintir dibû (Lazarev û Mihoyan, 2013; Kutschera, 2013; Hassanpour, 2005).

3. STRANA EZ XELEF IM Û ANALÎZA WÊ

Mirov dikare strana *Ez Xelef im*, ku yek ji stranên Kurdî yên navdar e, wek straneke epîk û anonîm binirxîne. Strana *Ez Xelef im* ku hema bêje li hemû herêmên Kurdistanê hem ji aliyê Kurdên sunnî hem ji aliyê yên din tê zanîn -wek minak Êzîdî, hwd.- xwediyê govendeke taybet e ku li gorî herêman versiyonên vê govendê jî hene. Herçiqas cara yekem kê gotiye, sedema gotina vê stranê çî ye, em xwedî agahdariyên teqez nebin jî ev stran ji paletiyê bigire heya cejn û rojên taybet bi awayekî coş hatiye gotin.

Strana *Ez Xelef im* ku bi ihtimal ji helbesteke dîrûdirêj hatiye girtin, gelek rêzikên wê ne berdest in û çend hevok û rêzikên wê jî di stranê de nayên xwendin. Lewma em hay ji halê wê yê resen nînîn.⁴ Di rêzik û fonetîka stranê de li ser şîroveyan dengbêj û stranbêjan li gorî herêman hin cudatîyên piçûk hene. Li jêr çend versiyonên stranê hatine rêzîkirin.

4 Gorî riwayetên mirovekî ji Botan ku ji pîr û kalê xwe bihîstîye, ev stran di rastiya xwe de 25 çarîn bûye, piştî 17 çarîn ji teref hin kesan hatiye nivîsîn, çar pênc çarînen stranê jî, ji teref dengbêj û stranbêjan hatine bestekirin. Derbasbûna helbestê li bal stranê ve di navbera salên 1840 û 1847an de ye. (Ev riwayet ji navnîşana vê malperê û ji belgefilma *Ez Xelef im* hatiye girtin. <http://www.cizremedy.com/cizira-botan-ez-xelefim-xelefim--120v.htm> (Cizîra Botan - *Ez Xelef im Xelef im*).

EZ XELEF IM(1)

Ez xelef im
Hawar e Mîr hawar e Mîr
Hawar e lo!
Ez xelef im xelef im
Êzdînşêr begê Botan e
Xweyê şûrê sedef im
Hawar e Mîr hawar e Mîr
Hawar e lo!
Xweyê şûrê sedef im
Êzdînşêr begê Botan e
Gel eşîra bixwendeme
Hawar e Mîr hawar e Mîr
Hawar e lo!
Gel eşîra bixwendeme
Êzdînşêr begê Botan e
Ez xelefê bi şîvî me
Hawar e Mîr hawar e Mîr
Hawar e lo!
Ez xelefê bi şîvî me
Êzdînşêr begê Botan e
Xweyê şûrê bi zîvî me
Hawar e Mîr hawar e Mîr
Hawar e lo!
Xweyê şûrê bi zîvî me
Êzdînşêr begê Botan e
Gel eşîra bi hêvî me
Hawar e Mîr hawar e Mîr
Hawar e lo!
Gel eşîra bi hêvî me
Êzdînşêr begê Botan e
Herbolê xweş Herbolê
Hawar e Mîr hawar e Mîr

Hawar e lo!
Herbolê xweş Herbolê
Êzdînşêr begê Botan e.
Bi gumguma daholê
Hawar e Mîr hawar e Mîr
Hawar e lo!
Bi gumguma daholê
Êzdînşêr begê Botan e.
Xweş şer e li qeleqolê
Hawar e Mîr hawar e Mîr
Hawar e lo!
Xweş şer e li qeleqolê
Êzdînşêr begê Botan e.
Hewrexê xweş Hewrexê
Hawar e Mîr hawar e Mîr
Hawar e lo!
Hewrexê xweş Hewrexê
Êzdînşêr begê Botan e.
Bumba bavên Gemrexê
Hawar e Mîr hawar e Mîr
Hawar e lo!
Bumba bavên Gemrexê
Êzdînşêr begê Botan e.
Meş em herin ser Şernexê
Hawar e Mîr hawar e Mîr
Hawar e lo! (Bafi, 2005: 170-172)

EZ XELEF IM(2)

Ez xelef im, xelef im
Hewar e mîro hewar e,
Ez xelef im xelef im
Ezdînşêr mîrê Botan e
Xwedîyê şûrê bî sedef im

Hewar e mîro hewar e
 Xwedîyê şûrê sedef im
 Êzdînşêr mîrê Botan e
 Li nav eşîran bi gef im
 Hewar e mîro hewar e
 Li nav eşîran bi gef im
 Êzdînşêr mîrê Botan e
 Ez xelefê kinik im
 Hewar e mîro hewar e
 Ez xelefê kinik im
 Êzdînşêr mîrê Botan e
 Xwedîyê şûrê bi şîrik im
 Hewar e mîro hewar e
 Xwedîyê şûrê bi şîrik im
 Êzdînşêr mîrê Botan e
 Li nav eşîran bi rik im
 Hewar e mîro hewar e
 Li nav eşîran bi rik im
 Êzdînşêr mîrê Botan e
 Ez xelefê şûvî me
 Hewar e mîro hewar e
 Ez xelefê şûvî me
 Êzdînşêr mîrê Botan e
 Xwedîyê şûrê Misrî me
 Hewar e mîro hewar e
 Li nav eşîran bengî me
 Êzdînşêr bege Botan e
 (Cigerxwîn, 1988: 22-23).

EZ XELEF IM(3)

Ez xelef im xelef im
 Hawar e mîr, hawar e mîr
 Ez xelef im xelef im

Êzdînşêr mîrê Botan e
 Xwedîyê şûrê bisedef im
 Hawar e mîr hawar e mîr
 Xwedîyê şûrê bisedef im
 Êzdînşêr mîrê Botan e
 Nav eşîran bigef im
 Hawar e mîr, hawar e mîr
 Nav eşîran bigef im
 Êzdînşêr mîrê Botan e
 Ez xelef im xelef im
 Hawar e mîr, hawar e mîr
 Ez xelef im xelef im
 Êzdînşêr mîrê Botan e
 Ez xelefê kinik im
 Hawar e mîr, hawar e mîr
 Ez xelefê kinik im
 Êzdînşêr mîrê Botan e
 Xwedîyê şûrê bişîrik im
 Hawar e mîr, hawar e mîr
 Xwedîyê şûrê bişîrik im
 Êzdînşêr mîrê Botan e
 Nav eşîran birik im
 Hawar e mîr, hawar e mîr
 Nav eşîran birik im
 Êzdînşêr mîrê Botan e
 Ez xelef im xelef im
 Hawar e mîr, hawar e mîr
 Ez xelef im xelef im
 Êzdînşêr mîrê Botan e⁵

---

5 Versiyona herî belavbûyî ya vê stranê ev e.

Ev beşa xebata me, ji vir pê de li ser riya çend pirsan, analîz û armanca gotina vê stranê dihewîne. Ev serpirsên ku dikevin pey îhtimalên nixxandinên cuda li jêr in.

Gelo Kilama Ez Xelef im meydanxwestina Xelefê Şûvî ye ji Êzdînşêr (Yezdanşêr)?

Baweriyêke mezin heye ku di vê kilamê de Xelefê (Xelefê Şûvî) axa, serok an jî rêberê eşîreke bi navê Şûvî, ji Mîr Êzdînşêr meydan xwestiye û mîr gazî şer kiriye. Yek ji wan kesên ev kilam gotine Şivan Perwer e û ew di destpêka kilamê de behsa çîrokeke ku hêz bide vê baweriyê dike. Di destpêka kilamê de Perwer “Çîroka me di derbareyê Xelefê Şûvî û Êzdînşêrê mîrê Botan de ev e.” dibêje û bi devê Xelefê Şûvî wiha diqîre: “*Wa Êzdînşêr! Mîrê Botan! Ka kê piştî xwe spartî Romiyan e? Tu dibêji Xelef ditirse ji meydan e. Ka were em îro dekê xwe li hev bidin. Emê bibinîn kî bex e, kî beran e!*” Piştî vê, Perwer dibêje ev şerê ku di navbera pêşengekî Botan Xelefê Şûvî û Mîrê Botan Êzdînşêr de dibe, şerê birakujiyê ye; dema Kurd bi Kurd re şer bike Osmanî/Tirk ji vê rewşê qezenc dikin û dûre dest bi gotina kilamê dike.

Eger em li ser rewşa cezakirina kesên li hember deshilatdariya Êzdînşêr derdikevin bifikirin, îhtimala meydanxwestina serokê eşîrê yê bi navê Xelefê Şûvî li hember Mîr Êzdînşêr gelekî zêde ye. Di kilamê de hebûna kesekî ku her dem behsa nav û hêza xwe dike û çavê yê hemberî xwe ditirsîne vê îhtimalê zêdetir dike. Lê di kilamê de îhtimaleke din heye ku Xelefê Şûvî li hember Mîr Êzdînşêr meydanê dixwaze. Sedemên vê îhtimalê jî ev in: Heke Xelefê Şûvî li hember Êzdînşêr meydanê dixwaze û gazî şer dike, çima dibêje “Êzdînşêr mîrê Botan e.” Çima bi pesindarî dibêje “Êzdînşêr mîrê Botanê ye”? Heke Xelefê şûvî biqîriya an jî xîtabî Êzdînşêr bikira, diviya ku hevok bi qertafa tewangê (-ê) biqediya.⁶ Yanê diviya ku hevok wekî “Êzdînşêr mîrê Botanê” bûya. Di vê rewşê de yan bi demê re “ê” bûye “e”, yan jî Xelefê Şûvî meydanê naxwaze û berevajî leqeba wî wekî pesindayînekê tîne zimên. Aliyekî din, Xelef çima wî kesî gazî şer dike û meydanê dixwaze; di heman demê de jî dibêje “mîr hawar e” û jê alîkarî dixwaze? Di kilaman de bêyî li wateya wan bîrên nêrîn hin peyv û baneşan îhtimal heye tenê ji bo qafiyeyê hatibin bikaranîn û îhtimal heye bi demê re guherîna dangan jî pêk hatibe. Mînak dibe ku “mîr hawar e” di rastiya xwe de “mîr ha were” be û bi demê re guherîbe. Yan jî dibe ku rastî “min hawar e” be û bi demê re bûbe “mîr hawar e”. Em werin li ser gotinên Şivan Perwer ên derbarê kilamê de. Em dikarin bibêjin Şivan Perwer bi gotinên xwe yên di serê kilamê de dixwaze balê bikişe li ser şerên biratiyê yên bûne sedemek ji bo têkçûna serhildanên gelê Kurd û serekên Kurdan ên sedsala 19mîn.

6 Hema bibêje hemû versiyonên devkî û nivîskî yên vê kilamê de ev rêz pênaseya rewşa cihê Êzdînşêr dike. Yanê dawî bi “e”ya lêkera alîkar diqede ne ku bi “ê” ya qertafa tewangê.

Li vir em kevanekê vekin û bibêjin: Ji Xelef re Şûvî tê gotin, wekî serekê eşîrekê be. Di çarçoveya vê xebatê de, li herêma Botan ne di riwayetên nivîskî de ne jî di agahiyên wan kesên derbarê vê kilamê de axivîne, behsa Xelef û eşîreke bi navê Şûvî nayê kirin. Di vê rewşê de du îhtimal çêdibin: Heke em Xelef wekî kesekî qebûl bikin, wê demê dibe ku Şûvî leqeba wî be, ne ku navê eşîrê be; yan jî Xelef ne navê kesekî ye.

Di hin gotegot û şîroveyan derbarê kilamê de dibêjin ku Xelef ji ber îxaneta li Mîr Bedirxan kiriye ji Êzdînşêrî aciz dibe, jê meydan dixwaze û gazî şer dike. Êzdînşêr bi Osmaniyan re peymanê girê dide û di encama vê de ku dibe sedema dîlketina rêberê wekî Mîr Bedirxan bi hêz; wekî rewşeke jirêzê serekên alîgirên Mîr Bedirxan li dij desthilatiya Êzdînşêr derketine. Ev îhtimal were hişê mirov jî, ji ber ku Xelef di kilamê de tenê behsa hêza xwe kiriye û behsa Mîr Bedirxan nekiriye, îhtimaleke lawaz e. Îhtimala ku rêzên behsa Mîr Bedirxan dikin negihîstibin ber destê me hebe jî, şîroveya ku Xelefê Şûvî ji ber îxaneta li hember Mîr Bedirxan ji Êzdînşêr hêrs bûbe û ew gazî şer kiribe zêde maqûl naxuye.

Cigerxwîn jî di berhema xwe ya bi navê *Folklorê Kurdî* de dibêje Xelef navê kesekî ye. Lêbelê Cigerxwîn wekî meydan xwestina Xelef li hember Êzdînşêr şîrove nake. Cigerxwîn derbarê kilamê de wiha dibêje: “*Di vir de, Xelef, navê xwe û şûrê xwe û mîrê xwe û hinek jî ji pesnê xwe dane xuyakirin. Çawa, ko navê eşîra xwe ji jî me re daye xuyakirin. Ji lewra, ev (Xelef) ji eşîra Şûva ye, ko di bin destê mîrê Botan de ye. Çawa, ko em zanîn, ko navê mîrê Botan jî, di ve çaxê de Êzdînşêr bû yan jî Şêrezdîn. Herweku dide zanîn, ko di wê çaxê de, kalanê şûrên xwe sedef dikirin û şûrên Misrî, Kolmisrî gihiştibûn Kurdistanê. Ev dîlok di ber dîlanê re tê gotin û bi giranî vê dîlokê dibêjin û davêjin berhev û li hev vedigerînin û govend milê rastê diçe*” (Cigerxwîn, 1988: 23). Di çarçoveya vê şîroveya Cigerxwîn de, dema Xelef behsa xwe û hêza xwe dike, pê re behsa mîr jî dike û dibêje: “Êzdînşêr Mîrê Botan e.” Belkî bi niyeta fikrên ku ew xwe hevberê mîr dibîne, hetanî xwe ji wî bihêztir dibîne, pêşî lê bigire dibêje. Belkî jî mirov dikare bibêje di şertên wê demê de navê mîran û kirinên wan di neqeratên stran û kilaman de wekî bikaranîneke giştî bûye.

Dema mirov van nirxandinan tevan bide ber çavê xwe, mirov dikare bibêje ku baweriyên derbarê wateya vê kilamê de mutleq ne rast in. Yanê mirov dikare bibêje îhtimal hene ev kilam ne derbarê şerxwestina Xelefê Şûvî be û Xelef jî ne navê kesekî be. Bi vê sebebê di bin sernivîsên pirsên li jêr, wateyên di vê kilamê de tèn tehlîlkin.

Di piraniya van sernivîsên pirsî de, bi awayekî ji bo Êzdînşêr têkiliyên bihêz tèn raxistin. Di serî de divê em kevanekê vekin. Sebebên van çavkaniyan û sebebên

kêmbûna têkiliya kilamê bi lehengiya Êzdînşêr ve, kêmasiyên wê û rola kilamê ya di vegotina kesekî wekî Êzdînşêr ê dîrokî de çi ye, em behs bikin.

Sebebê bingehîn a şîrovekirina her wekî kilam behsa qehremaniya Êzdînşêr dike belkî jî ew e ku Êzdînşêr bi Osmaniyan re peyman girê daye û li hember kesekî wekî Mîr Bedirxan ku di dîroka Kurdan de gelek girîng e, derketiye. Yanê ev kilam di nava Kurdan de wekî merşşa serkeftin û qehremaniyê tê gotin, divê îhtimala pesindayîna kesekî wekî Êzdînşêr ku rola îxanetê jê re tê dîtin, zêde bi mantiqî lê neyê nêrîn.

Neteweyekî wekî Kurdan ku dîroka wan bi destên kesan -bêyî objektîviyê- hatiye nivîsîn, dema ku dîroka xwe dinirxînin car caran van agahiyên tewş û çavkaniyên nerast ji xwe re çavkanî digirin û dikevîne şaşiyê. Kurd (an jî kesên li ser navê wan diaxivin û dinivîsin) dema kesekî dîrokî an bûyerekê bi nêrîneke nûjen dinirxînin û pirsyar dikin dikevîne şaşiyêke civakî û encameke wisa derdikeve ku hin ji dîroka Kurdan û hin kesên dîrokî rast neyên famkirin. Va ye qurbanekî vê şaşiya dîrokî û civakî kesekî di dîroka Kurdî de jî Êzdînşêr e. Rola neyînî ya dîrokî (xayîn) ku li Êzdînşêr hatiye barkirin, bûye sebeb ku ew kesê girîng neyê dîtin û neyê nasîn. Di pirtûkên behsa sedsala 19mîn dikin an jî ev serdem jî tê de diborin de navê Êzdînşêr yan bi kurtî dibore yan jî qet nabore. Di çavkaniyên ji bo Kurdan hatine nivîsîn de jî kesekî nezan, sexyekî çavsor, rêberekî sexik, hetanî ku rastî jî kesekî xayînê doza Kurdîtiyê ye. Di pirtûkên dijî Kurdan hatine nivîsîn de, arşîvên Osmanî û Îngilîzî de jî, begekî jirêzê ye yan jî digel ku rehetiya wî û gelê wî di cî de bûye, ew rehet nesekiniye û bûye rêberekî belayê serê Osmaniyan.

Di dîroka devkî an jî hafizeya herêmê de gelek caran, (bi taybetî gelên ku dîroka wan a nivîskî tune an jî ya heyî jî bi awayekî derewîn hatiye nivîsîn) çavkaniyên gelek bihêz tînin dîtin. Dîroka nivîskî gelek caran girîngiyê nade van çavkaniyan û davêje aliyekî. Lêbelê li gorî Pierre Norayê “*Hafize her dem wekî qewimîneke rojane me bi dema bêdawî ve girê dide; dîrok jî tenê nûnertiya paşerojê ye. Dîroka ku bi xwe şîroveyeke rewşenbîrî, sekuler û pevxiştî ye, wekî dij hafizeyê, gotareke rexneyî ye. Dîrok her dem ji hafizeyê şikê dike û ji ber vê jî peywira rastî ya dîrokê dewisan-dîn û tunekirina hafizeyê ye.*” (Nora, 1989: 8-9). Bi hemû berhemên objektîv ên li ser Êzdînşêr hene -ku ne zêde ne jî- û şopên derbarê wî yê di folklorê Kurdî de jî mirov bigire destê xwe, girîngiya Êzdînşêr a di dîroka Kurdî de rastir dikare derfîne holê. Ev dê bibe sebeb ji bo lêvegerandina rûmeta Êzdînşêr. Mimkin e di hafizeya devkî de mirov bi îşaretên qehremanî, wêrekî û rêzdariya Êzdînşêr re têkildar gelek efsaneyan bibîne. Beşek ji van efsaneyan di şîroveyên derbarê wateya kilama *Ez Xelefim* de diborin. Beşek ji efsaneyên derbarê cih û wateya kilama *Ez Xelefim* a di bîra Kurdan de (yanê baweriya ku ev kilam derbarê qehremanî û şerkeriya Êzdînşêr

de ye) didin nîşan ku cih û wateya wê di hafizeya Kurdistan de gelek girîng e. Hinek efsaneyên di vê mijarê de wiha ne:

“Biraziyê Bedirxan Êzdîn hebûye. Êzdîn kesekî pir jêhatî û şervanekî baş bûye. Mezinên me digotin Êzdîn fermandarê artêşa Bedirxan bûye. Dema Êzdîn diçû şer, digot: ‘Ez Êzdîn im, ez şêrê mîrê Botan im.’ Elî çawa şêrê Xwedê ye Êzdîn jî şêrê mîr bûye.” “Şêrekî sultanê Osmaniyan hebûye û kesekî nekaribûye li hember wî destê xwe bavêje simbelê xwe. Rojekê Êzdîn rastî vî şêrî tê, destekî xwe avêtiye simbelê xwe û destekî jî daniye ser şûrê xwe û awirekî tûj avêtiye şêrî. Şêrî ji tirsan bi xwe de rîtiye. Ji ber vê wêrekiya wî jê re şêr hatiye gotin; yanê bûye Êzdînşêr.” “Sultanê Osmaniyan du malbatên xanedanî (yek malbata Silêman Beg, a din jî malbata Evdal Beg) ji Botanê sirgûnî Zoqeydê (niha gundekî Misirca Sêrtê ye) kiriye. Li Zoqeydê paşayekî zalim ê Osmaniyan bi navê Fettah Paşa hebûye. Fettah Paşa rojekê êrîşî Evdal Beg kiriye. Evdal Beg xeber ji Êzdînşêr re şandiyê û jê alîkarî xwestiye. Êzdînşêr hatiye alîkariyê, Fettah Paşa kuştîye û ji kelhê avêtiye jêr. Paşê jî ji bo bide nîşan ku ji Osmaniyan natirse, gotiye ez ê li vir tiştêkî biçînim û heta şîn bibe bi derekê ve naçim. Mîrov şînbûna tiştêkî çandî bide ber çavê xwe, tê famkirin ku Êzdînşêr xwestiye bide nîşan ku ji Osmaniyan werine tolhildana Fettah Paşa, natirse. Ev jî delîla wê ye ku ew çiqas rêberêkî bêtirs û wêrek bûye.”

Rîwayeteke derbarê Êzdînşêr a di pirtûka *Dîroka Kelepura Mîrnişîniya Botan*⁷ de jî dîsa nîşaneya wê ye ku Êzdînşêr di hafizeya herêmî ya Kurdî de xwediyê nasnameya şervanî û wêrekiyê ye û di heman demê de kesekî adil e. Ev rîwayet jî bi kurtî wiha ye:

Dema Êzdînşêr heft salî bûye bavê wî Sêvdîn wefat dîke. Piştî vê, mamê wî Bedirxan xwedikirina Êzdînşêr digire ser xwe. Êzdîn di nava zarên gund de her dem kesekî rêber bûye. Zarok tev di bin emrê wî de ne û listikan piranî Êzdînşêr bi rê ve dibê. Dîsa rojekê zarokên gund di bin rêbertiya Êzdînşêr de bi hespên xwe yên darîn listika şer listibûne. Mîr Bedirxan di wê navberê de bi pêşengên Botan re di civînekê de bûye. Êzdînşêr ji artêşa xwe ya ji zarokan re gotiye “îstîqamet civîn e” û li pêş Êzdînşêr li paş zarok bi hespên xwe yên darîn daketine odeya civînê. Kesên di civînê de li hember vê bûyerê heyirî dimînin û dikenin û paşê Mîr Bedirxan ji Êzdînşêr dipirse: “Ka bibêje tu û artêşa te hûn çi dixwazin?” Êzdînşêr gotiye “Mîrê min ez fermandarê vê artêşê me û leşkerên min birçî ne. Ez ji wan re xwarinê dixwazim.” Bi fermana Mîr Bedirxan ji zarokan re xwarin hatiye anîn û wan jî zikê xwe

7 Ev pirtûk ji aliyê Mele Xelefê Bafî ve hatiye berhevkirin û eslê wê ji rîwayetên destxetî yên Erebbî pêk tê. Di sala 2005an de pirtûk ji aliyê Dîlawer Zengî ve ji bi tîpên latînî jî nû ve hatiye çapkirin (Bafî, 2005).

têr kirine. Piştî wê, Êzdînşêr ji mamê xwe Mîr Bedirxan re gotiye leşkerên Mîrektiya Botan li hember dijmin kêmin û ji vir paş de ez ê artêşa xwe bigihînim, lê ji bo wê jî ihtiyaca min bi pereyan heye. Li ser wê Mîr Bedirxan gotiye tu dikarî baca eşîrekê ji bo ihtiyaca artêşa xwe bicivîni. Êzdînşêr artêşa xwe hildaye çûye mala axayê wê eşîrê. Lêbelê axa feqîr bûye û gotiye ji bilî dîkekî nikare tu tiştî bide wî. Êzdînşêr ev dîk qebûl kiriye û di rê de bi leşkerên xwe yê zarok dîkî dide rûçikandin. Dema Êzdînşêr digihîje ba Mîr Bedirxan, mîr jê pirs kiriye ka baca xwe standiye yan na. Dema Êzdînşêr dibêje min nestand, Mîr Bedirxan sebebê wê pirs kiriye. Êzdînşêr dîkê di destê xwe de dirêjî Mîr dike û dibêje “Mîrê min ha ji te re, tu dikarî tiştêkî ji vî dîkî bistîni? Axayê wê eşîrê ji mîna vî dîkî ye.” Li ser wê Mîr Bedirxan keniyaye û soz daye êdî tu car ji wê eşîrê bacê nestîne (Bafi, 2005: 148-153)

Ev efsane îşaretên girîng in û didine nîşan ku Êzdînşêr di hafizeya Kurdên herême de ji xayînekî zêdetir qehremanek e. Kesekî wekî Berdixan ku li ser axa di bin hikmê wî de dewlemendiyeke aborî û civakeke di nav xweşiyê de ava kiriye, li Kurdistanê jî mîrîtiyeke serbixwe saz kiriye. Êzdînşêr li hemberî Bedirxan bi Osmanî re tifaq kiriyê û bûyê sedema têkçûna Bedirxan. Ev yek jî bûyê sebebê qedandina xweşî û dewlemendiya Botan.

Pêşiya ku em wê tevgera Êzdînşêr bi îxanetî bi nav bikin, divê mercên civakî, çandî û siyasî yê wê serdemê li ber çavan bînin girtin. Çavkaniyên devkî û nivîskî hene ku dibêjin bavê Êzdînşêr Mîr Sêvdîn jî di dema xwe de mîrekî serbixwe bûye. Tê gotin Mîr Bedirxan jî bi Osmanîyan re bûye yek û ev rêberê girîng (Mîr Sêvdînê Bavê Êzdînşêr) ji text xistiye. Lêbelê ne Bedirxan, ne jî Êzdînşêr xwestiye ku Kurdistan bi temamî bikeve bin destê Osmanîyan. Di sedsala 19mîn de peymanên beg û rêberên Kurdan bi Osmanî û dewletên mêtinkar re piranî stratejîk bûne. Bedirxan Beg ji bo bikeve cihê wî bi Osmanîyan re bûye yek û Mîr Sêvdîn ji text xistiye, lê paşê ji bo bi temamî bibe serbixwe bi Osmanîyan re têkoşîn kiriye. Êzdînşêr jî ji bo Bedirxan ji text bixe û bikeve cihê wî bi Osmanîyan re bûye yek, lê ew jî li hemberî Osmanîyan serhildanekê (ji ya Bedirxan bihêztir û berfirehtir) dide destpêkirin û dikeve nava liv û tevgerê ji bo Botan bibe mîrektiyeke serbixwe. Dîsa Şêx Ubeydulahê Nehrî jî bersiva gaziya cîhadê ya Osmanîyan dide û xwe alîgirê wan dide nîşan û piştê bi fikra Kurdistaneke serbixwe serhildaneke mezin daye destpêkirin. Em dikarin şerên mîran wekî şerê textî bibînin û di mercên begîtiya wê demê de em dikarin bibêjin bûyereke jirêzê ye. Zêdetir di wan deman de eşîrên Kurdan di mijara ka dê kî bibe mîr de bûbûne komên cuda. Çawa eşîrên ku dixwestin mîrîti ji Mîr Bedirxan re bimîne hebûn, wisa eşîrên ku digotin divê mîrîti bimîne ji yekî ji mala Mîr Sêvdîn (yanê Êzdînşêr) re jî hebûn. Tê zanîn piştî ku Bedirxan Beg bû mîr jî ev kom bi hev

re di rewşa şer de bûn. Di aliyekî din de ku mirov tifaqa Bedirxan Beg bi Osmaniyan re li ser jîtextistina Mîr Sêvdîn li ber çavan bigire, Êzdînşêr fikiriye ku mîrîtî heqê bavê wî û piştî jî heqê wî bûye û Bedirxan ev heq xesb kiriye. Bi vê sebebê mirov dikare bifikire ku Êzdînşêr di mercên wê demê de li hemberî Bedirxan Beg (paşê navbera wan xweş bibe jî) bi hêrs bûye.

Wekî encam di mercên begîtiya wê demê de, mirov dikare navandina bi xayîntiyê ya ji bo pevçûnên di navbera endamên xanedanê de wekî şaşiyêke civakî binirxîne. Loma mîrên ku bi tifaqa Osmaniyan re hatine ser text, divê mirov li ber çavê xwe bigire ku wan ji bo têkoşîna rizgariya herêma xwe û tevahiya Kurdistanê xebatên mezin kirine. Ev têkoşînên serweriyê di wê demê de hem ji aliyê malbata xanedanê ve hem jî ji aliyê Kurdistan ve têkoşîneke edetî tê dîtin ku di hafizeya Kurdî ya herêmi de ne Bedirxan, ne jî Êzdînşêr wekî xayîn nayên binavkirin. Ev kes bi şexsiyetên xwe yên pêş û serkeftî her tim hatine vegotin.

Di hin çavkaniyên ku behsa Êzdînşêr dikin de, ev îfade diborin: “*Yezdanşêr di sehneya siyasî ya wê demê de qehremanekî bi nakok lê di heman demê de tîpîk e. Yezdanşêr li aliyekî li ser erdeke kifş berjewendiyên serweriya xwe ya şexsî li pêş girtiye û rêberê feodalê rastîn bûye. Bêrêbazî û nakokiya wî ya siyasî û minêkariya wî ya ku bi desthilatiyan re li hev hatiye, ji vê diqewime. Li aliyên din, ew rexistinkarekî jêhatî û welatparêzekî Kurdistanê bû. Ji bo rizgarkirina axa xwe ketiye nav tevgera serhildanê. Serhildan bi ser tixûbê Botan ketiye û li seranserê Kurdistanê di bin destê Osmaniyan de belav bûye. Tevger di rengê feodaliya cudakî de bû lê xwe gihandiyê keviya tevgerê neteweyî.*” (Lazarev û Mihoyan, 2013: 138).

“*Kurdan hurmeteke mezin ji Yezdanşêrî re digirt û heta ku digotin nesla Yezdanşêrî ji ya sultanên Tirk kevartir û bi rûmetir e.*” (Averyanov, 2010: 101).

Êzdînşêr jî di çavê piraniya eşîrên Kurd de mîna Bedirxan ji malbata Ezîzan û ji nesla Xalid bîn Welîd (Xalidê kurê Welîd) wekî kesekî pîroz e, bi qasî Bedirxan Beg muteber e û mîrîtî jî dema dora wî hat mafê wî yê rewa ye.⁸ Li aliyekî din valahiya desthilatiyê ku piştî Bedirxan Beg çê bûye, tijekirina wê ji aliyê Êzdînşêr ve, di çavê Kurdên bê serek de pêwistiyeke mezin bû. Loma Kurd li hember sefer û tevgerên Osmaniyan ên bi navê tedîbê û li hember rêveberên nû yên Osmaniyan ku dihatin tayînkirin di bin zextên gelek mezin de bûn. Herweha Êzdînşêr di dema serfermandariya Bedirxan Begê de bi şexsiyeta xwe ya şerker û wêrek navdar bûye û ji bo textê valabûyî jî tam lêhatî ye. Alîkariya zarên Bedirxan Begê ji bo serhildana Êzdînşêr jî,

8 Li gora Şerefnameyê Begên Cizîrê ji malbata Ezîzan in ku nesla wan digihêje Xalid bin Welîd (Şerefxan, 1990: 1135).

tîne hişê mirov ku di wê demê de nexweşiya di navbera malbatên Êzdînşêr û Bedirxan Begê de xelas bûye, an jî kêm bûye. Êzdînşêr bi serhildana ku da destpêkirin û gerand, hurmeteke mezin hem di herêma xwe de hem jî di nava Kurdistan de qezenc kiriye. Bi ser de jî, (çawa di pêş de dê bê vegotin) serhildana ku ew bi rê ve dibe jî serhildana di dema Bedirxan Begê de jî berfirehtir e.

Gelo ev kilam straneke wekî merşan bû ku leşker û yekîneyên Mîrektiya Botan di şer, berxwedan û serhildanan de gotine?

Me berê jî gotibû sedsala 19mîn di dîroka Kurdistan de ji aliyê serhildan, berxwedan û şeran ve serdemeke pir bi hereket e. Di Kurdistanê de di vê serdema ku her serhildan ji ya pêşiya xwe berfirehtir bûye û her serhildan bi xwînê hatiye dewisandin, zêdetir hewcedarî bi motîvasyon û wêrekiyê çê bûye. Folklor taybetiyên dema derketina xwe an jî serdema ku behs dike di xwe de digire. Mirov ku bibêje atmosfera kilama *Ez Xelef im*, atmosfera dîroka Kurdistan a sedsala 19mîn e, nabe derew. Loma ev kilam şewqa ruhê şer, serhildan, berxwedan, serkeftin û qehremaniyê dide, mînanî ku cesaret û motîvasyonê bide şervan û gelê Kurd. Di dîroka Kurdistan de serhildana pêşîn û mezin a sedsala 19mîn di serdema Mîr Bedirxan de dest pê kiriye. Kilama *Ez Xelef im* îhtimal heye ku ji ber sebebên li jor di serhildana serdema Mîr Bedirxan de hatibe gotin û di serhildanên pişt wê jî zêdetir belav bûbe û berdewam kiribe. Çirokên destekê bidine vê fikrê û wê erê bikin li devera Botan hene. Ev çirok wiha ne:

“Leşkerên artêşa Bedirxan Beg dema diçûne şer ji bo motîve bibin û piştî şer jî ji bo pîrozkirina serkeftinê, ev kilam digotin.” “Bi qasî me ji kalan bihistiye gotina vê kilamê ji aliyê dengbêjan ve, rastî salên 1840 û 1847an tê.” “Dema serkeftineke leşkerî pêk bihata ev kilam bi coş dihat gotin. Îro jî rojên şahiyê yên wekî dawetan de û dema serkeftinek çêbibe dişa bi coş tê gotin.”

Rîwayeteke herêma Botan ku îşaretî hebûna vê kilamê di serdema Bedirxan Beg de dike wiha ye: *“Di dema Bedirxan Beg de, demekê di navbera Goyî û Ertoşiyân¹⁰ de şerek derdikeve. Ewên navbera wan û Bedirxan Beg xweş e, xeberekê dişînin û jê alîkariyê dixwazin. Bedirxan Beg leşkerên xwe ji bo alîkariya Goyiyân dişîne û mezinê eşîra Ertoşiyân tê kuştin û Goyî bi ser dikevin. Piştî vê bûyerê Ertoşî sond dixwin ku heta roja heyfa xwe hildin govenda Ez Xelef im berevajiyê eşîrên din bilizin.”*

9 Serdema ku di bin rêbertiya Bedirxan Beg de serhildana mezin a Kurdî çêbûye.

10 Goyî an jî Goyan eşîreke ku navenda wan li Qilabana Şîrnexê ye. Ertoşî an jî Hertoşî jî konfederasyoneke eşîran e ku ji 12 eşîran pêk tê û belavî Bêtûşebab, Hekarî, Wan û Kurdistan başûr bûne. Di vê serdemê de Ertoşiyên ku bi Goyiyân re di nava şer de bûn, di nava mîrektiya Hekariyê de di bin desthilatiya Mîr Nûrûlah de bûn.

Govendeke xasî vê kilamê li gelek deverên Kurdistanê heye û awayê vê govendê ya li Botan û derdora wê dişibe hereketên şerî. Govend wiha tê lîstin: Du gav diçin pêş û du gav jî paş ve tîn û gavekê jî dîsa diçine pêş û wiha didome. Ev hereket bi awayê “çûna yek pêş û yek paş” wekî fermaneke leşkerî simbolîze dibe. Dîsa li gora rîwayetên devera Botan “Peyva xelef a di vê kilamê de ne navê kesekî ye, xelef pêşengê şer e, rêvebirê şer e û kesê sergovend be dibe xelef.”¹¹ Li vir peyva xelef (paşhatî) dijawateya selefê (pêşhatî) û wekî rêvebirê şer were bikaranîn ne xerîb e. Loma di wê demê de rêvebir û pêşengên şeran pîranî ji malbatên xanedanî ne û fermanدار in (wekî Bedirxan Beg, Êzdînşêr û kurên Bedirxan). Guhertoyeke vê kilamê ku li devera Botan bi awayê “Ez xelefê Begê Botan im” tê gotin, vê fikrê piştrast dike.

Ku wisa ye, çima di kilamê de navê Êzdînşêr bi derbdar dibore û kilam bi navê wî navdar bûye? Pêşiya ku em bersivê bidin divê em kevanekê vekin û behsa girîngiya Êzdînşêr û serhildana sedsala 19mîn a di bin femandariya wî de pêk hatiye bikin.

Êzdînşêr kurê Mîr Sêvdînê (Seyfedîn) mîrê berî Bedirxan Beg e.¹² Ji xeynî vê, serfermandarê artêşa Bedirxan Beg e. Êzdînşêrê ku difikire Bedirxan Beg mîritî ji bavê wî Sêvdîn xesb kiriye, pêşiya ku mereşalê artêşa Anadolê ya Osmaniyan Osman Paşa bimeşe ser Cizîrê (Nîsan 1847) sefa xwe diguhere û ji Cizîrê direve û tevî Osmaniyan dibe. Ji ber endamekî malbata Ezîzan û kurê Mîr Sêvdîn e, ji vê rûmetê hêz digire û di têkçûna Bedirxan Begê de roleke girîng digire. Piştî Bedirxan Beg di destpêka tebaxa 1847an de teslîm dibe, ji kêrhatina wî ya di têkçûna Bedirxan de û ji ber endamekî xanedanê ye, ji aliyê mereşalê artêşa Anadolê ya Osmaniyan Osman Paşa ve, wekî muteselimê (wekîltiya mîrêmîran) Cizîr, Botan û Hacîbehramê tê tayînkirin. Lêbelê Sultan Evdilmecîd û hikûmeta Osmaniyan, ji bandora wî ya di nav Kurdistan de û rêveberiya serbixwe ya bavê wî (Mîr Sêvdîn) ditirsin û kesekî ji malbata Bedirxan Begê wekî rêveberê Cizîrê rast nabînin. Di sala 1848an de bi avakirina eyaleta Kurdistanê re Cizîr jî dibe senceq û dema Mustefa Paşayê ku fermandarê artêşa Bedirxanê têk dibe wekî qaymeqam tê tayînkirin, Êzdînşêr dimîne di valahiyê de (Kardam, 2013: 140-141). Ji ber ku pismamê Bedirxan Begî ye tê hizirkirin ku dê bandora xwe di herêmê de zêde bike, loma jî di Adara 1849an de wî dişînin Stenbolê. Paşê jî ji ber Cizîr musaîd nayê dîtin, wî li Mûsilê wekî efser peywirdar dikin. Di vê pêvajoyê de paşayên Osmaniyan bo her derên Kurdistanê ku di bin

11 Ev govend berê li devera Cizîrê pîranî li ber defê dihat lîstin. Stran pîranî bi awayê vegeerîne yanê bi dubareya hemberî tê gotin.

12 Di hin çîrokan de tê gotin ku Mîr Sêvdîn birayê Bedirxan Beg e (Bafi, 2005: 138).

serweriya Osmaniyan de ne, tèn şandin. Hin bajarên kifşe yên Kurdistanê ji aliyê leşkergehên Osmanî ve tèn dagirkirin (Kardam, 2011: 379-380; Öğün, 2010: 66-67, 77-78; Averyanov, 2010: 131).

Bi têkçûna Bedirxan re bidestxistina Kurdistanê temam bûye û pergala mîrîtiyê hatiye rakirin. Lê bi avakirina eyaleta Kurdistanê û pêkanîna Tenzîmatê, valahiya ku ji tesfiyeya began pêk hatiye nayê tijekirin; di cihê mîrekiyên ku saziyên gelek kevnar û xwediyê kevneşopiyên dirokî ne, saziyên nû nayên danîn û di vê rewşê de ji teqez xelasiya ji xerabûnên aborî û civakî, bêasayîşî û talanê mumkin nebû. Berteka Osmaniyan a li hember vê rewşê zêdekirina zextan û cezakirina eşîrên bê kontrol bû (Kardam, 2011:384). Zêdebûna bacan, leşkeriya mecbûrî, bi taybetî bertilxwarî û nelirêtiyên rêveberên herêmî dibûn sebebê nerazîbûneke mezin. Konsolosê Îngilistanê yê Mûsilê Rassam di rapora xwe ya ji balyozê li Stenbolê Stratford re şandî de wiha dibêje: “*Rewşa zilimkariyê gihîştîye asteke wisa ku Kurdan dest pê kirine li rêberêkî digerin da ku ji nîrê zilma ew xistine bin barekî giran, xelas bibin.*” (Public Record Office [Pro Fo], 195/394, C.A. Rassam to Stratford de Redcliffe, Moossul, 3: 190-192: 1855; Veg: Öğün, 2010: 107). Yezdanşêr wekî endamekî xanedana Cizîra Botan, malbata Ezîzan û kurê Mîr Sêvdîn ji bo lêgerana rêberêkî tam lêhatî bû (Kardam, 2013: 143).

Yezdanşêr biraziyê Bedirxan, di serhildana Botan a di sala 1847an de alî Tirkan kiriye, lêbelê duv re di di sedsala 19mîn de serkişîya serhildaneke herî mezin kiriye. Serhildan bi ser tixûbê Botan ketiye û li seranserê Kurdistana di bin destê Osmaniyan de belav bûye. Tevger di rengê feodaliya cudakî de bû lê xwe gihandiyê keviya tevgereke neteweyî.

Şerê Qirimê yê wê demê dest pê kiriye, rê li ber Êzdînşêr û serhildana wî vedike ku bi pêş ve biçê. Di sala 1853yan de dema Osmaniyan bi Rûsan re şer îlan kir, Kurdan guh nedan celba gazîkirina leşkeriyê.¹³ Di salên 1853-57an de di navbera Kurdan û Rûsan de têkiliyên dostane pêk tînin (Averyanov, 2010: 102-132).

Ji ber ku Yezdanşêr kurê Mîr Sêvdîn bû rêveberiya Cizîra Botan heqê xwe didît û pêşî ji aliyê Bedirxan ve û paşê ji aliyê Osmaniyan ve ev heqê wî hat xesbkirin û ew hat mexdûrîkirin.¹⁴ Yezdanşêr li ser vê rewşê çar salên li Mûsilê bi xeyala vî

13 Ewên bersiva vê gaziyê didin jî eşîrên li ser sînorê şerê Rûs û Osmaniyan in ku di bin zextên yekîneyên Osmaniyan de bûn (Averyanov, 2010: 131). Piştî ku Rûs bi ser dîkevîn Kurdan xwe ji şer vekîşiyane (Averyanov, 2010: 132).

14 Êzdînşêr, dema di serhildana Bedirxan de alîkariya Osmaniyan dikir, hêvî dikir ku dê Osmanî wî wekî waliyê Kurdistanê tayîn bikin. Lêbelê ji ber Osmaniyan nedixwest rêberê navdar ê Kurd bihêztir bibe, destekdayîna wî red kir (Lazarev û Mihoyan, 2013: 139).

heqê xwe yê ji destê wî hatî standin diborîne û ji mehên dawîya sala 1853yan ve li herêma Botanê digere û amadekariya serhildanê dike. Li ser têkçûna Osmaniyan li hember hêzên Rûsan a di havîna 1854an de, vê ji bo bikaranîna planên xwe wek fersendekê dibîne û radibe piyan. Yezdanşêr bi hêzeke 400 kesên ji Mûsilê civandine, hefteya duyem a Cotmeha 1854an ji bo biçe Cizîrê ji Mûsilê vediqete. Serhildan di Kanûna Pêşî ya sala 1854an de tam di navîka Kurdistanê de, li başûr û rojhilatê Tirkîyeyê Anadolê başûr-rojhilat (eyaletên Botan û Hekarîyê) dest pê dike. Êzdînşêr bi vî awayî di 15 rojan de dibe xwediyê axa edetî ya Mîrektiya Cizîra Botan. Qada serhildanê di sala 1855an de herêma bakurê Kurdistana başûr û Kurdistana başûr-rojhilat digire û ber bi başûr-rohilatê ve belav dibe. Pêşî Kurdên Hekarîyê, dûre Kurdên Miksê û eşîrên Botan tevî Yezdanşêr dibin; di demeke kin de Êzîdî jî di nav de eşîrên din ên Kurd tevî wî dibin. Ji bo serhildanê bifetîsinin, paşayê Bexdayê Kenan leşkergehên Bexda û bajarên din li Sêrtê dicivîne û dimeşe ser Êzdînşêr, lê di navîna meha kanûnê de nêzî Sêrtê têk diçe û direve. Li ser vê serhildanê belavê Bexdayê heta Wanê dibe. Di meha sibatê de êdî 60 hezar kes di artêşa Êzdînşêr de hene, hin çavkanî dibêjin 100 hezar e.¹⁵ Romên li herêmê û 2 hezar jî ji Erebistanê tevî sefên Êzdînşêr dibin. Serhildan di dawîya zivistanê 1855an û destpêka biharê de digihîje asta herî jor. Di navbera leşkerên Êzdînşêr û Osmaniyan de li nêzî Keleha Paghvansê ya başûrê Gola Wanê şerek derdikeve. Di vî şerî de 4 hezar miriyên Osmaniyan çêdibin û bi paş vedikişin (Averyanov, 2010: 132-133; Lazarev û Mihoyan, 2013: 139; Kardam, 2013: 142-144; Kardam, 2011: 379-380).

Serhildana ber emrê Êzdînşêr û zêdebûna hejmara alîgirên wî, waliyê Kurdistanê û rêveberên herêmî bi awayekî cidî xistine nava fikaran; tirsîyane ku Êzdînşêrê serhildêr bibe “Bedirxanekî nû”. Waliyê Kurdistanê tirsîyane ku Bedirxan Beg û Xan Mehmûd ên sirgûnkirî ji Gîrîtê birevin û bîne Kurdistanê. Loma di rewşeke wiha de serhildanê di herêma Botan derkeve û heta Miksê bikare belav bibe (Kardam, 2013: 145-146). “Hikûmeta Osmanî (Bab-1 Alî) qebûl kiriye ku serkeftina Êzdînşêr ji bo wan ji destçûna Qers û Erziromê xetertir e (Notên derbarî Kurdên Botan yê Îvanovê Musteşar ku konsolosê kevn ê Erziromê bû û herî dawî bû Konsolosê Helebê, 1877-78, Veg: Averyanov, 2010: 342). Beşeke mezin a artêşa Osmanî ji bo terbiyekirina serhildana Kurdistana mezin a Êzdînşêr di şerê 1854-55an de dema şerê Rûs û Osmaniyan de ji qada şerê eniya Qersê hatiye vekişan (Averyanov, 2010: 104). Bab-1 Alî di naveka 1855an de ji bo serhildana Êzdînşêr bifetîsîne operasyonê dide destpêkirin. 22yê Sibata 1855an de yekîneyên osmaniyan û hêzên Êzdînşêr li Dirûna (îro Duruköy) navbera Mêrdîn û Cizîrê rastî hev tên. Yezdanşêr bi giranî

15 Ne Osmaniyan ne jî Îranê tu demê ji Kurdên bin emrê xwe de ev qas leşker necivandine.

têk diçe, pêşî vedikişe Cizîrê, pê re diçe Qesra Gelî ya li bihurka Qesrikê ku li ser riya Cizîr û Dêrgulê ye (Kardam, 2013: 147). Yezdanşêr dema li Qesra Gelî bûye ji nû ve amadekariyên serhildanê dike û dixebite ku bi artêşa Rûsan re bikeve têkiliyê, lê nikare bi ser bikeve. Osmanî di vê navberê de serhildêran paşve davêjin. Di dawîya meha nîsanê de Yezdanşêr bi soza namûsê ya konsolosê Îngilîstanê li Mûsilê û paşayê Osmaniyan ji Qesra Gelî derdikeve û bi nûnerên Osmaniyan re biryara hevdîtîna dide. Lê di dema hevdîtîna de yekcar tê girtin û dibin Stenbolê û tê zîndankirin. Li ser vê, tevgera Kurdî bê serek dimîne, paş dikeve û di demeke kin de ji xelas dibe (Lazarev û Mihoyan, 2013: 140; Averyanov, 2010: 134; Celil, 1992: 166). Yezdanşêr paşî sirgûnê Vîdînê tê kirin. Di Kanûna Paşî ya 1858an de direve û dîsa hewl dide ku serhildanekê rêxistin bike lê tê girtin û dîsa tînin Vîdînê. Her çiqas paşî bê efûkirin jî, careke din îzna wî ya vegera Kurdistanê nayê dan (Kardam, 2011: 379-380).

Derbarê girîngiya serhildana Êzdînşêr de ev tîn gotin: *“Tîştê ku serhildana Yezdanşêr ji yên pêşîya wî cudatir dike, himêzkirina axa fireh a Kurdistana bakur û rojavayê ye.”* (Lazarev ve Mihoyan, 2013: 140). Waliyê Kurdistanê Mehmed Hemdî Paşa di rapora xwe ya 26ê Kanûna Pêşî ya 1854an de ji Derseadetê re şandî de, *“Heke rêbir gihîştibûna armancên xwe, dê ev neguncanî bi vê deverê tenê nemaya û li aliyekî Sêwas û li aliyê din heta Bexdayê belav bûya û dê bûbûya sebebê mesrefên mezin. Di vê rewşê de tevger dê ji serhildana Bedîrxan bûbûya pîrsgirêkeke mestir û bi vekirî were dîtin ku her ku biçûya dê derketa çend qatên xwe. Ji dema efsûnkarî (piştî Bedîrxan Beg ji holê hat rakirin) li vê herêmê nehatiye dîtin û nehatiye bihîstin ku Kurd wiha bi hev re bûne tifaq û evqas pevçûnên mezin kirine.”* dibêje û kifş dike ku di piştî perdeya vê bûyerê de Yezdanşêr heye (Öğün, 2010, 88-89).

Li vir emê kevanekê bigirin û dîsa vegerin ser mijara bi çi sebebê kilam li ser navê Êzdînşêr hatiye gotin û navdar bûye. Êzdînşêr di serdema Bedîrxan de serfermandarê artêşê bûye, bi şerkerî û wêrekiya xwe navdar bûye; dibe ku di vê kilamê de behsa nav û dengê xwe, hêza xwe kiribe û cesaret dabe artêşa xwe. Dibe ku kilam ji aliyê wî bi xwe ve hatibe nivîsîn an jî li ser hatibe nivîsîn û dibe ku gorî mercên wê serdemê ji nû ve bi navê wî hatibe şîrovekirin. Li aliyekî din, ji ber ku mîrê herî dawî¹⁶ Êzdînşêr e û eger mirov mezinahiya serhildana di bin emrê wî de, encamên wê û navdarbûna Êzdînşêr li ber çavan bigire îhtimala ku kilam berê hebe û dûre pirtir bi navê wî hatibe xwendin, bêtir derdikeve pêş.

16 Piştî ku Êzdînşêr di sala 1855an de ji holê hat rakirin, dawî li desthilatiya mîran a li herêmê anîn. Lêbelê ji bo demek pir kin Osman Begê kurê Bedîrxan mîrîtiya xwe îlan kir. Ji ber ku mîrîtiya Osman Beg pir kin bûye, mirov dikare bibêje Êzdînşêr mîrê dawî ye.

Pirseke din jî ku bê hişê mirov dibe ku wiha be: Eger kilamê di dema serfermandariya Êzdînşêr de dest pê nekiribe, yanê ji pêşî de hebe, yan jî bi sefermandariya wî re dest pê kiribe, çima ji Êzdînşêr re “mîr” tê gotin. Bersivên vê pirsê yên bi ihtimalê wiha ne: Îhtimala hebûna kilamê di pêşiya ku Êzdînşêr bibe mîr (di dema serfermandariya wî an jî pêşî de) ji bo îlankirina mîrîtiya wî, ihtimal heye ji nû ve hatibe şîrovekirin. Loma hin îşaretên ihtimala guherînê hene ku kilama dema serfermandariya wî bi mîrîtiya wî re guheriye¹⁷. Yek ji van jî hin versiyonên vê kilamê li herêma Botan “Êzdîn şêrê mîrê Botan e/Botanê” tê gotin.¹⁸ Çawa tê dîtîn li vir behsa Êzdînşêr ne wekî mîr, wekî şêrê mîr tê kirin. Ev çîroka li herêma Botan jî vê ihtimalê piştrast dike: “*Biraziyê Bedirxan Êzdîn hebû. Şervanekî pir jêhatî bû. Mezinan digotin ku Êzdînşêr serfermandarê Bedirxan bûye. Dema Êzdînşêr diçû şer, Êzdîn şêrê mîrê Botan e’ digot. Hz Elî çawa şêrê Xwedê ye, ew jî şêrê mîr bûye.*” Di vê rewşê de piştî Êzdînşêr dibe mîr, ristika ‘Êzdîn şêrê mîrê Boten e’ tê gotin ku ihtimal heye bûbe ‘Êzdînşêr mîrê Boten e/Botanê’.¹⁹

17 Li gorî rîwayeteke de vera Botan: “*Dema Êzdînşêr bû mîr, ji bo vê pîroz û îlan bike ev kilam gotiye û şahiyên 40 roj û 40 şevan bidome li dar xistiye.*” Di vê rewşê de, ristika Ez Xelef im (Divê xelef bi wateya diwateya selefê be. Yanê divê wateya wê “ez xelef im”, “ez paşhatî me” be) a di kilamê de, ristika “Êzdînşêr mîrê Botan e” ku tê wateya îlankirina mîrîtiyê û ristika “*Xweyê şûrê sedef im, nav eşîran bengî me*” ku hêz, nav û nîşana mîrê nû hatiye ser text nîşan dide, vê rîwayetê piştrast dikin. Ji bilî vê ristika “*Bi gumguma daholê*” ya ku di wersiyona pirtûka *Dîroka Kelepora Mîrnişîniya Botan* (Bafî, 2005) de dibore, îşaretê şahiyekê dike. Dibe bê gotin ku ristika “*Mîr hawar e*” ya ku di kilamê de dibore jî, tê wateya “mîr îlan dike, mîr gazî dike.”

Baş e, gelo ev kilam/helbest bi mîrbûna Êzdînşêr re hat gotin, an di pêşiya wî de jî li Kurdistanê ji bo mîrbûnê dihat gotin? Îhtimal heye ku ev kilam ji bo hemû mîrên li Kurdistanê ji bo îlankirina mîrîtiyê yan jî cara pêşî ji bo îlankirina mîrîtiya Êzdînşêr hatiye gotin. Heke em ihtimala ku kilam ji bo îlankirina mîrîtiya hemû mîrên Kurdistanê bûye qebûl bikin jî ihtimala ku kilam bi navê Êzdînşêr bûye -ji ber ku mîrê dawî bû û di nava Kurdistan de bi nav û deng bû- divê bê ravekirin û li ber çavan bê giritin.

18 An jî ev ristik di rastiya xwe “Êzdîn, Şêrê Mîrîtiya Botan e” ye û dibe ku deng jê guherîbin.

19 Navê wî yê rastî Êzdîn e û li gorî rîwayetê ji ber ku şervanekî baş û wêrek bûye, “şêr” wekî leqeb li navê wî hatiye zêdekirin. Rîwayeta sebaba dayîna vê leqebê li de vera Botan wiha ye: “Şêrekî sultanê Osmanîyan hebûye, tu kesî nedikarî simbelê xwe li ber vî şêrî badaya. Êzdînşêr destekî xwe daniye ser simbelê xwe, destek jî li ser şûrê xwe û awirek avêtiye şêr; şêr ji tirsan rîtiye xwe de. Piştî wê rojê jî Êzdîn re Êzdînşêr an jî Şêrêzdîn hatiye gotin.”

Îşareteke ku îhtimala versiyona kilamê ya di dema serfermandariya wî ku piştî mîrîtiyê guheribe, piştrast dike dîsa di versiyoneke kilamê ya li herêma Botan veşartî ye. Di hin versiyonên herêma Botan de “Êzdînşêr begê Botanê” tê gotin. Di mîrekiya Botan de mîrên ji xanedanê (çi mîr be çi mîr nebe) bi peyva begê hatine xîtabkirin û ev jî hem di çavkaniyan de hem jî di çîrokên nava gel de tê dîtin. Di serdema fermandariya leşkerî de jê re beg hatibe gotin îhtimal heye ji vê sebebê be. Îcar mirov dikare bibêje piştî ew dibe mîr ev riste ji bo mîrîtiya wî bê nîşandan bi awayê “Êzdînşêr mîrê Botan e” hatiye guhertin.

Baneşana “mîr hawar e” jî li gora şîrovevên vê sernivîsê dibe ku di wateya “mîr diqîre, gazî dike” de hatibe bikaranîn. Xelef jî li gora van şîrovevan diwateya selefê ye û tê wateya paşhatî. Yanê ev peyv (xelef) ji pêşeng, mîr û fermandarên ji malbata xanedanî ya wê serdemê re tê gotin. Êzdînşêr ku ji xwe re “xelef” dibêje (yan jî ku Êzdînşêr re xelef hatiye gotin) ji ber ew kurê Mîr Sêvdîn û nesla malbata xanedanî bûye, peyda bûye.

Di versiyona kilamê ya *Dîroka Kelepura Mîrnişîniya Botan* (Bafî, 2005) de ristikên “Gel eşîra bi hêvî me” û “Gel eşîra bi xwende me”²⁰ jî, îşaret dikin ku mîr, rêber an jî fermandar ji bo şer û serhildanê ji eşîran hêviyeke erênî dike; herwiha mirov dikare bibêje ku eşîr ji bo tevlibûna şer û serhildanê tîm motîvekirin. Dîsa di heman pirtûkê de ristikên bi awayê “*Bomba bavên Gemrexê; meşîn herin ser Şernexê*” di wesfê gazîkirina şer de ne.

Wek encama nîrxandinên di bin vê sernivîsa pirsî de; ev kilam di sedsala 19mîn de li Kurdistanê di şer û serhildanan de ji bo tirsandina dijmin, zîndekirin û cesaretkirina ruhê leşkerî û piştî serkeftinê ji bo pîrozbahiyê (mîna marşa mehteranê ya Osmaniyan) kilameke marşkî bûye û îhtimal heye ku di her serdemê de li gora bûyer û kesan ji nû ve hatibe şîrovekirin.²¹ Dema em werin ser sebebê ku ev kilam zêdetir bi navê Êzdînşêr û Mîrekiya Botan hatiye nasîn û gotin; hebûna navê

20 Li gorî me di pirtûkê de ev riste şaş hatiye nivîsîn. “bi xwende me” bê wate ye û li kilamê jî nayê, divê rastiya ristikê wekî “Gel eşîra bixwe bendî me” be.

21 Li vir hin taybetiyên din jî hene ku divê li ser bê sekinîn: Di hin ristikên kilamê yê bi awayê “Êzdînşêr mîre/begê Botan e/Botanê” de tê behskirin ka mîr kî ye an jî dema xîtabî mîr tê kirin ristikên din li gora kesê yekem hatiye kêşan. Li gorî vê (ji ber bi piranî li gorî kesê yekem hatiye kêşan) kilam li ser navê serhildan û rêberê wê dihat gotin û dibe bê gotin ku di ristikên li gorî kesê sêyem hatine kêşan de jî (kesê kilam li ser navê wî tê gotin) ew kes behsa xwe dike. Yan jî di rastiya xwe de dîsa li gorî kesê yekem hatiye kêşan û “Êzdînşêr im mîrê/begê Botan im” bi guherîna dengên re îhtîmal heye bûbe awayê kesê sêyem. An jî em dikarin bibêjin di zimanê kilaman de hin qertaf li gorî qafiyeyê dibe bîkaranîn.

Mîrektiya Botan di versiyonên kilamê yê gehîştine îro de, ji ber şer û serhildanên Kurdistan ên sedsala 19mîn ku belavê piraniya Kurdistanê bûne, dibe ku zêdetir ji navenda Botan bûne²² û serek û fermandarên wan jî ji mîrên Botan bûne. Yanê kilam piştî ku serhildanên Kurdistan ên nîveka duyem a sedsala 19mîn qewimîne, li vê serdemê hatiye adaptekirin û navdar bûye yan jî cara pêşî di vê serdemê de derketiye. Sebebê borîna navê Êzdînşêr di gelek versiyonên kilamê de û wisa jî hatina wê heta roja me, bi ihtîmaleke mezin ew e ku Êzdînşêr mîrê dawî bû û serhildana wî gelekî girîng bû.

Piştî me bi vî awayî yek ji wateyên ihtimalî anî ziman, di bin pirseke sernivîsî de em ê derbasî wateyeke din a ihtimalî bin.

Dibe ku ev kilam derbarê Şêx Ubeydulahê Nehrî de be?

Ji bo ev pirs bi referansên erênî were berfirehkirin, divê Şêx Ubeydulahê Nehrî, rûmeta wî ya di nava Kurdistan de û girîngiya serhildana ku wî da destpêkirin bîn zanîn. Di dawîya sedsala 19mîn de dema veguherîna dewletên Osmanî û Îranê ya niv-mêtingeriyê qediya, rewşa Kurdistan a aborî û siyasî jî bi lez lawaz bû. Tevgerên gelî, pevçûnên çekî û êrîş, bûbûn bûyerên jirêzê; desthilatiya rêveberên herêmî yê ji aliyê Osmanîyan ve hatibûn tayînkirin ketibû asteke bi qasî tunebûnê. Bêdesthilatî û aloziyê ji bo ku tevgera rizgariya Kurdistanê ji nû ve xwe gur bike, derfetên bikeys amade dikir (Lazarev û Mihoyan, 2013: 149-150). Piştî şerê rojhilatê ku bi serhildana Êzdînşêr diwartir bû bi bist salan jî hikûmeta Osmanîyan di vê pêvajoyê de ji bo desthilatiya xwe qewî bike li quncik û deverên talde yê Kurdistanê jî tedbîrên gelek hişk û dijwar digirtin. Şêx û serekên eşîrên Botan û Hekariyê ji bo serxwebûna xwe ya berê careke din bi dest bixin li benda demeke musaîd bûn (Averyanov, 2010: 139, 140). Di salên 70yî yê sedsala 19mîn de ji nû ve gurbûna “pirsgirêka rojhilatê” û nêzikbûna şerê Rûsan û Osmanîyan bûn sebebê nexweşiyê li ser rewşa sînorê Îran-Osmanî yê ku Kurdistan parçe kiribûn. Di destpêka sala 1877an de li du eniyan (Balkan û Qafqasyayê) şerê di navbera Rûsan û Osmanîyan de (herba 93an) dest pê kir. Çawa şerê 1877-78an di navbera Osmanî û Rûsan ku li Asyaya Biçûk bûbû sebebê windakirina erdan qediya, Osmanîyan ji bo Kurdên serhildêr bidewisîne, ji nû ve dest avêtin çekan. (Averyanov, 2010: 185-186; Bruinessen, 2005: 278-279; Lazarev û Mihoyan, 2013: 146-148).

22 Cizîr navenda Mîrektiya Botan bû ku yek ji mîrektiyên kevintirîn ên Kurdistanê bû; ji ber li ser riyên ji Anadolê tîr û diçin Îraq û rojhilatê Sûriyeyê bû, bi boneya rewşa xwe ya erdnîgarî di dîroka Kurdistan a siyasî, aborî û çandî de roleke girîng listiye (Lazarev û Mihoyan, 2013: 115).

Dema şerê Rûsan û Osmaniyan dewam dikir, Osmaniyan (Sultan Abdulhamidê Duyem) di vê serdemê de bi niyeta ku dê bandorê lê bike li ser navê pêxember li dij Rûsan şerê pîroz (cîhad) îlan kiribû. Ji ber ku Kurdan bi guman li xelîfetiya padişahên Osmanî dinêrin, gaziya cîhadê ya padişah di nava Kurdan de zêde biwate nebû. Li ser vê Osmaniyan serî li alîkariya rêberên dinî dan ku Kurd hemû hurmetkar û girêdayîyê wan bûn. Şêx Ubeydulahê ji Kurdên Hekariyê, serekê eşira Oremara biçûk, ji neseba Xalid bin Welîd, niştecihê Şemzînanê û sofîyê Neqşîbendî yê 50 salî, şexsiyetekî (1830-1883) ewqas bijare bû ku ji aliyê piraniya Kurdan ve wek rêberê dinî dihat nasîn. Piraniya Kurdan ew wekî “kesekî pîroz” û warisê rewa yê xelîfeyan didît. Şêx Ubeydulahê li tevahiya Kurdistanê di asta ewliyatiyê de dihat dîtin, bû yek ji kesên bersivdar ji bo gaziya cîhadê ya padişah. Şêx Ubeydulah bi yekîneyeke ji murîdên xwe ji Hekariyê ber bi eniyê ve çû. Hin beg û şêxên bakûr-rojavayê Kurdistanê ji destek dan Şêx Ubeydulah. Lê Şêx Ubeydulah û Kurdên tevî cîhadê bûn ruhekî şerker nedan nîşan. Şêx Ubeydulah tevî tu hereketên leşkerî nebû, tenê ji bo pêş de li dij serweriya osmaniyan bikar bîne, kete nava hewldanekê mezin ku bandora xwe li ser eşîrên Kurdistana Osmanî û Îranê zêde bike û erdên derdora sînor jî firehtir bike. Hin rêberên din ên Kurd ku tevî cîhadê bûbûn jî helwesteke wiha nîşan dan. Plana dawî ya serhildana Şêx Ubeydulah di civîna ku di dîrokê de yekem bû, ji aliyê rêberên Kurdan ve hat amadekirin. Ev komcivîn di hezîrana sala 1880yî de, di bin rêbertiya Şêx Ubeydulah de di hevdîtînen Nehriyê de kom bûbû. Di civîna Şemzînanê ya tebaxa 1880yî de şêx û şexsiyetên din ên dinî ku bi gaziya Şêx Ubeydulah ji çar aliyên Kurdistanê hatibûn, di nava hemû eşîrên Kurdan de tifaqeke giştî pêk hatibû; yanê biryarên giştî yên ku yekîtiya Kurdan saz bike hatibûn tesbîtîkirin. Di hevdîtîna Nehriyê de Şêx Ubeydulah dibêje ku desthilatiya Osmaniyan a li ser alema Îslamê ne rewa ye, xelîfeyên Osmanî ne ji nesla pêxember in û ji ber van sebeban li gora şerîetê ew ne dikarin bibin padişah ne jî xelîfe. Li aliyekî din wî gotiye ku dewleta Osmanî lawaz dibe û ber bi hilweşînê ye û divê Kurd ji desthilatiya Osmanî û Îranê xelas bibin; loma ev her du dewlet jî pêşveçûna Kurdan asteng dikin. Şêx Ubeydulahê neteweperwer bawer dikir ku yekane riya ku Kurdan ji wê rewşa bêbext xelas bike, bi yekbûna parçeyên Îran û Tirkiyeyê re avakirina Kurdistaneke serbixwe ye. Şêx Ubeydulah îlan kir ku armanca bingehîn a serhildanê avakirina Kurdistaneke serbixwe ye. Operasyona ku şêx plan kiribû, bi kiryarî di meha tebaxa sala 1880yî de dest pê kir. (Lazarev û Mihoyan, 2013: 146-154; Averyanov, 2010: 143-189, Kutschera, 2013: 28-29; Bruinessen, 2006: 278-279)²³.

23 “Şêx Ubeydulla ji dîplomatên îngilîzan re gotiye ku Kurd “neteweke cuda” ne û ew bi xwe jî hewl didin ku Kurdên Osmanî û yên Îranî bigihînin hev. (Bozarşan, 2005:

Piraniya Kurdistan bawer kirine ku binyada padişahên osmanî nagehîje Pêxember û ji ber vê jî ne xelîfeyên rastî ne; dibe ku ev wekî îşaretêkê bê qebûlîkirin ji bo ku fikirîne rêberên wan ên dînî digihîjin pêxember û rêberê wan xelîfe ye.

Konsolosê Erziromê yê kevn ku di dawî de bûye konsolosê Helebê Musteşar Îvanov, di notên xwe yê derbarê Kurdên Botan de wiha gotiye:

“...Tevahiya Kurdistanê îdîa dîke ku tu carî padişahê Osmaniyan nas nekirine û girêdayê wî nebûne... Kurdên Êzîdî tu demê nebûne Misilman; Kurdên Dêrsimê jî Elewî ne. Ji ber vê jî ne di fikra Êzîdîyan ne jî ya Elewîyan de, bawerîyeke ku sultanê Osmaniyan xelîfeyê Muhemed Pêxember e tuneye û ji ber vê jî ji xelîfetiya Osmaniyan tu berpirsariyekê li ser xwe nabînin. Lê Kurdên Botan xelîfetî û Îslamê wekî hev dibînin, lê îdîa dikin ku mafê rewşa yê xelîfetiye heqê xanedana Ebasiyan e, ne ku yê Osmaniyan” (Notên derbarê Kurdên Botan yê konsolosê Erziromê yê kevn ku dawiyê bû konsolosê Helebê Musteşar Îvanov, 1877-78, nql: Averyanov, 2010: 341-347).

“Dema mîrektiyên Kurdistan ji holê hatin rakirin li herêma cihê malmezînen mîr û began malmezînen Neqşibendîyan girt. Yanê malmezînen nû derketin. Şêxên Neqşibendî ev xanedan pêk anîn. Van hêza siyasî jî bi dest xistin. Kurê Seyîd Tahayê Nehrî Şêx Ubeydulah ji malbateke girîng bû ku malbat hem ji alîman hem jî ji nesla Evdilqadirê Geylanî dihat. Seyîd Taha xelîfeyê Mewlana Xalid ê herî girîng bû di Kurdistanê de. Piştî ku Seyîd Taha li gundê Nehriyê (îro navê Tirkî Baglar e) yê li ser Şemzînana Colemêrgê bi cih dibe, li wir xelîfetiyeke mezin a Neqşî ava dibe. Hêza şêxîtiyê ku ji terîqetê dihat a Seyîd Taha û kurê wî Şêx Ubeydulah herêma Kurdistan a li Îranê jî di xwe de digirt.” (Hevpeyvîn: Yüksel, 2009).

Di bin nîrxandin û jêgirtinê heta niha de kilama *Ez Xelef im* dibe bê gotin ku derbarê Şêx Ubeydulah de ye û ev rewş bi du ihtimalan dikare bê şîrovekirin. Yekem; Ev kilam dibe ku ji aliyê Şêx Ubeydulah ve hatibe gotin, da ku zêdekirina tevlibûna Kurdistan di serhildanê de pêk were, wan motive bike, cesaretê bide wan û hem jî behsa xwe (hêz, girîngî û navê xwe) bike. Di vê rewşê de Şêx Ubeydulah ji bo bandorê li kesên derdora xwe bike gotiye *ez xelef im* (xelîfe me) û bi vî awayî daye xuyakirin ku nesla wî digihêje Pêxember Muhemed.

---

202).” Lêbelê tevgera di bin rêbertiya Ubeydulah de ji ber kêmasiyên siyasî, leşkerî û rêxistinî têk çû. Di vê de helwesta Rûsistan, Îngilistan û Osmaniyan jî bi bandor bûye. Di gel her tiştî serhildana Kurdistan a 1880yan xwediyê wateya dîrokî ye. Ev, di dîroka tevgera rizgariya Kurdî ya cudaxwazî de û ji bo tevgera rizgariya Kurdî taybetiyeke giştî û Kurdî qezenc bike ne serkeftî bû; lê gaveke cidî bû. Ev tevger, hem ji aliyê siyasî, hem ji aliyê rêxistinî ve ji hereketên Kurdî yê pêşiya xwe astek jortir bû (Lazarev û Mihoyan, 2013: 152-154).

Îhtimala duyem jî bi vî awayî ye; Şêx Ubeydulah xwestiye tevlibûna Kurdan bi hestên xwe yên dînî bo şerê cîhadî yê Osmaniyan ku li dijî Rûsan îlan kiribûn (bi vê jî têkoşîna rizgariya Kurdî dûr bikevin) asteng bike; ji bo Kurdan bike nava serhildaneke mezin gotiye padîşahê Osmaniyan ne xelîfe ye û bi behskirina hêz û navê xwe xelîfetiya xwe bi xwe îlan kiriye. Bandor û rêbertiya dînî, hatina wî ya ji nesla pêxember an jî ku wisa tê dîtin a Şêx Ubeydullah bûye sebeb di nava Kurdan de wekî warîsê xelîfe yê yasayî bê qebûlîkirin; ev jî ihtimala ku wî xelîfetiya xwe îlan kiriye zêdetir dike. Di vê rewşê de *Ez Xelefîm* di kilamê de tê wateya “Ez Xelîfe me”.²⁴ Mirov dikare li ser ihtimala îlankirina xelîfetiye, şîroveya ku ev kilam ji bo serhildanên wê demê bûye strana wêrekî, coş û serkeftinê jî, lê zêde bike. Di vê mijarê de ji bo her du ihtimalan jî pirsek tê hişê mirov: Heke kilam di derbarê Şêx Ubeydulah de be, wê demê wateya “Êzdînşêr mîrê Botan e” çî ye? Yanê çima navê Êzdînşêr di kilamê de dibore? Dibe ku sebebê derbasbûna navê Êzdînşêr di kilamê de ew be ku (her çiqas dîl jî be) Êzdînşêr heta wê demê wekî mîrê Kurdistanê dihat dîtin. Yanê Ubeydullah dixwaze bibêje “Ez xelîfe me” û “Êzdînşêr jî mîr e”. Ristika “hawar e mîr” jî dibe ku ji bo ihtimala gaziya xelaskirina Êzdînşêrê dilgirtî be. Yan jî dibe ku di rastiya xwe de Şêx Ubeydullah gotiye “min hawar e” û ev ristîk guheriye bûye “mîr hawar e”.

Di vê rewşê de kilama *Ez Xelefîm* a ku bi Şêx Ubeydullah dest pê kiriye, di serdemên pey wî de di folklorê Kurdî de cihekî girîng girtiye; ev jî dibe ku ji tîkiliya kesekî wekî Şêx Ubeydulahê rêberekî dînî û siyasî û danerê serhildaneke mezin û berfireh e li Kurdistanê. Sebebê ku tîkiliya kilamê (di şîroveyan îroyîn de) bi Şêx Ubeydulah re nehatiye danîn jî, wiha dikare bê şîrovekirin ku di kilamê de navê wî qet nabore û kilam heta ku hatiye îro derveyê wateya xwe ya rastîn hatiye bikaranîn.

4. ENCAM

Folklor xwediyê taybetiyeke wisan e ku ji serdema dizê û geşedanê dike şopên civakî, çandî û siyasî, carinan yekser û carinan jî neyekser nîşan dide. Kilama *Ez Xelefîm* jî di folklorê Kurdî de derbarê serdema jê derketiye û navdar bûye de (sedsala 19mîn) şopên dîroka Kurdî yekser di xwe de digire û wekî mînakeke çanda Kurdî ya devkî xwediyê cihekî girîng e. Kilam van şopan yekser di xwe de negire jî, bi wateyên ihtimalî yên ji wateyekê zêdetir, di dîroka Kurdî de derbarê mijarên curbicur ên wekî şexsên girîng, bûyer û qewimînan de, hebûna taybetiyên cuda piştrast dike, an jî mirov digihîjîne daneyên dîrokî yên ku heta îro li ser nehatine sekinîn.

24 Dibe ku “Ez Xelîfe me” bi demê re guherînên dangan pêk hatibe û bûbe “Ez Xelefîm”

Di beşeke mezin a çavkaniyên dîroka Kurdî yên nivîskî de, dîroka Kurdî ya sedsala 19mîn serdema derketina neteweperweriya Kurdî, destpêka tevgera netewetîya Kurdî û dema jiyaneke pir livîn a xelekek şer, serhildan, berxwedan û têkoşîna rizgariyê ye. Kilama *Ez Xelef im* di çarçoveya vê xebatê de, digel gelek wateyên ihtimalî ku li ser hat sekinîn, îşaretî xaleke hevpar a van hemû ihtimalan dike: Ev kilama ku di hafizeya Kurdî ya devkî de xwediyê wateyeke destanî ye, dikare bê gotin ku şewqdana vê livdariya dîroka sedsala 19mîn a di folklorê de ye. Yanê çî berî Êzdînsêr çî jî di serdema wî de derketibe, an jî derneketibe û armanca kilamê çî dibe bila bibe, dikare bê gotin ev kilam di serhildan û têkoşîna rizgariya Kurdî de xwediyê taybetîya marşeke serkeftin, qehremanî, wêrekî û berxwedanê ye; an jî bi demê re ev taybetî girtine nava xwe. Di hafizeya devkî ya Kurdî de ji ber ku îro jî kilam xwediyê vê wateyê ye, ev ihtimal piştrast dibe. Li aliyekî din, girîngiya kilamê ya ku ji berê ve heta îro di nava Kurdan de hebûye jî, divê ji ber dîrok û wateyeke wiha ya kilamê be.

5. ÇAVKANÎ

- Averyanov, P.İ. (2010). *Osmanlı İnan Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*. Çev: İbrahim Kale. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Bozarşan, H. (2005). *Türkiye’de Kürt Milliyetçiliği Zimni Sözleşmeden İsyana (1919-1925)*. Vali, A. (Ed.), *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri (199-229)*. İstanbul: Avesta.
- Bruinessen, M.V. (2006). *Ağa, Şeyh, Devlet (4. Baskı)*, Çev: Banu Yalkut. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Celil, C. (1992). *19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda Kürtler*. Çev: Mehmet Demir. Ankara: Özgü Yayınları.
- Cigerxwîn. (1988). *Folkloru Kurdî*. Stockholm/Sweden: Weşanên Roja Nû.
- Çelebi, N., Yıldırım, V., Ataş, A.G. (2006). “Geleneksel Kürt Müziğine Genel Bir Bakış”, *BGST*. (<http://bgst.org/kurtce-muzik/geleneksel-kurt-muzigine-genel-bir-bakis->).
- Hassanpour, A. (2005). *Kürdistan’da Milliyetçilik ve Dil (1918-1985)*. Çev: İbrahim Bingöl, Cemil Bindoğan. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Jwaideh, W. (2014). *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi (8. Baskı)*. Çev: İsmail Çekem-Alper Duman. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kardam, A. (2011). *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan Direniş ve İsyân Yılları (2. Baskı)*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Kardam, A. (2013). *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan Sürgün Yılları*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Kutschera, C. (2013). *Kürt Ulusal Hareketi (2. Baskı)*. Çev: Fikret Başkaya. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Lazarev, M.S., Mihoyan, Ş.X. (2013). *Kürdistan Tarihi (4.Baskı)*. Çev: İbrahim Kale. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Mele Xelefê Bafî. (2005). *Dîroka Kelepora Mîrnişîniya Botan*, (Veguhestina Tîpan: Dilawerê Zengî, Derhêner û Kombiyûter: Royar Zengî). Beyrûd- Libnan: Çapxaneyê Emîral.
- Nora, P. (1989). “Between Memory and History: Les Lieux de Mêmorie,” *Representations* 26, Special

Issue: Memory and Counter Memory, Spring, pp. 7-24.

Şerefhan, (1990). *Şerefname*. Çev: M. Emin Bozarslan. İstanbul: Hasat Yayınları.

Öğün, T. (2010). *Doğu'nun Mirlerine Son Veda: Cizreli İzzeddin Şîr Bey ve İsyanı*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Yüksel, M. (2009). "Kürtlerdeki Ulusalçı Damar" ya ku hevpeyvîn kiriye: Aynur Aydoğan, Dünya Bülteni (12.09.2009).

Extended Abstract

Kurdish oral cultur sepecially Kurdish traditional music has a great of importance as being a source of Kurdish history. In this sense, although there isn't any certain information about its meaning *Ez Xelef im* song as being one of the popular represantive of Kurdish folk song is a verbal sourche to clear and examine the nineteenth century which the most important developments of Kurdish history occured.

Nineteenth century which is handled by most of the writing history sources about Kurdish history as the birth of Kurdish nationalism and beginning of Kurdish national movement is a rather moving period for the Kurdish history. It can be said that *Ez Xelef im* song which has a epic meaning in Kurdish verbal memory is a reflection of that moving period of ninetenth century Kurdish history. Because this song almost has a rhythm and content that reflect the the wars, political and politics development in Kurdistan during nineteenth century. These developments mainly include a number of uprising, resitance and liberation struggle. Therefore there is a very strong posibility to say that this song was as a resistance and victory march for Kurdish people which motive them to war during this moving period

From another angle this song also has a lot of hints which provide thinking about developments never handled by written history of Kurdistan and provide evaulating some events and persons which registered to written history by a non-objective way with a new perspective. The most important historical figuras of nineteenth century of Kurdish history which we can rethink about by this song are Şêx Ubeydullah and Êzdînşêr (Yezdanşêr). Although he is a hero figure in Kurdish local memory and verbal cultur Êzdînşêr is entitled by the writing history as a traitor. And writing history has a very limited information about Êzdînşêr. Şêx Ubeydullah is one of most important figure of ninetenth century Kurdish history and he is the leader of the last and most important Kurdish uprising which ocur in that century. But alike Êzdînşêr writing history has a limited information about it, too. When analized *Ez Xelef im* as a verbal source it can offer new informations and viewpoints about these two historical figure. This case shows as that verbal history and verbal cultur can be both a source or contemporary of writing history and a critic of writing history. Specially publics like Kurdish whose writing history registered late and mostly with non-objective needs verbal sources more.

This article's aim is to analyze a traditional folk music via a period of Kurdish history and present new informations and viewpoints about some events and historical figures of Kurdish history. And finally emphaize the importance of Kurdish verbal cultur as being a source of history. According this purpose it was benefited both writing and verbal informations and personal observations for analyzing *Ez Xelef im* folk song.

Bîbliyografyayeke Weşanên bi Îngilîzî li ser Folklorê Kurdan

A Bibliography of English Publications on Kurdish Folklore

Necat KESKÎN* - Ramazan PERTEV**

PUXTE:

Her xebateke akademîk ku îdfayê wê ya reseniyê hebe, berî her tiştî divê ji xebatên di warê xwe de çê bûne agahdar be. Ji ber vê yekê jî bîbliyografya di pêvajoya lêkolînan de cihê gelekî girîng digirin. Pirtûkxaneyên bi ihtîşam û mezin li ber lêkolîneran 'biçûk' dikin û bi vê yekê re jî bêtir wextê lêkolîneran re dihêlin. Ev yek ji bo her beşeke zanistê, herwiha ji bo xebatên folklorê û ji bo folklorê Kurdan jî wiha ye.

Ev xebat jî ku derbarê folklorê Kurdan de weşanên bi zimanê Îngilîzî tomar dike, bi vê armançê hatiye amadekirin û wek her bîbliyografyayekê ji bo lêzêdekirinê vekiriyê.

*** Dr., Zanîngeha Mardin Artukluyê,
Enstîtuya Zimanên Zindî, Şaxa Makezanista
Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn, Turkiye /**
Assistant Professor, Department of Kurdish
Language and Culture, Mardin Artuklu
University, Turkey.
e-mail: necatkeskin@gmail.com

**** Wanebêj, Zanîngeha Mardin Artukluyê,
Enstîtuya Zimanên Zindî, Şaxa Makezanista
Ziman û Çanda Kurdî, Mêrdîn, Turkiye /**
Lecturer, Mardin Artuklu University, Living
Languages Institute, Kurdish Language and
Culture Department, Mardin, Turkey.
e-mail: ramazanpertev@gmail.com

Peyvên sereke: bîbliyografya, folklor,
çand, Kurd, weşanên Îngilîzî.

ABSTRACT:

Each academic study that claims having an original topic should at first be aware of studies that have been done in that area. Because of that, bibliographies have an important place in the process of researches. They make big and glorious libraries 'small' for rese-

archer and give extra time to researcher for their research by this way. This is for all departments of science and for folklore studies and Kurdish folklore studies as well.

This study in which publications in English language about Kurdish folklore are collected is also prepared for this purpose and like all bibliographies it is open for extension.

Keywords: bibliography, folklore, culture, Kurds, english publications.

1. DESTPÊK

Lêkolîn an jî lêgerîna li ser babetekê di serî de divê reseniyêke xwe û di nava mijarê de jî ramanêke xwe ya sereke hebe ku ji hêla akademîk ve bikare bi êrênî an nerênî bê nixandî. Ji ber vê yekê jî lêkolînên ku beriya wê di wî warî de çê bûne divê bê zanîn ku bikare ramanêke nû derxe pêş an jî mijarekê ku di wî warî de kêm e bipejirîne. Lewra lêgerîna lîteraturê di xebatekê de cihekî girîng digire û ji bo her lêkolîner an jî lêgerînerekî di destpêka xebatê de divê bê bikaranîn. Lewma bîbliyografya ji bo lêkolîneran di xebatên wan de xwedî cihekî sereke ye. Bi gotîneke din, bîbliyografya, wan pirtûkxaneyên bi ihtîşam û mezin ku mirov di nav wan de bi hêsanî dikare wîndî bibê, ji bo lêkolîneran ‘biçûk’ dike û li ber wan tariyê dike ronahî.

2. BÎBLİYOGRAFYA Û FOLKLORA KURDAN

Li gorî ferhenga *Oxfordê* bîbliyografya, peyveke hevedudanî ya bi zimanê grekî ye ku ji “biblio” (pirtûk) û “graphia” (nivîsîn) pêk hatiye û di wateya polinkirin û listekirina dokumentên (pirtûk, gotar, nivîs û hwd.) heyî tê bikaranîn.¹ Lewma dîroka amadekirina bîbliyografyayan bi dîroka dokument û pirtûkan ve girêdayî ye û digihîje B.Z sedsala III. (Carlyle 2006). Ji duh hetanî îro ligel zêdebûna dokument, pirtûk û gotaran re hejmara bîbliyografyayan jî zêde bûye. Herwiha bi pêşketina teknolojiyê re êdî xebatên bi vî rengî gihastine asteke din. (Carlyle 2006).²

Ji ber zêdebûna xebat, pirtûk û gotarên li ser mijarên curbicur, di warê akademîk de bîbliyografyayên cuda jî hene. Hinek ji wan tenê li ser mijarekê sekinîne, hinek ji wan tenê li ser berhem û weşanên kesekî sekinîne. Hinek bîbliyografya tenê ji

1 <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/bibliography> 14.04.2015

2 Îro gelek bîbliyografya li ser înternetê belav dibin an jî înternet bi xwe dibê bîbliyografyayêke serbixwe. Bnr. David G. Hendry and Allyson Carlyle (2006) “Hotlist or Bibliography? A Case of Genre on the Web”.

listeyên pirtûkan pêk tên, hinek bîbliyografya jî hene ku ji gotaran an ji her duyan pêk tên. Herwiha bîbliyografyayên bi giştî û bîbliyografyayên ku tenê ji weşanên li ser bajarekî jî hene.³

Herwiha bîbliyografyayên li ser xebatên folklorê jî di civata akademîk de cihekî girîng digirin, bi balkeşî tên nirxandin û ji hêla wezaret, enstîtu û zanîngehan ve jî tene çapkirin û belavkirin.⁴ Ev jî girîngiya xebatên folklorê derdixe pêş çavan. Xebatên bi folklorê re têkildar girîng in ji ber ku ji hêla kesên ku di helkefta avakirina neteweyekê de ne, ev xebat wek 'kok û bingeha neteweyekê tên nirxandin. Lê ji hêla zanistî ve jî xebatên folklorê ji bo naskirin û famkirina gel û herêmekê girîng in.

Folklor beşeke zanistî ye ku bi giştî li ser zanîn û zanyariya gel disekine. Piştî şoreşa Fransî di sala 1789an de ku li ser bingeha fikrên azadî, wekhevî û edaletê bi ser ketiye, hişmendiya neteweyî jî li temamê Ewropa û herwiha li dinyayê belav dibe. Belavbûna hişmendiya neteweyî bi xwe re xebatên ji bo avakarina neteweyan anîn. Di nav van xebatan de jî xebatên li ser ziman, edebiyata gelerî, zanîna gel ku hemû jî di bin banê folklorê de ne, cihekî gelekî girîng û sereke digirin.

Xebat û lêgerînên birayên Grimm ku çîrokên gelerî yên Elmanyayê dabûn hevûdu û çap kirin, di vê mijarê de mînakeke gelekî girîng e. Berhevkirina destana Finî ya *Kalavela* ji aliyê Ellias Lönrot ve ku di avakirina neteweya finî de cihekî girîng digire, mînakeke sereke ye. Ligel van xebatan ji bo binavkirina xebatên bi vî rengî jî hewldan pêk hatine. Her çiqas payeya binavkirina tégîna 'folklorê' dabin William John Thoms jî, beriya wî Johan Felix Knaffel ev peyv wekî 'wolkskunde' ku bi zimanê Elmanî tê heman wateyê, di sala 1813yan de di pirtûka xwe de bi kar aniyê. Beriya Knaffel jî di sala 1782yan da Friedrich Ekkard, di kovara *Der Reisende* (Gerok) de ev peyv bi kar aniyê (Gözaydın 1992).

Di nav Kurdan de jî ramanên li ser pêwîstiya xebatên folklorê bi hişmendiya 'neteweyî' re girêdayî ye. Herwiha xebatên folklorê jî em dikarin bi heman prosejê, bi avakirina komele û weşandina kovar û rojnameyên Kurdî re bidin destpêkirin.⁵

3 Türkiye Folklor ve Etnografya Bibliyografyası, Türkiye Makaleler Bibliyografyası, Türkiye Bibliyografyası, Katip Çelebi Bibliyografyası. İstanbul: İBB Kültür A.Ş. 2011, Türkiye Bibliyografyası, A Brief Bibliography of Kurdistan and the Kurds (2014), Bibliyografyay Kitêbî Folkloriy Kurdî (1860-2004) mînakên curbecûr in.

4 Wek mînak bnr. Adrienne Mayor (2000). "Bibliography of Classical Folklore Scholarship: Myths, Legends, and Popular Beliefs of Ancient Greece and Rome", *Folklore*, 111:1

5 Bnr. Prof. Dr. Kadri Yıldırım, Ramazan Pertev, Mustafa Aslan, *Ji Destpêkê Heta Niha Folklorê Kurdî*, weşanên Zanîngeha Mardîn Artukluyê Enstîtûya Zimanên Zindî, Stenbol, 2013.

Her çiqas heta îro gelek xebatên bi vî rengî bûne jî ji ber gelek sedeman ew nebûne xebatên 'akademîk' an jî mijareke 'akademîk'.⁶ Kêmbûna bibliyografyayên li ser vê mijarê jî bi vê yekê re girêdayî ye.

Ligel ku di zimanên din de gelek bibliyografya hatine weşandin jî bi giştî bibliyograyayên bi zimanê Kurdî kêman in. Herwiha bibliyografyayên li ser xebatên folklorê Kurdî jî kêman in. Ev yek ji aliyekî ve wek li jor jî hat gotin bi hejmara xebatan û ji aliyên din ve jî bi pêknehatina 'hişmendiyekê' wiha ve girêdayî ye. Dîsa jî bi giştî derbarê Kurdan û folklorê wan de çend bibliyografyayên sereke hene ku di vî warî de nişaneyên hewldaneke xurt in. Ev bibliyografyayên ku di vê gotarê jî de sûd ji wan hatiye girtin bi kurteyî ev in:

1- *Bibliyografiyê Kitêbî Folkloriyê Kurdî* [Bibliyografyayê Kitêbî Folkloriyê Kurdî] (2004-1860). (Bibliyografyaya Pirtûkên Folklorê Kurdî 1860-2004). Ev bibliyografya bi zaravayê Soranî wek projeyek xebatên Kitêbxaneyê Kelepurî Kurd li Silêmanî, Herema Kurdistanê hatiye çapkirin. Di bin amadekariya Bwar Nûredîn û bi pêşekî û pêdaçûna Prof. Izedîn Mistafa Resûl hatiye çapkirin.

2- "*Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları Üstüne Bir Bibliyografya Denemesi*" (Ceribandina Bibliyografyayek li ser Muzîk, Dans û Stranên Kurdî): Ev bibliyografya ji aliyê Mehmet Bayrak ve bi zimanê Tirkî hatiye amadekirin û di cildê 1'emîn a pirtûka bi navê *Kürt Müziği, Dansları ve Şarkılarıyê* (Muzîk, Dans û Şarqiyên Kurdî) de ku dîsa amadekariya wê Mehmet Bayrak kiriye hatiye çapkirin. Muzîk, Dans û Şerqiyên Kurdî, (Amadekar: Mehmet Bayrak), c. 1, 609-711 rp. (?)

3- *A Brief Bibliography of Kurdistan and the Kurds* (Kurte Bibliyografyayeke Kurd û Kurdistanê): Ev bibliyografya bi giştî ji gotar, pirtûk û lêkolînên li ser Kurd û Kurdistanê ne, pêk te. Ji aliyê Dr. Jawad Mella ve bi zimanê îngilîzî hatiye amadekirin û di nava weşanên Komeleya Rojavayê Kurdistanê (WKA) û Arşîv, Pirtûkxane û Mûzeyê Kurdî a Londonê di 2014an de hatiye çapkirin. Herwiha di navê de sê xebatên ku di nav wan de peyva 'folklore' derbas dibe hene.

4- *Kurds and Kurdistan's Bibliography* (Bibliyografyaya Kurd û Kurdistanê): Bibliyograyayek bi giştî ji hêla Akram Garadaghi ve bi zaravayê Soranî di sala 1999an de hatiye çapkirin. Navên xebatan bi tîpên latînî û Erebi hatine nivîsandin.

5- *The Kurds and Kurdistan: A Selective and Annotated Bibliography* (Bibliographies and Indexes in World History): Kurd û Kurdistan: Bibliyografyayeke Bijartî û Têbînîkirî. Di sala 1997'an de ji aliyê Lokman I.Meho hatiye amadekirin.

6- *Kurdish Culture and Society: An Annotated Bibliography* (Bibliographies and

---

6 Ji vir mebest bi her awayî 'Kurdên bakur an jî Tirkîyê ne' û xebatên bi vî rengî ne.

Indexes in Ethnic Studies) (Çand û Civaka Kurdan: Bîbliyografyayek Têbînîkirî): Ev bîbliyografya jî lêzêdekirina ya jor e û ji aliyê Lokman I. Meho û Kelly L. Maglaughlin ve hatiye komkirin.

Herwiha ji bilî van di bîbliyografyayên çapkiri û li ser înternetê de jî xebatên bi vî rengî xuya dikin⁷. Ji aliyên din ve di nav van bîbliyografayan de tenê du ji wan xwe-ser têkildarî folklorê ne. Ev yek jî careke din girîngiya vê xebatê dide ber çavan.

3. ARMANC

Armanca vê xebatê berhevkirina meqale û pirtûkên li ser folklorê Kurdî an jî mijarên bi wê ve girêdayî ne ku bi zimanê Îngilîzî hatine weşandin. Ji ber ku derbarê Kurdan de gelek nivîs, gotar, meqale û pirtûk hatine çapkirin, ev xebat tenê bi pirtûk û meqaleyên li ser folklorê Kurdî ve hatiye sînorkirin. Lewma, weşanên ku bi giştî li ser dîrok û siyasatê ne an jî her çiqas di naveroka wan de 'çand' hebe jî rasterast bi folklorê ve ne têkildar in, di vê bîbliyografyayê de cih negirtine.

Armanceke din a vê lêgerînê jî ev e ku ji bo xebatên li ser folklorê Kurdan ên pêşerojê û li ser arşivkirina van xebatan bibe jêderê û xebatên bi Îngilîzî yên di vî warî de bide nasîn. Herwiha, ji ber ku înternet îro 'pirtûkxaneya herî mezin û dewlemend e ku mirov carinan bi hêsanî dikare tê de 'winda' bibe, ev xebat dê ji kesên ku li ser folklorê Kurdî dixebitin re bibe jêderê û karên wan ên lêkolîn an jî lêgerînê siviktir bike.

4. METODA LÊGERÎNÊ

Di vê xebatê de me hewl da ku bîbliyografyaye meqaleyên li ser folklorê Kurdî di zimanê Îngilîzî de hatine nivîsîn û weşandin berhev bikin. Îro ji bo hemû lêkolîneran înternet çavkaniyeye mezin û dewlemend e. Malperên wek JSTOR, Taylor&Francis online ji bo lêkolîneran wek 'pirtûkxaneyên dijîtal' fonksiyonê dibînin û ji ber ku bi hezaran kovar û gotaran di malperên xwe de dihewînin, ji bo her xebateke akademîk çavkaniyên sereke ne. Google scholar jî di vî warî de malpera lêgerînê ya herî mezin e ku careke din berê lêkolîneran dide vê çavkaniya girîng.⁸ Lewma jî cara pêşin lêgerîn, bi peyvên ku bi folklorê Kurdî ve girêdayî yên li ser malpera lêgerînê ya 'google akademîkê' çêbûn. Herwiha lêgerîn bi peyvên 'Kurdish folklore', 'Kurdish folk

7 <http://Kurdishstudiesnetwork.net/bibliography/articles/> yek ji van malpera ye ku xebatek berfireh ya bîbliyografîk di nav de heye.

8 Ji bo JSTOR bnr: <http://www.jstor.org/>; ji bo Taylor&Francis online bnr: <http://www.tandfonline.com/>; Ji bo google academic bnr: <https://scholar.google.com.tr/>

tale', 'Kurdish culture', 'folklore in Kurdish culture' jî çê bûn. Gelek ji van meqaleyên ku di vê lêgerînê hatine dîtin ji JSTOR û Taylor&Francis online hatine bidestxistin. Hinek ji wan jî rasterast ji malperên kovaran hatine wergirtin. Ji aliyê din ve navê hinek meqaleyan jî ji bibliyografyayên ku li jor navên wan hatine dayîn û ji hinek malperên din hatine girtin. Lê ji bo sehêtkirina jêderan careke din di internetê de, li ser malperên pirtûkxaneyên zanîngehan lêgerîn çêbûye.

Di merhelaya duyemîn de, lêgerîn li ser jêderên meqale, pirtûk û gotarên ku di lêgerîna pêşin de hatine bidestxistin çêbûne.

Piştî ku ev meqale û pirtûk hatin tesnîfkirin, tenê meqale û pirtûkên li ser folklorê (edebiyata gelêrî, zargotin, zanîna gel û hwd.) hatin hîlbijartin. Wek li jor jî hat gotin, weşanên ku bi awayekî giştî derbarê dîrok, nasname û siyasetê de bûn, derveyê vê tesnîfê man. Herwiha weşanên ku di hinek bibliyografyayan de navê wan hebû lêbelê ligel hemû lêgerînan peyda nebûn jî daxilî vê listeyê nebûn.

Weşan li gorî rêza elfabeyî bi vî awayî hatine amadekirin:

Paşnavê/n nivîskar, navê/n nivîskar, sala weşana meqalê (pirtûk), navê kovara ku tê de hatiye çapkirin/weşandin, hejmara wê û rûpel.

5. WEŞANÊN LI SER FOLKLORA KURDAN BI ZIMANÊ ÎNGİLÎZÎ:

5. 1. Gotar

- ABBASIAN, Alikhan & VOSKANIAN, Vardan (1994). "A Kurdish Philosophy of Death (A Kurdish Tale from Armenia)", *Acta Kurdica*, vol.1, pp. 143-145.

- ABDOLALI Chalechale & KARIMI, I. & ZAVAREH, S., & KARIMI, A. (2011). "Brief Anthropology and Antiparasitic Remedies in Kurdish Ethno (veterinary) medicine: A Neglected Treasure Trove", *World's Veterinary Journal*, vol.3, no.1, pp. 29-32. wjv.science-line.com

- ACIKYILDIZ, Birgül (2009). "The Sanctuary of Shaykh 'Adî at Lalish: Centre of Pilgrimage of the Yezidis", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol. 72, No. 2 (2009), pp. 301-333. Cambridge University Press.

- ALLEN, A. B. & FERGUSON, Ch. A. (1955). "Some Iraqi Proverbs and Proverbial Phrases", *Journal of the American Oriental Society*, 75, 122-125.

- ALLISON, Christine, (1997). "Oral History in Kurdistan: The Case of Badinani Yezidis", *Kurdish Studies*, vol. 2, (1996-1997), 37-55 pp.

- ALLISON, Christine (2010). "Kurdish Oral Literature", *Oral Literature of Irani-*

an Languages (ed. Kreyenbroek, P. & Marzolph, U.), A History of Persian Literature, vol.18, (ed.giştî: Ehsan Yarshater), pp. 34-68.

-AMIN, Abdul-Kader. (1989). Kurdish Proverbs – Translated from Kurdish by Abdul-Kader Amin and Charles Hoffman. *Kurdish Times* 3(1). pp. 1-76.

-AMIN, Abdul-Kader & BAWERMEND, Eziz. (2000). Proverbs of Kurdistan – Translated from Kurdish by Abdul-Kader Amin, Eziz Bawermend, and Charles Hoffman. *The International Journal of Kurdish Studies*. 14(1-2). pp. 41-119.

-ARAKELOVA, Victoria. A. (2001a). “Healing Practices among the Yezidi Sheikhs of Armenia”, *Asian Folklore Studies*, vol. LX-2, Nagoya, 2001 a: 319- 328.

-ARAKELOVA, Victoria A. (2001b). “Sufi Saints in the Yezidi Tradition: Qawle Husayni Halaj”, *Iran and the Caucasus*, vol. 5, (2001 b): --183-192.

-ARAKELOVA, Victoria A. (2002). “Three Figures from the Yezidi Folk Pantheon”, *Iran and the Caucasus*, vol. 6, 1-2 (2002): 57-74.

-ARAKELOVA, Victoria (2000). “Bayt’â Gilâvîyê - A Lament for a Noble Woman. Or Evidence for Polygamy among the Yezidis”, *Iran & the Caucasus*, Vol. 3/4 (1999/2000), pp. 135-142. BRILL.

-ARAKELOVA, Victoria (2001). “Healing Practices among the Yezidi Sheikhs of Armenia” Source: *Asian Folklore Studies*, Vol. 60, No. 2 (2001), pp. 319-328. Nanzan University.

-ARAKELOVA, Victoria (2002). “Three Figures from the Yezidi Folk Pantheon”, *Iran & the Caucasus*, Vol. 6, No. 1/2 (2002), pp. 57-73. BRILL.

-ARAKELOVA, Victoria (2003). “Malak-Tâwûs: The Peacock Angel of the Yezidis”, *Iran & The Caucasus*, vol.7, 1-2: 1-37 pp.

-ASATRIAN, G.S. & GEVORGIAN N.Kh. (1998). “Zaza Miscellany: Notes on some Religious Customs and Institutions”, *Acta Iranica*, vol. 12, no.28, 499-509. Leiden. A Green Leaf: Papers in Honour of Prof. J.P. Asmussen (Acta Iranica - XII). Leiden, 1988, p. 507.

-ASATRIAN, Garnik (2000). “The Holy Brotherhood: The Yezidi Religious Institution of the “Brother” and the “Sister” of the “Next World”, Source: *Iran & the Caucasus*, Vol. 3/4 (1999/2000), pp. 79-96. BRILL.

-ASATRIAN, Garnik & ARAKELOVA, Victoria (2003). “Malak-Tâwûs: The Peacock Angel of the Yezidis”, *Iran & the Caucasus*, Vol. 7, No. 1/2 (2003), pp. 1-36, BRILL

-ASATRIAN, Garnik & ARAKELOVA, Victoria (2004). “The Yezidi Pantheon”, *Iran & the Caucasus*, Vol. 8, No. 2 (2004), pp. 231-279, BRILL.

-ASATRIAN, Garnik (2006). "Kurdish Lō-lō", Iran & the Caucasus, vol. 10, no. 2 (2006), pp. 239-241.

-BARIŞ, Hanifi & HAMELINK, Wendelmoet (2014). "Dengbêj on Borderlands: Borders and the State as Seen Through the Eyes of Kurdish Singer-Poets", Kurdish Studies, Vol.2, No: 1, 34-60 pp.

-BLUM Stephen & HASSANPOUR, Amir (1996). "The Morning of Freedom Rose up': Kurdish Popular Song and the Exigencies of Cultural Survival", Popular Music, Vol. 15, No. 3, Middle East Issue (Oct., 1996), pp. 325-343.

-BLUM, Stephen (1972). "The Concept of the Āsheq in Northern Khorasan", Asian Music, Vol. 4, No. 1, Near East-Turkestan Issue (1972), pp. 27-47.

-BOCHEŃSKA, Joanna (2014). "Following The Snake", Fritillaria Kurdica, vol.3, no.4, Kurdishstudies.pl

-BOYAJIAN-SURENIANTS, Vahe (2007). A Baluchi Episode from the "Hoseyn-kord-e Shabestari Cycle" Iran & the Caucasus, Vol. 11, No. 2 (2007), pp. 249-254, BRILL.

CHYET, Michael L. (1994). "Is Mem a hero? an analytical consideration of oral versions of 'Mem u Zin', Acta Kurdica 1 (1994), pp.155-176.

-DEHQAN, Mustafa (2009). "Qisey Giranba: A Soranî Folktale from Mukrî Kurdistan", Journal of Folklore Research, Vol. 46, No. 1 (Jan. - Apr., 2009), pp. 101-111, Indiana University Press.

-DEHQAN, Mustafa (2009). "The Record Heritage of Khurasani Kurdish Tribes", Journal of the Society of Archivists Vol. 30, No. 1, April 2009, 81-91.

-DRIVER, G. R. (1922) "The Religion of the Kurds", Bulletin of the School of Oriental Studies vol.2, no. 2, 197-213 pp.

-EBIED, R. Y. & YOUNG, M. J. L. (1972) "An Account of the History and Rituals of the Yazidis of Mosul," Le Muséon: Revue d'Études Orientales, vol.85, no.3-4, pp.481-522.

-ENAYATI, Bayez (2012). "A Comparative Study On Kurdish, Persian And English Proverbs", IV. INTERNATIONAL COMPARATIVE LITERATURE CONGRESS Meeting of Cultures and Values 01-03 Kasım / November 2012.

-ENAYATI, Bayez (2014) "The Comparative study of Kurdish and Bosnian Proverbs", 4th International Conference on Foreign Language Teaching and Applied Linguistics, 'Teaching, Acquiring and Applying Intercultural Linguistics Competence', International Burch University MAY 9-10, 2014 Sarajevo, Bosnia and Herzegovina.

-GHASEMI, P.A. & Momeni, M. & BAHMANI, M. (2013). “Ethnobotanical study of medicinal plants used by Kurd tribe in Dehloran and Abdanan districts, Ilam province, Iran”, *African Journal of Traditional, Complementary and Alternative Medicine*, Vol. 10, no.2, 368-385 pp. ajol. info

-HAROUTYUNIAN, Sargis (1997). “Armenian Epic Tradition and Kurdish Folklore”, *Iran & the Caucasus*, Vol. 1 (1997), pp. 85-92

-HEMATI, Nahid & NAZARI, Saeed (2014). “Lullaby in Kallhor’s Culture”, *International Letters of Social and Humanistic Sciences*, no. 10, pp. 69-77, www.cceol.com.

-HOUTUM-SCHÏNDER, A. (1909). “Southern Kurdish Folksong in Kermanshahi Dialect”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, vol. 41, no.4, pp. 1123-1124.

-IVANOV, W. (1926). “Notes on the Ethnology of Khurasan”, *The Geographical Journal*, Vol. 67, No. 2 (Feb., 1926), pp. 143-158.

-KHANÏAN-SUMARI, Hamid (2009). “A Hûra -Song in Kalhorî”, *Iran & the Caucasus*, Vol. 13, No. 2 (2009), pp. 331-334.

-KAVAL, Idris & BEHÇET, L. & CAKILCIOGLU, U. (2014). “Ethnobotanical study on medicinal plants in Geçitli and its surrounding (Hakkari-Turkey)”, *Journal of Ethnopharmacology*, vol. 155, no. 1, pp. 171–184⁹.

-KILIC, Omer & BAGCI, Eyup (2013). “An ethnobotanical survey of some medicinal plants in Keban (Elazığ-Turkey)” *Journal of Medicinal Plants Research*, Vol. 7(23), pp. 1675-1684, <http://www.academicjournals.org/JMPR>

-KRAMER, Carol (1979) “An Archaeological View of a Contemporary Kurdish Village: Domestic Architecture, Household Size and Wealth”, *Ethnoarchaeology: Implications of Ethnography for Archaeology*, (edt. C. Kramer), pp. 139-163. Columbia University Press, New York.

-KREYENBROEK, Philip G. (1995). “The Lawij of Mor Basiliôs Shim’un: A Kurdish Christian Text in Syriac Script”, *Journal of Kurdish Studies*, vol.1, 29-53 pp.

-KREYENBROEK, Philip (1999). “On The Function of The Qewls in The Yezidi Tradition”. Paper read at the 4th Conference of the Societas Iranologica Europea, Paris, September 4-10. Teblixa di 4mîn Konferansa ‘Societas Iranologica Europea’ da hatiye pêşkêşkirin).

---

9 Ev xebat bixwe ne xebateke ‘folklorî’ ye û ne ji hêla folklorzan an jî bi giştî ne ji hêla lêkolînerên zanista civakî ve hatiye kirin. Herwiha di xebatê de navên nebatan ne bi ‘Kurdî’ lê wek bi navê ‘heremî’ hatiye binav kirin. Lê dîsa jî ji ber ku behsa ‘nebatên ku ji bo nexweşiyên tînan bikaranîn’ û fikrekî li ser folklorê Kurdan a nexweşiyê dide di vê bibliyografyayê de cih girtiye.

-KREYENBROEK, Philip G. (2008). "History in an Oral Culture: The Construction of History in Yezidi Sacred Texts", *Journal of Kurdish Studies*, vol.6, 84-92 pp.

-KREYENBROEK, Philip, G. (2010), "Orality and Religion in Kurdistan: The Yezidi and The Ahl-e Haqq Traditions", *Oral Literature of Iranian Languages* (ed. Kreyenbroek, P. & Marzolph, U.), *A History of Persian Literature*, vol.18, (ed.giştî: Ehsan Yarshater), pp.70-78.

-MacKENZIE, D.N. 1970. "Some Kurdish proverbs". *Iran, Journal of the British Institute of Persian Studies*, vol. 8, 105–113.

-MacKENZIE, D. N. (1965). "Some Gorānī Lyric Verse", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol. 28, No. 2 (1965), pp. 255-283, Cambridge University Press.

-MATI, Evan & DE BOER, Hugo J. (2010). "An assessment of contemporary knowledge on dyeing plant species and natural dye use in Kurdish Autonomous Region, Iraq", *Economic Botany*, vol.64, no.2, 137-148. www.infona.pl

-MIR-HOSSEINI, Ziba (1996). 'Faith, Ritual and Culture among the Ahl-i Haqq', *Kurdish Culture and Identity* (ed. P.Kreyenbroek & C. Allison), pp. 111-134, Zed Press:London

-NICOLAUS, Peter (2011). "The Serpent Symbolism in the Yezidi Religious Tradition and the Snake in Yerevan", *Iran&the Caucasus*, Vol.15, no.1/2, Jubilee Volume (2011), pp. 49-72. Brill.

-NIKITINE, B. & SOANE, E.B. (1923) "The Tale of Suto and Tato: Kurdish Text with Translation and Notes", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol. 3, no.1, pp. 69-106¹⁰.

-NIKITINE, Basile (1926). "Kurdish Stories from My Collection", *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London*, Vol. 4, No. 1 (1926), pp. 121-138, University of Texas Press.

-NOEL, Edward (Major) (2000). "The Character of the Kurds as Illustrated by Their Proverbs and Popular Sayings", *The International Journal of Kurdish Studies*. 14(1-2). pp. 27-35¹¹.

---

10 Ev meqale di 1988an de wek pirtûk bi Îngilîzî û Kurdî li Londonê tê çapkirin. The Tale of Suto and Tato: Collected and translated into English by E.B. Soane and B. Nikitin; rewritten in Southern and Northern Kurdish by Yousuf Zangana and Jawad Mella, 1988, London.

11 Ev gotar cara pêşî di vir de hatiye çapkirin: Noel, Edward (1921). "The Character of the Kurds as Illustrated by Their Proverbs and Popular Sayings", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 1(4), 79-90.

-OMARKHALI, Khanna (2008). "On the Structure of the Yezidi Clan and Tribal System and its Terminology among the Yezidis of the Caucasus", *Journal of Kurdish Studies*, vol.6, 104-119 pp.

-OMARKHALI, Khanna. (2009). "The Status and Role of the Yezidi Legends and Myths. To the Question of Comparative Analysis of Yezidism, Yârisân (Ahl-e Haqq) and Zoroastrianism: A Common Substratum? *Folia Orientalia*, no: 45-46. pp. 197-219, Cracow.

-OMARKHALI, Khanna. (2009). Names of God and Forms of Address to God in Yezidism – With the Religious Hymn of the Lord. *Manuscripta Orientalia International (Journal for Oriental Manuscript Research)*, vol. 15, no.2, pp. 13-24.

-OMARKHALI, Khanna & REZANIA, Kianoosh (2009). "Some Reflections on Concepts of Time in Yezidism", (eds. Allison, Ch., Joisten-Pruschke, A., Wendtland, A.), *From Daênâ to Din. Religion, Kultur und Sprache in der iranischen Welt*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, pp. 333-348.

-ÖNER, Senem. (2008). "Folk Songs, Translations and the Question of (Pseudo-) Originals", *The Translator*, vol.14, no.2, pp. 229-246.

-PARKER, Bradley J. (2011). "Bread Ovens, Social Networks and Gendered Space: An Ethnoarchaeological Study Of Tandir Ovens In Southeastern Anatolia", *American Antiquity*, Vol. 76, No. 4 (October 2011), pp. 603-627, Society for American Archaeology.

-SABAR, Yona (1974a). 'Nursery Rhymes and Baby Words in the Jewish Neo-Aramaic Dialect of Zakho (Iraq)', *Journal of the American Oriental Society*, 94, 329-336.

-SABAR, Yona (1974b). 'The Hebrew Elements in the Neo-Aramaic Dialect of the Jews of Zakho in Kurdistan', *Laonenu*, 37, 206-219.

-SABAR, Yona (1982). "Legend vs. Reality: An Analysis and Comparison of Folktales about the Rabbis of Kurdistan with Documents Written by them or their Contemporaries," *The Sephardi and Oriental Jewish Heritage*, (ed. Issachar Ben-Ami), pp. 287-296, Jerusalem,

-SABAR, Yona (1976a). 'Lel-Huza: Story and History in a Cycle of Lamentations for the Ninth of Ab in the Jewish Neo-Aramaic Dialect of Zakho, Iraqi Kurdistan', *Journal of Semitic Studies*, 21, 138-162.

-SABAR, Yona (1976b). 'A Survey of the Oral and Written Literature of the Kurdish Jews', *Pas'at Wayhi Basvallah, A Neo-Aramaic Midrash on Beshallah (Exodus)*. Wiesbaden. Appendix.

-SABAR, Yona (1978). "Multilingual Proverbs in the Neo-Aramaic Speech of the Jews of Zakho, Iraqi Kurdistan", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, No. 2 (Apr., 1978), pp. 215-235, Cambridge University Press.

-SABAR, Yona (1974). "First Names, Nicknames and Family Names among the Jews of Kurdistan", *The Jewish Quarterly Review*, New Series, Vol. 65, No. 1 (Jul., 1974), pp. 43-51, University of Pennsylvania Press.

-SEGAL, Judah Benzion (1955). 'Neo-Aramaic Proverbs of the Jews of Zahho', *Journal of Near Eastern Studies*, vol.14, no.4, 251-270.

-SHAI, Donna (1973). "The Custom of the 'Foundation Sacrifice' Among Kurdish Jews in Kurdistan and in Israel", Paper presented at the Sixth World Congress of Jewish Studies, Jerusalem. (Gotara ku di 6'mîn Kongreya Dinê ya Xebatên Cihuyan de hatiye pêşkêşkirin).

-SHAI, Donna (1976). "A Kurdish Jewish Variant of the Ballad of 'The Bridge of Arta'", *Association of Jewish Studies Review*, Vol. 1 (1976), pp. 303-310, Cambridge University Press.

-SINGER, André (1974). "The Dervishes of Kurdistan", *Asian Affairs*, Vol. 61, Part 2, pp. 179-182.

-SOANE, E. B. (1909), "A Southern Kurdish Folksong in Kermanshahi Dialect", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* Can. 1909, 35-52.

-SOLECKI, R. S. (1979). "Contemporary Kurdish Winter-Time Inhabitants of Shanidar Cave, Iraq", *World Archaeology* 10 (1979): 318-30

-SPÄT, Eszter (2002). "Late Antique Literary Motifs in Yezidi Oral Tradition: The Yezidi Myth of Adam (Report)", *The Journal of the American Oriental Society*, Vol. 128, no.4: 663-670.

-SPÄT, Eszter (2004). "Changes in the Oral Tradition of the Yezidis of Iraqi Kurdistan", *Journal of Kurdish Studies*, vol. 5(2003-2004). pp. 73-83.

-SPÄT, Eszter. (2008). "Religious Oral Tradition and the Literacy Among the Yezidis of Iraq", *Anthropos*. 103(2). pp. 393-404.

-SPÄT, Eszter (2008). "Late Antique Literary Motifs in Yezidi Oral Tradition: The Yezidi Myth of Adam". *Journal of American Oriental Society*. 128(4). pp- 663-679.

-TAHVILIAN, Reza & SHAHRIARI, S. & FARAMARZI, A. & KOMASI, A. (2014). "Ethno-pharmaceutical Formulations in Kurdish Ethno-medicine", *Iranian Journal of Pharmaceutical Research* (2014), 13 (3): 1029-1039.

-TATSUMURA, Ayako. (1980). "Music and Culture of the Kurds". *Senri Ethnological Studies* 5, pp.75-93.

-THEVENIN, Michaël (2011). "Kurdish Transhumance: Pastoral practices in South-east Turkey", *Pastoralism*, vol. 1, no.1, pp. 1-24.

-VOSKANIA, Vardan (2000). "Dewrêş E'rd: The Yezidi Lord of the Earth", *Iran & the Caucasus*, Vol. 3/4 (1999/2000), pp. 159-166. BRILL.

-YOUSEFI, Hadi (2012). "Comparative Study of Culture in Kurdish and Farsi Proverbs", *International Journal of Learning & Development*, Vol. 2, No. 6.

5. 2. Pirtûk:

-ASATRIAN, Garnik S. & ARAKELOVA Victoria (2014) *The Religion of the Peacock Angel: The Yezidis and Their Spirit World*, Routledge, New York.

-EDGEComb, Diana (2007) *A Fire in My Heart: Kurdish Tales (World Folklore)*, Libraries, unlimited.

-IVANOW, W. (1953) *The Truthworshippers of Kurdistan, Ahl-i Haqq Texts*, Bombay.

-KOREL, Edward & GUNER, Kagan & HANCOCK, Roger (1993). *Kurdish Folk Tales, The Selfish Sparrow, The White Cat and Wicked Wolf (Bi Soranî û Îngilîzî)*, London: Hackney PACT.

-KREYENBROEK, Philip & ALLISON, Christine (1996). *Kurdish Culture and Identity*, Zed Press: London

-SABAR, Yona (1982) *The Folk Literature of the Kurdistan Jews: An Anthology*, (Yale Judaica Series, vol. 23), New Haven & London, Yale University Press.

-TOFIQ, Mohammed Hamasalih (1999) *Kurdish Folktales*, *The Kurdish Library*, *The International Journal of Kurdish Studies*, vol.13, no.2, Newyork (Çapa 1mîn)¹².

6. ENCAM

Ev xebat ceribandinek e ji bo amadekirina bibliyografyayeke xebatên akademîk ên derbarê folklorê Kurdî de ku bi zimanê Îngilîzî ne. Encamên vê xebatê bi pîranî ji 'pirtûkxanê'yên li ser înternetê wek JSTOR, Taylor&Francis online û herwiha ji

12 Çapa 2yem 2005an de li Silêmanî ji aliyê Mala Wergerê a Wezareta Çandê ya Herema Kurdistanê tê weşandin.

malpera lêgerinê Google scholar hatine bidestxistin. Herwiha ji bo kontrolkirinê ji bibliyografyayên ku li jor navên wan hatine dayîn jî sûd hatiye girtin.

Ji ber ku bibliyografya yek ji çavkaniyên serlêdanê yên girîng in, li gorî baweriya me ev xebat dê bibe gawek ji bo xebatên berfirehtir. Ji aliyê din bi vê xebatê jî xuya dibe ku folklor nasên Kurd ji bilî lêkolîn û lêgerinan divê xebatên xwe wergerînin zimanê biyanî, nemaze îngilîzî da ku hem folklor a Kurdan bêtir bîn naskirin, hem jî li dinyayê di vî warî de xebatên berawirdî bîn kirin.

Herwiha, divê bê gotin ku ev xebat ji bo xebatên pêştir ên di warê bibliyografyayê de wek îlaweyek e. Xebatên bibliyografîk ji aliyekî ve jî 'dewlemendî'ya xebatên di wî warî de dide ber çavan. Her ku xebat zêde dibin bibliyografyayên ku wan xebatan pêşkêşî lêkolîner û lêgerîneran dike jî zêdetir û berfirehtir dibin. Lewma jî di encamê de divê dîsa bê gotin ku ev ne xebateke temambûyî ye û ji bo liserzêdekirinê vekirî ye.

7. ÇAVKANÎ

- Bayrak, M. (2002). "Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları Üstüne Bir Bibliyografya Denemesi", di nav Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları (Amedakar: Mehmet Bayrak), cild.1, rp. 609-711. Öz-ge: Ankara.
- Carlyle, A. & Hendry, D. G. (2006). "Hotlist or Bibliography? A Case of Genre on the Web", 39th Hawaii International Conference on System Sciences.
- Garadaghi, A. (1999). Kurds and Kurdistan's Bibliography, Çapxaneya Ferheng: Silêmanî.
- Gözaydın, N. (1992). "Yine Folklor Üzerine", Türk Dili, S.486, Haziran, s. 1018-1021.
- Mayor, A. (2000). "Bibliography of Classical Folklore Scholarship: Myths, Legends, and Popular Beliefs of Ancient Greece and Rome", Folklore, 111:1.
- Mella, J. (2014). A Brief Bibliography of Kurdistan and the Kurds, WKA & Kurdish Museum, Library & Archive: London.
- Meho, I. L. & Maglaughlin, K. L. (Ed) (2001). Kurdish Culture and Society: An Annotated Bibliography (Bibliographies and Indexes in Ethnic Studies no: 9) Greenwood: Westport.
- Nuredin, B. (Amadekar) & Mistafa Resul, İ. (). Bibliografiy Kitêbi Folkloriy Kurdî (2004-1860). Kitêbxaneyî Kelepuri Kurd: Silêmanî, Herema Kurdistan.
- Yıldırım, K. & Pertev R. & Aslan, M. (2103). Ji Destpêkê Heta Niha Folklor a Kurdî, weşanên Zanîngeha Mardîn Artukluyê Enstîtûya Zimanên Zindî: Stenbol.

Malper:

<http://Kurdishstudiesnetwork.net>

www.jstor.org

<http://www.tandfonline.com/>

<https://scholar.google.com.tr/>

<http://librarycatalog.bilkent.edu.tr/>
<http://www.sciencedirect.com/>
<http://www.academicjournals.org/>
<http://www.oxforddictionaries.com/>

Extended Abstract

Each academic study that claims having an original topic should at first be aware of studies that have been done in that area. Because of that, a scholar should make some research, walk in the corridors of libraries without getting lost and get information about his/her topic to continue the research. That shows why, and how bibliographies do have an important role in this process of researches. They make big and glorious libraries 'small' for researchers and give extra time to researchers for their research by this way. Originated from Greek words *biblion*=books, and *graphy*= writing, bibliography means "A list of the books of a specific author or publisher, or on a specific subject" according to the Oxford Dictionary.

Nowadays there are so many different bibliographies that researchers benefit from. While some consist of publications about a certain topic, some comprise publications about a person. While some focus on articles only, others take books in about certain subjects. Libraries also publish yearly bibliographies about what they have to help the researchers.

With the development in technology, especially in network communication, internet itself became a very huge source for scientific researches, and many web sites such as *JSTOR*, *Taylor&Francis online*, and *Google scholar* are very important resources for researchers. But they also became huge online libraries as the normal libraries are, and it is also very probable to 'get lost' between the 'lines' as 'getting lost' between corridors of libraries. That once again shows the importance of bibliographies to avoid the chaos and find the right 'way' to get the information, and reach the needed publications for the research.

This is for all departments of science and for folklore studies and Kurdish folklore studies as well. Compared to other subjects there are few bibliographies about Kurdish studies and specifically very few about Kurdish folklore. Some important ones are;

- 1- *Bibliyografiya Kitêbi Folkloriyê Kurdî* (2004-1860), (Bibliography of books of Kurdish Folklore 1860-2004).
- 2- "Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları Üstüne Bir Bibliyografya Denemesi"(A try of bibliography on Kurdish Music, Dance, and Songs).
- 3- *A Brief Bibliography of Kurdistan and the Kurds*
- 4- *Kurds and Kurdistan's Bibliography*
- 5- *The Kurds and Kurdistan: A Selective and Annotated Bibliography* (Bibliographies and Indexes in World History).
- 6- *Kurdish Culture and Society: An Annotated Bibliography* (Bibliographies and Indexes in Ethnic Studies).

This study in which publications in English language about Kurdish folklore are collected is also aimed to make a contribution in this field.

The work compiles articles and books only about Kurdish folklore written in English, and many publications that were not directly about Kurdish folklore were excluded.

JSTOR, *Taylor&Francis online*, and *Google scholar*, the very important and most used online 'libraries', were the main source for finding and collecting the publications. 'Kurdish folklore', 'Kurdish folk tale', 'Kurdish culture', 'folklore in Kurdish culture' were the main entries for searching on those web sites. At first the articles and the books were found, and then their 'bibliographies' were also searched to find other publications related to Kurdish folklore. Beside those main sources, the bibliographies mentioned above are also used for this purpose.

Finally this bibliography about Kurdish folklore came up and it is believed that this work which is open for extension like all bibliographies will be an example for this kind of works in the future, and will also be a step to compose a good bibliography of Kurdish folklore by compiling sources from other languages such as Arabic, Persian, Turkish, German etc.

WERGEREK / A TRANSLATION

Li ser Edebiyata Kurdî & Li ser Melayê Cizîrî

Martin Hartmann

Ji Almanî: Abdullah İncekan*

Pêşekî

Martin Hartmann yek ji rojhilatnasên navdar yê Almanyanê ye. Ew di sala 1851ê de li Breslauê (Polonyaya îro) tê dinê. Li pey qedandina zanîngehê ew li ser zimanê Samî di bin navê *Die Pluriliteralbildungen in den semitischen Sprachen* doktora xwe dike. Dû re ew li Edirne û Stenbolê dimîne û zimanê Tirkî hîn dibe. Di nav salên 1876-1877an de Hartmann li Beyrûdê li konsolosxaneyê wek tercuman dixebite. Di vê demê de ew li bajarên devûdor digere û wan ji nêzik ve nas dike. Gava di 1887an de Bismarck li Berlinê enstîtûya bi navê *Seminar für Orientalische Sprachen* vedike, Hartmann li wir dest bi kar dike û hetanî teqawudbûnê di 1918an de li wir dixebite.

Hartmann li ser gelê musulman û coxrafyaya wan gelek xebatan dike. Ew ji Edirneyê bigre ta Stenbolê, ji Suriyeyê ta Lubnanê, ji Misirê ta Lubnanê, ji Libyayê ta Çînê lêkolînan li ser ziman, adet û gelên van deran dike. Ji bo ku Almanya jî vê coxrafyaya hanê ji nêzik ve nas bike, ew bi hin kesên din re di sala 1912an de civata *Deutsche Gesellschaft für Islamkunde* (Civata Almanî ji bo nasîna Îslamê) ava dike û ev kom bi navê *Die Welt des Islams* (Cihana îslamî) kovarekê derdixe ku hê jî tê çap kirin.

* **Lêkolîner, Almanya**
reasercher, Germany.
e-mail:
aincekan@gmail.com

Martin Hartmann di xebatan xwe de ciyekî taybet dide Kurdan jî. Xebata wî yan pêşîn di heqê herêma Botan de di sala 1896an de wek pêveka kovarekê bi vî navî der tê (68 rûpelî ye):

Bohtân. Eine topogr.-histor. Studie (Botan. Lêkolîneke topografîk û dîrokî)¹.
Aus: Mitteil. der Vorderasiat. Gesellschaft 1896, Berlin.

Salekê dû re ew beşê dudiyar yê vê berhema xwe, ya ku îcar 112 rûpelî ye, diweşîne. Di van herdu xebatên xwe de ew li ser navê gund, eşîr û bi gelemperî li ser Botan disekine.

M. Hartmann salekê li pey vê xebata han îcar bi nivîsekê li ser edebiyata Kurdî li ber xwendevanên xwe ye. Nivîsa 10 rûpelî di kovareke li ser Rojhilatê de der tê:

Zur Kurdischen Literatur (Li ser Edebiyata Kurdî). *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 12 (1898), rûpel 102-112.

Martin Hartmann di sala 1904an de Dîwana Melayê Cizîrî wek fotolîtografî çap dike. Ji bo ku xwendevan di heqê berhemê de bibin xwediyê fikrekê, ew jê re pêşgotinekê amade dike û wê li Berlinê derdixe.

Ji bo xwendevanên Kurd ji van xebatên Martin Hartmann haydar bibin, min nivîsa wî ya li ser edebiyata Kurdî wergerand Kurmancî. Pêşgotina wî jî berî du salan di kovara Nûbiharê de weşiya bû. Ji ber ku herdu nivîs hevdû temam dikin, me muhîm dît herduyan bi hev re biweşînin. Weku dê xwendevan bibînin, zimanê metnan di hinek noqteyan ji Kurdî dûr dixwiyên. Elbet min dikarîbû hin cumle û awayê gotinê ji zimanê eslî yê herdu nivîsan dûrxista, lê min xwest bira xwendevan bi uslûba nivîskar jî bihese, loma jî bêhna wergerê ji wan tê. Ji ber kêmasiya demê min îmkân nedît li name û nivîsên din yê Hartmann binihêrim. Îhtimal heye ku di wan de behsa Kurdan bûbe.

Beriya ku em çî bidin herdu wergeran, ez dixwazim noqteyekê binim ziman. Di *İslam Ansiklopedisi* de, ya ku Diyanetê amade kiriye de, maddeyek ji bo danasîna Martin Hartmann û berhemên wî jî heye. Tiştê balkêş ev e ku tê de bi tu awayî li ser van hersê xebatên Hartmann nehatiye sekinîn.

Abdullah İncekan

---

1 Hêjayî gotinê ye ku Nûbihar niha vê berhema han dide wergerandin. Bi hêviya ku ew zûtirîn li ber destê xwendevanan be.

Di vê berhevokê de ev beşên jêrîn yên xwediyê ciyekî taybetî ne, hene:

1. Diyalogeke di navbera şair û kesekî din ku wek Mîr tê binavkirin, 19 dumalikên 6+6 rêzî bi wezna _ _ _ _ _ rûpel 202-208. Sernavê dumalika pêşîn سؤال ملا (Suala Mela) û جواب مِير (Cewaba Mîr) e, li jorî yên din tenê *Mela* û *Mîr* hatine nivîsîn. Bi gotina *Mîr*, ez derhal li Emir Umadeddin⁴ difikirim ku gava şair [Mela] di 540î de li wir navdar bû, ew hukimdarê Cezîrê bû. “Xwişkeke vî hukimdarî hebû ku dilê Şêx Ehmed ketibûye. Ji bo wê wî gelek xezel nivîsîbûn û di ser de jî dîwançeyeke bi navê Dîwana Mela qedandibû... Dû re mîr Umadeddin xwast evîna wî ya platonîk biceribîne û zewaca xwişka xwe teklîf kirê. Şêx Ehmed qebûl nekir (ji bona ku redd-kirina xwe îsbat bike û nîşan bide ku evîna wî ya ji xatûnê [prensêsê] re ne ji bona zewaca bi wê re ye, wî cî neda hestan)”. (Jaba, Recueil, rûpel 8 û dewama wê). Herdu malikên dawîn şuphe nahêlin ku kesê ew pê re xeber dide, ev hukimdar e:

ملا

بغواصي گهر چينم	ژ بحرا قلزما ميران
تو دريايان وه ناييهم	دبحتى شرح تفسيران
غلامی مير عمادينم	ژ مير و بگلرين جيران

مير

مه كيشا شانە شمشاده	د ذلفا لفظ و معنالی
مه لوحی دل نما سادە	ژ فی املا و انشائی
كو شيخ أحمد مه اسناده	ژ حسنی رونقك دائی

Şair dibêje: “Ez xulamê Mîr Umadîn⁵ im.” Mîr dibêje: “Ku Şêx Ehmed me ustad e”. Çawa di qitayên dawîn de, herwisa di cîhên din de jî xuya ye pesin heye.

2. Xeberdana di navbera Feqiyê Teyran û Şêx Ehmed Cizîrî, 21 dumalik û qitayek bi tenê. Her malikek xwediyê şeş rêzikên heft heceyî ye ku min nikarîbû ez weznan derxim, rûpel 208 hetanî 215. Sernavê hemû beşê ev e:

مكالمة فقه طيران و شيخ احمد الجزري

Li pêşiya malikan فقه (Feqî) û ملا (Mela) bi dor hatine nivîsîn. Bi فقه طيران meriv derhal li Muhammed difikire ku wek Feqî Teyran jî tê binavkirin. Ew di listeya Jaba de wek şairê sisêyan derbas dibe. Ku di metna Kurdî ya Jaba de ew bi awayê

4 Di şûna ‘imad de.

5 Şêweyê nav ne xerîb e. ‘izz eddîn dibe ‘izdîn û ‘ezdîn (di heqê vê de li kitêba min *Bohtan*, rûpel 80, not 2, bnh.); zaîn eddîn dibe zaîdîn û her wekî din.

فقی طیران hatibe nivîsîn, asteng nine ku Kurd di nivîsîna kelîmeyên biyanî de bê dîqet in, lê şair Feqîyê Teyran di sala 777an de miriye, loma jî Şêx Ehmed nikarîbûye pê re qise bike. Tenê îhtimal dimîne ku di 550î de kesekî xwediyê eynî navî bûye yan jî gotina فقه طیران 'hikmeta teyran' mecaz bûye ku li vir xeber didin. Bi qasî ku ez ji muhtevaya misrayan fehm dikim, ew bi tenê mîstîkî ne.

3. 17 Rubaî bi wezna Rubaiyan, rûpel 216-220.

4. Li ser xebitîna helbesta pêşîn ya Dîwana Hafîz bi wî awayî ku hin misra bûne du perçe û di dawiyê de li qitayeke heşt misrayî hatine zêdekirin, rûpel 220 hetanî 222. Temamiya beşa Dîwanê ya di pêşiya vê perçeyê de cî digre (rûpel 21-202), ji şîrên tenê pêk tê ku bi weznên cihê hatine nivîsîn. Di nav wan de herî zêde ji wez-na Remel hatiye hezkirin. Di dawîya her şîrî de tachalluş (texellus- mexles) şair bi awayê ملا yan jî ملی heye.

Di şêwe û naveroka şîran de meriv derhal dibîne ku Mela xwe li mîsalên Farisî girtiye. Mecazên ew bi kar tîne, bi Hafîz tîne nasîn; û hin tişt dikarin rasterast wek werger jî bînin. Ziman tije gotinên Erebi û Farisî ye, lê bi qasî ez dibînim dîsa jî uslûba wî rasterast Kurdî ye. Gelek balkêş e ku zimanê saf Kurmancî ye, bi tu awayî ji devoka em ji xebatên berê, yê jî perçeyên metnên edebî û yê gramêrê yê Xalidî⁶ nas dikin, cuda nine. Ku şîrên li vir di binê navê "Dîwana Mela" de hatine komkirin, bi rastî jî ji nivê pêşîn yê qirnê şeşan yê hîcrî bin –yanê jî beriya 750 salî bin-, (û se-bebek tuneye ku şaşitîyek hebe), meriv dikare bi rihetî were wê netîceyê ku wê demê zimanê nivîsînê yê Kurmancî hebûye û vî zimanî xwe di nav sedsalan de parastîye. Îhtimal gelek mezin e ku bi vî zimanî gelek berhem hatibin nivîsîn û merivê jêhatî dê sedî sed di nav erdê çiyayî yê Kurdan de gelek perçeyên jî vê edebiyatê bibîne. Lomeyên hemû kesên di nav Kurdan de mane (bnh. Xalidî, *Hediye*, rûpel 5, cumle 5) yê di heqê aloziyên mezin yê devokên herêmî ji van gotinan re nabin tezat. Di Erebi de jî zimanê nivîsînê li kêleka devokên herêmî de bi serê xwe dijî. Ev devok di serî de hebûne û ewê bi tu awayî dev jê bernedin bijîn. Devok di Erebi de zêdetir di binê tesîra zimanê nivîsînê de mane; jî Kurdî zêdetir ji ber ku jimar, qîmet û fêhma edebiyatê li vir kêmtir bûye. Li aliyê din zimanê nivîsînê, yê bi carekê ve hatiye avakirin, dikarîbû di Kurdî de pîrr bi hêsanî xwe biparêze: Tenê jimareke piçûk ya mirovan ew hîn bûbûn; mirovên bêpîşe nediketin vî cihê pîroz.

Mesela ew şîra [Xanî] ku wek ya dudiyar⁷ di berhevokê de cî digre, ji hêla ziman

6 Yusuf Ziyaeddîn el-Xalidî, *el-Hediyye el-Hemîdiyye fil-Luxa el-Kurdiyye*, Constantinopol 1310.

7 Qesîde û Dîwana Mela wek berhema pêşîn ya destxetê hatin nîşandan.

zimanê xwe yê zikmakî -zimanê Sûriyê- Kurdî jî bi têra xwe zanîbûye¹², bi gelemperî nikarîbûye zimanê Kurdî yê nivîsînê yê Xanî fehm bike; wî ew bi mekanîkî û di ser de jî bi destnivîseke tevlihev nivîsiye. Ku wî destxeta li ber çavan girtibe, wê demê meriv dikare bi rihetî bibêje ku destxeta wî jê nivîsiye di gelek noqteyan de tezatî Constantinopel e. Hin caran hin misra hene ku di Constantinopel de qet tunene. Di [Eduard] Sachau de, 320, di dema niha de gelek caran *t* heye, di Constantinopel de herfa *d* heye. ... Lê di van noqteyan de E. Sachau 320 ne bi rêk û pêk e¹³.

Niha ji bilî vanan du Mss. Sachau, 344 û 341, wekî 320 û 342yan yê navê wan derbas bû, deşîfrefya wan û wergera Erebi bi “alfabeya” Sûriyê hene. Xuya ye ev xeber jî ji destê eynî mirovî ye ku orîjînalê Kurdî bi Erebi jî nû ve nivîsiye; ew kêrî tiştêkî nayê û tenê nîşan dide, ka gava mirovên Rojhilata Navîn, xisûsen yê Sûriyê, di tiştêkî de karê dibînin, çî dikarin bikin. Mêrik ev kar bê dilxwazî kiriye, lê wî ew kiriye; yanî wî bi sefalet gotin bi gotin wergerandiye, bêyî ku ji xwe bipirse, ka ew gotin maneyekê didin yan na. Na, carna jê re îlham jî hatine! Beşa 4an, misra 23 bi vî awayî ye:

لورا كو جهان وكى عروسة
وى حكم ددست و شير روسة

Maneya wê ewha ye:

هنا صار العالم مثل العروس
نحن عطينا حكمة بيده مثل روس

û li dawiyê wî nivîsiye: دولت روسيا

Şair bi bir neaniye ku li Rûsan bifikire. Şûr “şûrê tezi ye.” Mîna vê yanê baqilo di eynî beşê de, di misraya 39b’yê de, Almanya jî kiriye nav mijarê. Misra wiha ye:

هندي كو ژشجاعتى غيورن
او چند ژ منتى نفورن

Jeremias çî jê derdixe?

بمقدار ما هم غيورين بشجاعة
هلقدر يشمازون من المانية

Meriv dibêje qey vî camêrê hanê bi zanebûn ev xerabî kirine, ji ber ku zanîbûye ku yê ku kar daye wî jê fehm nake. Maneya misrayan ev e: “Hindî jî şecâetê xeyûr in (Kurd), ew çende jî minetê nefûr in.” Jeremias ew wiha wergerandiye: “Ew çende

12 Ger Jeremias Şamir be, wî yê devoka Hekkariyê (esasen ev binavkirineke gelek bi şubhe ye) xeber dabe; ev tişt jî MS. Sachau rûpel 250î der tê (Bnh. Lidsbarski, *Neu-Aramäische Handschriften* 1, rûpel xxv)

13 Tiştta ku ji bo SACHAU 320 hatiye gotin, ji bo SACHAU 342 jî derbas dibe.

ji Almanyayê nefret dikin.” Ev mîsalên piçûk têr dikin. Misrayên ji aliyê gramêr û naveroke ve rast hatine wergerandin mustesna ne.

Di dawîya şîrê de dîrokek heye ku, bi sala wefata şair ya Jaba dide re di tezatê de ye. Beş 51, misra 152-154 (rûpel 403, rêz 8-10) bi vî awayî ye:

خطي تيه سر نوشت سر مشق سه ساله خطا خطي تكت مشق
لورا كو دما ژ غيب فك بو تاريخ هزار شصت ويك بو

بیساله کهشته شصت و چاران وی پیشروی کناه کاران

Bi qasî ku ez misrayan fehm dikim şair dibêje, ew bi zehmetî sê salan li ser berhemê xebitiye; gava ew ji nebûnê derket, sal 1061 bû; niha ew ketiye sala 64an. Li gorî Jaba şair di 1063yan de wefat kiriye (di metna Kurdî de jî و شىصت و دزارو). Ev tezat e û gotina şair bi xwe jî li hember tesbîten Jaba yê di nivîsê de ye. Tarîxeke din jî di heqê şair de li cem Xalidî (*Hediye* No 279) derbas dibe ku dibêje wî *Nûbar* di 1094an de nivîsiye. Ev agahî bi *tarîxa* di dawîya *Nûbarê* de tê tesdîqkirin. Ji bo zêde agahî li jêrê binihêre.

Metna sisêyan ya destxetê rîsaleyeke tîbbî ye, rûpel 404-410. Ew bi vî sernavê ji destê kesekî xerîb e:

هذا نسخة الطب بلغت الكرد تأليف ملا محمد الارقاسى

Xuya ye di heqê nivîskar *Muhammed Elarvasî* de tişteki din tuneye. Lê Xalidî di *Hediye*ya xwe de di nav berhemên nesrî yê edebiyata Kurdî de vê rîsaleyê jî bi bîr tîne (rûpel 276, rêz 5 û dewama wê de). Xalidî wê wiha bi nav dîke:

رسالة ملا محمد الارقاسي في علم الطب

No 4, rûpel 412-452, *Nûbara* wekî din jî navdar, ferhengoka Erebi-Kurdî ya bi wezn ya şairê Mem û Zînê ye. Di notên Jaba de jî behsa wê tê kirin, lê di binê navê *Nûbihar* de. Destxetê wê, ya ji destê kesekî din¹⁴ e ku tenê çend misra jê kêm in,

14 Ev tişt ji gelek noqteyên cihê-cihê dixwiye. Car-carna metna Xalidî li gorî kêfê hatiye nivîsin; di misraya 5b de wiha ye (Constantinopel, rûpel 412, rêz 7): عرب عجم کرمانج و رومى. Xalidî di rûpel 279, rêz 16 de: عرب وعجم و کرمانج و رومى. Ez texmîn dikim ku Xalidî g - tina *rûmî* bi zanebûn nexistiyê, ji ber ku binavkirina Tirkan bi vî navî = رومى = bi rastî jî =Turc (Tirk), Ottoman (Osmanî), bnh. Justi-Jaba, Dictionaire) li zora wî çûye. Ji nav cihêbûnên din ez dixwazim tenê bînim ziman ku beşa *erkan el'islam û el'iman*, yê di Constantinopel de li pêşiya *tarîxê* ne, li ba Xalidî li dû wê ne, lê di Constantinopel de tenê hersê misrayên pêşîn yê di Xalidî de hene, cî digrin. Herwiha di Constantinopel de deh misrayên ku di Xalidî de di rûpel 293yan de di bin navê *قطعة من ديوان المشار اليه* hatine dayîn, tunene. Notek ku Xalidî li dû *Nûbar* û *Eqîdeya Ehmedê Xanî* (rûpel 398) bi cî dîke û wergera wê wiha ye, me di heqê çavkaniya Xalidî de ronî dîke: Li dû

di *Hediye*ya Xalidî de (rûpel 279-292) cî digre. Xalidî bi çend gotinên kurt dest pê dike ku tê de wiha tê gotin:

الفها (هذه القصيدة) العارف الرباني صاحب التأليف التي فاخر بها القاصي والداني شيخ مشائخ الجزيرة علامة كردستان مولانا و قدوتنا السيد احمد خاني قدس سره العالی سماها (نوبار) والعامّة تقول (نوبهار) ز

Ji van gotinan qîmeta şair, ya ku ew li welatê xwe hê jî pê mezher e, dixuye û ji wê jî sernavdayîna Jaba dikare bê derxistin; li hember vê Constantinopel sernavdayîna Xalidî wek ya rast dibîne û dide. Xalidî di berhema xwe ya li jor behsa wê bû de sala nivîsîna berheme wek 1094 nîşan dide. Wî ev tarîx ji ku derxistiye? Ji tarîxa ku şair bi xwe di dawîya kitêbê de daye (Xalidî, rûpel 222 = Constantinopel rûpel 452). Dayîna tarîxê bi ewqas bend û fen hatiye dayîn (di nav jêrenotan¹⁵ de ez wê li gorî Constantinopel didim) ku şîroveya wê lazim e -weke ku di Constantinopel de li kêlekê hatiye kirin. Li gorî vê tarîx ev e: Seeta çaran ya nivê roja sisêyan ya meha şeşan ya sala 1094an ya koçî.

Parçeyê pêncan, rûpel 453-467, *Eqîdeya Ehmedî Xanî* ye, ya ku Xalidî (rûpel 294-297) dîsa bi destnivîsa¹⁶ yekî din çap kiriye. Di Constantinopel de rûpel 467 nota dawîn wiha ye:

لسلطان عارف الامجد قد كَمَل في وقت اسعد تاليف شريف ملااحمد

Rûpel 468 û 469 bi parçeyên biyanî hatine tije kirin. Di rûpel 468an de şeş dumalikên Nîzamî, di rûpel 469an de şîreke bi Tirkî di bin sernavê *Na't-i Şerîf* cî digrin.

Parçeyê şeşan (rûpel 470-528) dîsa şîreke ferhengî ye di bin navê *Gül Efsan* bi uslûba *Nûbarê*. Ji aliyê Şahîn Xanî ye, nivîskar wekî din nayê naskirin. Li gorî

---

ku min jê re beşên derbasbûyî yên birêz Ehmedê Xanî xwendin, ustad Şêx Ebdullah Faîzî el Muhammed el-Ensarî ji bajarê Mûşê, ji terîqeta Neqşibendî, li Constantinopel dimîne, ev tişt li gorî wî hatine nivîsîn (فهو صاحب الرواية فيها), (heşt misra hatine dayîn). Ev gotin bi eynî awayî îsbat dikin ku edebiyata neteweyî ya Kurdan li cem wan çiqas zindî ye (li gotinên Feqî Emer li ba Socin jî binihêrin, *Kurdische Sammlungen*, Werger rûpel 99, rêz 15). Bi tu awayî şuphe tê de tune ku li paytextên demekê yên desthilata Kurdan (Cezîre, Bedlîs, Sêrt, Bazîd) û hetta li Stenbolê jî xizneyên qîmeta wan nayên texmînkirin, bên dîtin.

15 افرنگه دبیژت هانی اکر تو یاذعانی بفرکه کتیبیا ثانی د جلدی اول دا
ژ جزوا عاشر د ورقی چاری دا ژصفحی دست رابست د سطرًا ثالث دا
ژ کلیمیا ثانی بگر تو حرفا چاری تاریخه ژبو نوباری

16 Ji cihêbûnan ez misra 13a didim. Li Constantinopel: li ba Xalidî: رهنار
Rêz 14a: Constantinopel شهاند Xalidî û her wekî din.

dumalikên 3 û 4 yên beşa dawîn şîr ji 359 misrayan tê meydanê û di sala 1160î de hatiye amadekirin¹⁷.

Rûpel 529 vala ye.

Di rûpel 530-541 de şîreke bi Farisî li ser stêrkan e; bêyî ku navê nivîskar were dayîn û bê sernav. Di dawiyê de ev not heye: قد تم نسخة نجوم Sala nivîsînê ji rûpela 540î, ji rêza 4an der tê; sal 1159 e.

Li ser qîmeta mezin ya destxetê meriv nikare gengeşiyê bike. Di 222 rûpelên pêşîn de abîdeyeke edebî, ya ku hetanî niha bi nav nedihat naskirin, bi kopyayeke tîkûz heye; mîrata herî kevn ya edebiyateke ku li Ewrûpayê hetanî niha nayê naskirin. Li ber esera hanê qîmeta yên mayîn wenda dibe. Ji ber zehmetiya fehmkirina metnên Kurdî, li rê ye ku Dîwana Mela bi teknîka fotomekanîk çap bibe, da ku herkes bikaribe xwe bighîne. Mîsaleke ji vê re li vir hatiye dayîn. Di ser de jî rûpeleke hatiye hîlbijartin ku derbasbûna navê *Mîr Umadîn* taybetiyekê didê (li jor bnh.).

Kurtedemekê beriya girtina nusxeya kontrolê, min hejmarên 1-5 yên rojnameya *Kurdîstanê* ya ku li Kahirê ji aliyê kurê rehmetiyê Bedirxan Paşa, Miqdad Midhat Beg tê derxistin, girtin. Rojname, ji ber ku di hêla xwe de yekane ye, balkêş e, lê dilê min zêdetir lê rûnişt, gava min dît -li dû ku sîparîşa min di cî de hat şandin- ku ji hejmara dudiyar pê ve perçeyek ji Mem û Zînê (li jor bnh.) tê de tê weşandin. Li gorî hejmar 2, rûpel 4 di destên Miqdad Midhat Beg de wergereke Erebi ya berhemê heye ku miheqeq ji ya li jor behsa wê hat kirin, çêtir e. Ji notekê (hejmar 3, rûpel 3) jimara pirrbûna destxetan derdikeve holê ku li gorî wê Hecî Ebdîlqadirê ji Sora¹⁸ tevahiya şîrê bi destê xwe nivîsiye. Mixabin wiha dixwiye ku ji rojnameyê re umrekî kin nesîb bûye. Bi hejmara 5an, ya 4ê hezîrana îsal, hatiye girtin. Ew li Tirkîyeyê qedexe ye û her Kurdê ku ew di destan de bê dîtî giran tê cezakirin.

17 وری بیژری چند بیتن ای همام سی صد و پنجاه و نه بیتن تمام
هم ژ ابجد غین وقاف و سین دان بو کل افشانی چه خوش تاریخه ان

18 Xuya ye devoka vê herêmê xwediyê taybetiyan e; tê gotin ku Ebdîlqadir bi Kurmancî şîr nivîsîne, lê zimanê wî yê Sora bûye.

LI SER MELAYÊ CIZÎRÎ*

Bi wasita lutufkar ya birêz Dr. Hermann Gries, wergêrê pêşîn yê sefaretî împaratoriya Alman li cem cenabê mezin yê Sultan, di Adara 1896an de destnivîsa tovkirî, ya ku aîdî hevalekî birêz Gries bû, ket destê min ku esera edebî ya li vir wek fotolîtografi hatiye dayîn jî tê da bû. Min di *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 12 (1898) de, rûpel 102-112, raporeke kurt li ser nivîsî.

Di destnivîsa tovkirî da xêncî hinek perçeyên ne bi Kurdî ev berhemên han yên bi Kurmancî hene:

1. Şiîreke bi sernavê “Qesîdeya Şêx Ehmed el-Cizîrî (ku bi Mela tê binavkirin)” rûpel 2-20
2. Dîwaneke bi sernavê “Dîwana Şairê Mîr Ehmed el-Cizîrî” bi îmzeyê “Dîwana Mela Ehmed el-Cizîrî” rûpel 21-222
3. Şiîra Mem û Zîn ya Mela Ehmed El-Xanî, rûpel 224-403
4. Rîsaleyeke tîbbî ji aliyê Mela Mihemmed Elarwasî, rûpel 404-410
5. Ferhengoka Erebi-Kurdî *Nûbar* ya Mela Ehmed El-Xanî, rûpel 404-410; ev jî aliyê Albert von Lecoq -ku wî jî Suriyê jî destnivîsekê peydakiriyê- di kitêba *Metnên Kurdî* da (Berlin 1904) wek fotolîtografi hatiye derxistin
6. *Eqîdeya* Mela Ehmed El-Xanî, rûpel 453-467
7. Şiîreke wek ferhengok bi sernavê *Gul Efsûn* bi terza *Nûbara Şahîn Xanî*, rûpel 470-528

Parçeya herî muhîm rûpelên 2 heta 222yan¹⁹ e ku li vir hatiye dayîn –ev perçe di destnivîsê bi xwe de wek xebata edebî ya Şêx Ehmed el-Cizîrî Îbn Omer tê nîşandan. Ji ber ku di rûpelên 220-222yan de *terkîbbendek* heye ku tê da misrayên dawîn yên çarînên şîira pêşîn jî Dîwana Hafîz hene, dikarin li hember vê beyanê hinek şuphe hasil bibin. Lê Şêx Ehmed di sala 556an de (1161), Hafîz jî di sala 791î de (1389) wefat kiriyê û mumkîn nîne ku bikaranîneke wiha aîdî şairê me be. Meriv nikare vê îsnadkirina şaş wek delîl qebûl bike û xebatên wî bi tevahî mîna xebatên kesên din nîşan bide. Ez rastî ciyên ku meriv dikare bibêje kesin jî şîira Farisî ya dû 556an hatine girtin, nehatim. Divê meriv bê şuphe qebûl bike ku rûpelên 2-219yan

---

* Martin Hartmann, ev nivîs jî bo Dîwana Melayê Cizîrî ku di sala 1904an de li Berlinê çap kiriyê, wekî “Pêşgotin” nivîsiye.

¹⁹ Reqema 1 di dosyê de tune ye.

mehsûlên nivîskarê ku navê wî di destnivîsê de hatiye dayîn, in. Îcar wê demê em xwediyê kitêbeke bêhempa ne. Heta niha destxetêke din ya eserên Şêx Ehmed ê Cizirî tune. Di sala 1900î de ez pê hesiyam ku şêxek Kurd ji wîlayeta Wanê idîa dike ku di destê wî da dîwanek heye; lê min tiştekî qetî tesbît nekir. Albert von Lecoq di sala 1902yan de tesbît dike ku Kurdên li Suriyê bi navê Dîwana Mela dizanin, lê wan gotine ku di destê wan de ew berhem tune. Îhtimal heye ku nusxeyên din, belkî yê ji eva hanê çêtir û kevintir, derkevin holê. Sebebên ku min qerar dayê ez nusxeya Stenbolê bi halê wê yê orijînal derbixim, ew in ku him ne qetî ye em nusxeyek din bibînin û him jî divê ez vê nusxeya hanê şûnda bidim xwediyê wê û li aliyê din qedera destnivîseke di destê yekî şexsî de jî nediyar e.

Gava meriv bide ber çavên xwe ku ev berhem di edebiyata Kurmancî de abideya duduyan e, wê demê qîmeta wê bi xwe der tê holê –bi şertê ku meriv gotinên Kurdan yên di heqê edebiyata Kurdî di kitêba Jaba *Recueil de Notices et Recits Kourdes* rûpel 8an de rast qebûl bike. Ev abideya kevintirîn ya vê edebiyatê ye ku di destê me de ye, gava li ciyekî Dîwana Elî Herîriyê kevn, mirina wî di 471an (1078) de ye, dernekeve holê.

Wiha xuya ye ku di heqê şair de sirf di kitêba Jaba de, ya ku li jor navê wê derbas bû, agahdariyek heye. Li wir tê gotin (rûpel 13 û dewama wê²⁰): “Şairê duduyan Melayê Cizirî ye. Ew ji Cizirê, ji Botan e. Navê wî Şêx Ehmed e. Ew di sala 540î de li Cizirê dertê holê. Di wî wextî de Mîr Îmadeddîn mîrê Cizirê bû û xwişkeke wî hebû. Dilê Şêx Ehmed ket xwişka Mîr. Wî gelek xezel nivîsî û dîwaneke piçûk jî amade kir ku navê wê “Dîwana Melayê Cizirî” ye. Zimanê Dîwanê zimanekî zerîf (mustelîh) e û Kurd gelek jê hez dikin. Mîr Îmadeddîn ji bona ku mêze bike ka Şêx Ehmed bi rastî ji wê hez dike yan na xwişka xwe da wî. Lê Şêx Ehmed qebûl nekir. Wî di sala 556an de wefat kir û gora wî li Cizirê ye. Gora wî ciyê ziyaretê ye”.

Bê şik ev Mîr Îmadeddînê ku li vir behsa wî ye ew *mîr* e ku şair di 19 cot qit’an de bi wî re qisedike (rûpel 202-208). Sernavê herdu qit’ayên pêşîn “*sewala mela*” û “*cewaba mîr*” in, yên dawiyê sirf “*mela*” û “*mîr*” in. Sirf di her du qit’ayên dawiyê de behsa navan tê kirin; gotina şair bi “*Ez xulamê mîr Îmadîn*” im û ya mîr jî bi “*Ku Şêx Ehmed me ustad e*” tê dawî kirin.

Ev Îmadeddînê ku li cem şair bûye *Îmadîn* kî ye? Gelo ew, ev mîrê mehelli ye ku tîkiliya Mela pê re heye? Gelo ev meriv, ew kesê ku Jaba çiroka wî dibêje ev e? Yan jî ew merivekî naskirî ye di tarîxê de?

Bi ihtîmalekê emê cewabeke me têr bike bibînin. Di sala 521î de Îmadeddîn

20 Ev wergera hanê ne wek wergera Jaba ye.

Zengî, bavê Nûreddînê mezin, Cezîra Îbn Omer fetih kir. Îbn Elatîr behsa vê sala hanê dike û dibêje eger bajêr teslîm neba, ewê wê şevê li ber lehiyê biketana û mîr û leşkerên wî helak bûna. Îmadeddîn di 5. Rabiussanî 541î de (14. Îlon 1146) ji aliyê koleyên xwe ve tê kuştin. Gava Mela, weke ku Jaba dibêje, bi rastî di sala 540î de dest bi nivîsîna şîran kiribe, wê demê gelek wext dimîne ji bo ku ew bi mîr re têkeve têkiliyê û ev qisedana di şîrê de jî tê fem kirin. Lê meriv nikare van tarîxan ewqas ciddî jî bigre. Gava Mela bûbe 60 salî, wê demê dibe ku wî di dema fetihkirina bajêr de ji aliyê Atabegê Musulê ve qabîliyeta xwe ya hûnerî pêşda biribe û mîna şairên rojava ev qabîliyet kiribe binê emrê Mîr. Ku Îzzeddîn Alî Ibn Elatîrê 74 salan li dû şairê me wefatkirîye bi wê heneka li ser zewacê nizane me şaş nake. Ev meriv, nivîskarê navdar yê Kamilê, hemşehriyê wî ye û wî bi gotinên dema xwe û demên berê baş dizanîbû. Çîroka romantîk ya di heqê hezkirina Şêx Ehmed ji prensesa bedew piştî salan hatiye dîtîn. Lê ku kronist qet bi tu carî behsa şairê Kurd ku di wê demê de jî qîmeta wî li cem gelê wî gelek zêde bû, nake, ne tesaduf e. Li vir motifên neteweyî rolekê dilîzin. Famêla Ewlad Elatîr²¹ li Kurdan bi çavekî dostane mêze nedikirin û bi gelemperî eyan e ku Erebi qîmetê nadin edebiyatên biyanî. Ibn Elatîr baş Kurdî zanîbûbe jî, ew lê negeriyaye ku Dîwana Melayê me ji nêzik ve nasbike.

Melayê Cizîrî wek şair çiqas mezin e, di heqê vê de ez cesareta ku qerarek bidim bi xwe re nabînim. Lê ez dikarim sirf vê bibêjim: Eyan e ku ev terza şîrê ya tasawufê di serê sedsala pêncan de li Rojava Pêş û ya Navîn bi gelemperî dihate nasîn û xwendin. Xebateke cidî dikare belkî derxîne meydanê ku şairekî Farişî wek esas hatiye girtin. Ev kesin e ku em gelek motif û tabîran ji şîra Farişî nasdikin. Û diya eyan e ku hevvelatîyên şair gelek zû qîmet dane wî – mîna îro (li jorê mêzebîke). Ew tew layîqî şerhbûnê jî bûye: di rupela 128an de bi qelesa sor hinin not, bi ش, bi zimanê Farişî hene.

Şîra Şêx Ehmed wek abîdeya ziman xwediyê qîmeteke pir bilind e. Gava meriv sirf li şîra wî mêzebîke, meriv netîceyê qetî dernaxe, ka gelo ew ceribandîneke şexsekî ku gelek baş biserketî ye, ye yan xeleeke jî zincîrekê ye ku bi aliyekî ve diçe. Di ihtîmala ewil de ev Dîwana hanê esera li dijî kitêba ji tovkirina kilamên gelerî pêk tê ku berhevkarê wê saleke beriya Şêx Ehmed li rojhilatê Endelûsê miriye, ye. Em vê berhemê bi navê Dîwana Îbn Quzîman nasdikin.²² Lêbelê şîra Şêx Ehmed xwediyê karakterek dinê ye -bereksî xebata sethî ya Erebi Îspanyolî [...]. Ev ne karê

21 Li ser famêla Goldziher *Abhandlungen zur arabischen Philologie* 1, 161

22 Fotolitografiya destxetekê tenê ji aliyê David von Günzburg hatiye çapkirin (Berlin, Calvary & Co. 1896). Jibo gotinên min li *Deutsche Literaturzeitung* (1896 Sp. Rûpel 1287 mêze bike.

Şêx Ehmed e, ne jî hedefa wî ye. Ruhê ku li vir [li cem Cizîrî] hukim dike, ruhekî ewha ye: Îhtîşam, xesasiyet, jixwebawerî, dîqet. Ev xebat him li gor nimuneyên navdar û him jî li gor meyla wextê ye, ya ku di edebiyata Farisî û ya gelên di binê tesîra wan da hukim dikir: Nivîsîna bi motîfên dînî, yanê tesewufî. Em hê di sedsala pêncan de rastî şîrekê têne ku tê de li wê tê gerîn ku fikrên şîra tesewufî ya Farisan bi zimanê gel were bikaranîn. Rubaiyên Baba Tahirê ji Hemedan ku di sala 410an de (1019) wefat kiriye, hene ku bi zimanekî ku ji zimanê Şêx Ehmed pirtir nêzîkî zimanê nivîskî yê Farisî ye²³. Em pê nizanin ka Baba Tahir bi bikaranîna ziman bi vî terzî tenê bû û yên ku li wan derdorên dinivîsîn nêzîkî wî bûn yan na²⁴. Di heqê dewra Şêx Ehmed de em li ciyekî baş in. Em ji notên Jaba dizanin ku (rûpel 13 û pê va) li cem Kurmancan heft merivên din hene ku bi Kurmancî nivîsîne. Em esera şairek ji wan, Mem û Zîna Ehmed el-Xanî, nas dikin ku li jor navê wê derbas bû. Gava meriv zimanê vê şîrê bide ber Dîwana Şêx Ehmed, dertê meydanê ku cihêbûnên mezin di nava wan de tunene. Ehmed el-Xanî ku di sala 1063an de (1653), yanê 507 (492) salan li dû Şêx Ehmed, miriye ji beldeya Hekariyê ye û Şêx Ehmed jî ji Cizîrê bûye. Yanê wekhevîbûna ziman sirf ji ber wekhevîbûna şîveyan nine. Bi ihtîmaleke mezin him Ehmed el-Xanî û him jî Şêx Ehmed zimanekî sunî bikar dianîn. Ew li wê negeriyane ku şîveyên mehelli yekûyek bikarbînin. Ew li wê gerîyane ku ji nava zimanên mehelli zimanekî ava bikin ku di nava civatek bi orf û adetên wekhev bi hev re girêdayî ne, bibe zimanê dayîn û standinê. Mînakên wan hebûne. Meriv didît ku welatê Farisan û xwendeyên welatê wan zimanekî nivîskî bikardianîn ku mîna zimanê devkî nebû, lê dîsa jî wek zimanê dayîn û standinê baş dihat bikaranîn. Ma çima ceribandineke ewha ji bo Kurdan ku xwe wek qewmek qebûl dikin, çênebe? Em nizanin ka yên ku li avakirina zimanekî nivîskî xebitîne hedefeke dîrûdirêj dane ber xwe yan na. Lê dîsa jî wan hinek tişt bidest xistine: Kêmî kêm hinek metnên edebî yên bi Kurmancî ji beldeyên ku nivîskar jê ne, derketin. Ew nivîskar ji beldeyên Hekariyê (5), Cezîrê (1) û Bayezidê (2) ne. Ev belde di nav sînorên Împaratoriya Tirk de ne. Di heqê ziman de em xwediyê zanîneke mezin nînin. Lê ev tişt qetî ye ku destana neteweyî ya Mem û Zînê ku ji aliyê Ehmed el-Xanî ve hatiye nivîsîn, li cem Kurdên Kurmanc yên Tirkiyê tê naskirin û hez kirin. Ji ber ku ev şîra han xîtabî rihê neteweyî dike, dewleta Tirkiyê çapkirina wê naxwaze û ji xwe ji ber vê jî Bedirxanpaşazade ‘Ebdurrahman ew di rojnameya

23 Li ser şîweya çarînên Baba Tahir: The Lament of Baba Tahir edited, annotated and translated by Eduard Heron-Allen, London 1902, S. XVI ff.

24 Xeberên li ser muasirê wî Kemaluddîn Pîndar ji Raiyê me pêş da nabin; mêze bike: Ethé, Neupersische Litteratur (im Iran. Grundriss), r. 223.

xwe “Kurdistan”²⁵ de derxist. Li dû van gotinan cesareteke mezin lazim e ku meriv qala “Kurdiya sereke” yan jî “Kurmanciya sereke” bike. Lê em karaktera Dîwana xwe wek berhemeke edebî ku ji bajarekî yan jî ji herêmekî zêdetir xîtabî milletekî mezin dike, ji wê derdixin ku ew bi zimanê xwe ne tenê ye û –weku li jor jî hate gotin– ew xelekek ji zincîrekekê ye. Wê ev Dîwana hanê jibo tarîxa zimanên Kurdî roleke mezin bilîze. [...] ²⁶

Çapxaneya Împaratoriyê bi hûrbûneke mezin ev fotolitografi amade kir. Ji ber ku resima ronahî, qilêr û newekheviyên rengîn li ser kaxîzê derdixê, imkana paqijkirinê tunebû. Em ji paqijkirinek ku ihtîmala şîrovekirinek şexsî dide, dûr man û me ew cî paqij nekirin. [...]

Hermsdorf (Mark)

Gulan 1904

25 Li ser kovarê li dawîya nivîsa min di kovara *Wiener Zeitschrift für die Kunde Morgenlandes* (S. 112) mêze bike.

26 Hartmann li vir qala wê dike ku jibo analîzkirina ziman (û nivîsîna gramêran) metnên cihê-cihê lazim in û Dîwana Mela jî di vê çerçevê de muhîm e. Ji ber ku ew li vir rasterast li ser berhem û heyata Mela nesekiniye, min ev beş wernegerand. [Wergêr]

DOKUMENTEK / A DOCUMENT

A Yezidi Commentary by Mawlānā Muḥammad al-Barqal'ī Şîroveyeke Êzîdîtiyê ya Mewlana Mihemedê Berqel'î

Mustafa Dehqan*

ABSTRACT:

There is a natural tendency in dealing with the Yezidism of becoming overwhelmed by the fascinating and complex details of its present situation, oral tradition, and sacred texts that, however, it is safe to say, defy simple comprehension and adequate explanation. My purpose here, however, is possibly much simpler and that is to suggest what role the Muslim Kurds played against the Yezidis in the 10th/16th century Kurdistan. In part the comments that follow here are especially about the Kurdish Muslim polemics against the Yezidi religion. And depend on an earlier study of mine entitled “The Fatwā of Malā Şāliḥ al-Kurdī al-Hakkārī”, which may be consulted for the background and sources (Dehqan, 2008). What is provided in the present essay has two sections: i. some notes on the newly-found manuscript of a commentary by Mawlānā Muḥammad al-Barqal'ī who has written it on the *fatwā* of Mawlānā Şāliḥ, and ii. the edition and English translation of the text which is given here for the first time.

* **Independent scholar,**
Iran / Lêkolînerê
serbixwe, Îran

e-mail: mustafadehqan@
yahoo.com

KURTE:

Di xebatên Êzîditiyê de meyleke xwezayî heye ku ew bi hûnguliyên ecêb û tevlîhev ên rewşa niha, kevneşopiya devkî û metnên pîroz ve bîr tepisandin, lê dîsa jî, li cih e bê gotin ku têgehîştin û ravekirinên lêhatî pir zehmet e. Li vê derê armanca min piçekî hêsantir e, ezê wê rola Kurdên Misilman rave bikim ku li Kurdistana sedsalên X-XVem de li hember Êzîdiyan hatiye lîstin. Ji aliyekî ve, şîrovevên li vê derê bi taybetî jî derbarê wan mînaqêşeyên Kurdên Misilman de ne yên li hember dîne Ezîditiyê. Herweha ew pala xwe didin xebata min a bi navê “Fetwaya Mela Salihê Kurdê Hekkarî” ku dikare ji bo paşxan û çavkaniyan ji vê xebatê sûd bê wergirtin (Dehqan, 2008). Ev gotara me ji du beşan pêk tê: 1. Hin notên derbarê destxetêke tefsîreke Mewlana Mihemedê Berqelî ya ku nû hatiye dîtin ku ew tefsîr li ser fetwaya Mewlana Salih hatiye nivîsîn; 2. Edîsyon û wergera wê metnê bi zimanê Îngilîzî, ya ku cara ewil li vê derê tê pêşkeşkirin.

I. MANUSCRIPT AND AUTHOR

The second Arabic manuscript against the Yezidis I ever had the joy of handling on a visit to the Library of Āstān Quds, in Mashhad, was at the first glance merely a copy of Mawlānā Sālih al-Kurdî's *fatwā*; although it was a manuscript of four folios (fols.127r.-130r.) with precisely the same incipit and the same material at least in its first folios, my curiosity was aroused by a further mention of the 10th/16th century Kurdish ‘*ālim* Mawlānā Muḥammad al-Barqal’ī. On return home I managed to identify the text as both a complete manuscript of the work of Mawlānā Sālih (re-written by Barqal’ī), that escaped my eye during its edition, and Barqal’ī’s own commentary on the same work, both belonging to the *qalam* of one of the representatives of the legal experts from Kurdistan.

The present manuscript survives in a *majmū’a* (Mashhad, Ar.14292/3, measuring 21.2x15.5). The *majmū’a* in question is comprised of three works. The first one is a commentary on *Fawā'id al-Ziyā'īyya* by ‘Iṣām al-Dīn Ibrāhīm b. Muḥammad b. ‘Arabshāh Asfarā’īnī (873-1468/951-1544). The compiler shows also his interest in the *Sharḥ Taṣrīf* by ‘Izz al-Dīn Zanjānī: the second manuscript. The colophon attributes the copying of these given manuscripts including the third one, that of Barqal’ī, to Muḥammad¹ b. Shams al-Dīn Khudāwirdī. The manuscript, in *naskh* script, is written on 1 Muḥarram 1005/24 August 1596, in Anatolia. In the Library’s catalogue there are no details about the manuscript’s depository, except for a general reference to the origin of Barqal’ī’s commentary as coming from the collection of Sayyid Muḥammad Bāqir Shīrāzī, a contemporary Shiite *faqīh* and author of *al-Fiqh al-Islāmī wa Siyr al-Zaman*, who dedicated the *majmū’a* as an inalienable religious endowment (*waqf*) to the Āstān Quds, in Muḥarram 1405/October 1984 (‘Irfānīyān, 1991, ix, 336). The text which is the

¹ The name Muḥammad is written in *muqatta’a* letters: *m+h+m+d*.

subject of this study is to my knowledge unique. In no other Arabic collection that I considered is there such a range of commentaries on the Yezidi religion as reflected in the eyes of Barqal'ī.

Who was the author in ethnic and social terms? What was the relationship between Barqal'ī and Mawlānā Şāliḥ? It is hard to answer. In comparison with Mawlānā Şāliḥ, this is a more famed case but we must confess that we do not yet (or any longer) know satisfactory details on Mawlānā Muḥammad Barqal'ī.

The name Barqal'ī fortunately is twice buried in the pages of the *Sharaf-nāma*. Although the reading Barqal'ī still seems to me doubtful but, according to *Sharaf-nāma* and some other primary sources it is a possible close reading of the orthography we have. Sharaf Khān removes any doubt about Barqal'ī's roots when, in the introductory sentences to the Bitlīs section of the *Sharaf-nāma*, he mentions Barqal'ī as one of the celebrities of his respected ancestral town. Mawlānā Muḥammad, Sharaf Khān says, was raised (and perhaps born) in Bitlīs. We also know from the *Sharaf-nāma* that Barqal'ī was connected with the rule of Sharaf Khān's grandfather. This connection will be proved by the *ḥāshīyas* he wrote in *nahw* and dedicated them to the chronicler's grandfather-Sharaf Khān the Killed (Scheref, 1860, i, 341-42).

In their geographical and travel memories Kâtib Çelebi and I'timād al-Saṭana offer, among some other things, two brief allusions to Barqal'ī, but they contain no any important information (Kâtib Çelebi, 1824, 415; I'timād al-Saṭana, 2010, 775). For a better thought about the subject treated in this article, one may mention the Arabic treatise of 'Alī Afandī, simply called *Risāla*. This is written in 1297/1880, but its concepts and some of the contents emerge from 10th/16th century. Besides some other Kurdish 'ulamā discussed in the manuscript, in particular those of Ardalān, and an allusion to Mawlānā Şāliḥ, we learn from 'Alī Afandī that Barqal'ī, here known as Muḥammad al-Barqal'ī, was a very active Kurdish scholar against the Shiites ('Alī Afandī, fols.9v.-10r.). In his *al-Aḥkām al-Dīnīyya fī Takfīr al-Qizilbāsh*, an anti-Shiite Arabic polemic (written on 3 Rab' I 986/19 May 1578 and dedicated to Süleymān I), Mullā Ḥusayn b. 'Abd Allāh Shirwānī has also included Barqal'ī among the Sunni 'ulamā who provided *radds* against the Shiites. The Kurdishness of Barqal'ī is attested to by Shirwānī². What can we make of these material is that Barqal'ī wrote at least a polemic against the Shiites. It is easy to accept that he struggled against all non-orthodox Kurds.

As regards the present commentary, there seems to be general agreement on some points. The commentary forms what Barqal'ī terms simply the Yezidis without, it would seem, naming any positive sense or good Yezidi characteristic that he might include in this commentary. We need to note here that Barqal'ī was known as a person who had critical views on Yezidi issues. A *fatwā* of Barqal'ī (if it would not be the same we are dealing here) is mentioned by Şem'î Efendi in his Turkish translation of the *Sharaf-nāma*³. Yet, despite this rejection mentioned elsewhere and also his expressed definite rejection of the Yezidis and their doctrines here, we can see quite well that his thinking depended on a somewhat more humanistic manner. From the text that follows it is clear that Barqal'ī

² The name here is also given as محمد البرقلعي (Shirwānī, fol.4r.).

³ The text runs: *Kürdistan alimlerinin bazıısı hususen Mevlana Mehmed Berkal'î ki zamane munşi idi, şöyle fetva virmişdür ki bu Yezidi taifesinin emval ve erzakını kifayet mikdarı almak mübahdur* (Şem'î Efendi, fol.4v.).

had a critical view on Mawlānā Şālih and what he said in his *fatwā*. Although Barqal'ī is himself an anti-Yezidi Muslim scholar, yet he has tried to soften the fundamentalist view of Mawlānā Şālih. It seems to me that Barqal'ī disliked the religion but he tried to give a fair religious discussion, avoiding personal judgments.

Let us here back to the *Sharaf-nāma* and his other reference to Barqal'ī. Accordingly, Barqal'ī had entered the court of Badr Bayg, son of Shāh-'Alī Bayg, the ruler of Jazīra during the reign of Süleymān I to train as a scholar (Scheref, 1860, i, 128). From the words of Sharaf Khān it is clear that Barqal'ī was an influential scholar of the area of Jazīra and probably a private secretary to Badr Bayg. Moving away from Bitlīs, his attention presumably began to turn more and more towards the religious minorities of Jazīra where a considerable community of the Yezidis was from earlier times inhabited. The possibilities of Barqal'ī's daily life help us grasp the way in which a Muslim 'ālim encountered some Yezidi laymen (if not necessarily intellectuals) who were not similar to what claimed by Mawlānā Şālih. Changes in form, however, can be seen as perhaps a reaction against the very harsh fundamental norms of a previous age, but more significantly, a change in form enabled Barqal'ī to show a much softer view regarding a reality of Jazīra and some other parts of Kurdistan. Perhaps patterns for human relations within society influenced the way relations between Kurdish humans and gods were imagined. Again-I stress that his argument is not that the Yezidis were not so bad as they seem and that they deserve to be rehabilitated. Their religious status, as a heterodox sect, does not interest him as all. Whether they were good or bad is not the point. What does interest me is his style and objections against another Kurdish scholar of the time.

I should like to make a further point relating mainly, but not only, to these two scholars. Were Barqal'ī and Mawlānā Şālih rivals? I do not think that the explanation lies in the personal hostility of Barqal'ī, a younger scholar, towards his contemporary predecessor, though undoubtedly it helped. As far as Yezidism, as a 10th/16th century problem at a Kurdish level is concerned, it seems also relevant that the Kurdish 'ulamā of the later generations had probably to cope with a more organized Yezidi clergy, and perhaps a more number of elites, to whom the cheap way of doing abusive polemics was not effective. In other words, Barqal'ī presumably had the intellectual Yezidi audience in mind. A high sense of endurance, self-control, and religious honor is visible in the commentary. Such a religious morality was common enough among those traditionalists, writers, and mystics who aimed at giving practical advice to their readers.

II. TEXT AND TRANSLATION

To analyze some basic problems of Mawlānā Şālih's work a distinguished model of interpretation is applied: *majzī* 'mixed' commentary. After the complete mention of the text of *fatwā*, ending with *qāla Mawlānā Şālih alayhi al-raḥma*, through his own text (the commentary) the interpreter (the commentator) again mentions some basic discussions of the *fatwā* as headlines and then interprets it to the recipients and the readers of the commentary as the problem or real message of that legal text. As is indicated above, there are many correspondences between contents of Barqal'ī's commentary and the *fatwā* of Mawlānā Şālih. What is mentioned from *fatwā* or is referred to the words of Mawlānā Şālih is here given in **bold**.

A number of *fiqhī* problems are given here that hardly can be understood, even by the persons with a Shāfi‘ī knowledge. The text is written in relatively clear handwriting, but there are some orthographical and grammatical mistakes, perhaps when relating matters so unfamiliar that later copyists had no idea of what they were writing.

The language is mostly unproblematic, whereas the contents are often difficult to explain. The commentary (fols.128v.-130r.) reads as follows:

قال: «إعلم أنهم متفقون على أباطيل من عقائد» إلى قوله: «ويزعمون أنه كذب».

He said: “know that they are in agreement upon futile beliefs” to his words: “and calling them lies”.

أقول: إنا لا ننكر كفرهم، و لا نشكل فيه، بل النزاع إنما هو في تعيين نوعه.

[To this] I say: we do not deny their blasphemy, and we do not make difficulty in that (judgment); but the dispute is over its kind.

قوله: «و أن مثل هذيانات شيخ فخر» هي المعتمد عليها و التي يجب أن يتمسك بها.

His words: “they believe in absurd statements such as those of Sheikh Fakhr, and the like; to which they think they must cling”.

[أقول:] الصواب في لفظة «شيخ» التعريف باللام، كما أن الأولى في ضمير «عليها» التذكير؛ وحذف لفظة «مثل» إلا أن يحمل على الكناية.

[To this I say:] it is better to mention the word “sheikh” with the definite article *al-* as it is also better to mention the pronoun “alayhā” in masculine, and eliminating the word “mithl”; unless he uses these for belittling them.

ثم لبيت شعري أنهم في أي شيء يزعمون إنها المعتمد عليها و التمسك بها مع ما سمعنا فيها. ليست تبني عن اعتقاد و لا مما يتعلق بها عمل إلا أن يريد في كونها أنفع في الاستماع إليها من القرآن.

Then, according to what we heard, I wish I knew on which matter they find him trustworthy and cling to him. There is not believing in him and no (religious) act belongs to him; unless it is intended to say implicitly that they get more benefit from listening to him than Qur’ān.

قوله: «و منها: أنهم يمكنون شيوخهم».

His words: “these include: that they give their sheikhs access”.

[أقول:] لا عدّ التمكين الذي هو من الأفعال، إمّا من العقائد أو من الأقوال. ولا يستقيم إلّا على إرادة عموم مجاز منها، وذلك مستبعد جداً. فإنّ اطلاق «الفعل» عليها مشهور فيما بينهم بدون العكس. فالصواب والأولى في العبارة أن يقول: «أنهم يمكنون شيوخهم مستحليين ذلك» وكذلك الكلام في قوله: «منها: أنهم يحبّون اللالش».

[To this I say:] the obedience (from their Sheikhs) is not reckoned among the acts, but it is whether of ideas or sayings. It is incorrect; unless it is intended to be a metaphorical (not real) expression which seems highly improbable. So, the application of “act” to them, without its ‘aks (conversion)⁵, is well-known among them. So, it was better and preferable to say: “they give their sheikhs authority and regard this as a lawful act”. In the same way, it was better to say “these include: they love Lālish”.

قوله: «وثانيتها هي الذين».

His words: “secondly they are those (in feminine)”.

[أقول:] الأولى أن يقول «هم الذين» لا تطباقه على الطريقتين دون «هي».

[To this I say:] because of its conformity with those two other sects, it was preferable to say “those (in plural masculine) who” and not “those (in singular feminine) who”.

قوله: «فهم إمّا كفرة أصلية، كما نقل عن بعض كتب المذهب» إلى قوله: «والبطن الثاني كفار أصليون».

His words: “they are pure unbelievers as it has been stated in some religious books” to his words “the second group is the unbelievers”.

[أقول:] يلزمه أن يكون أكثر بلاد الإسلام ديار الحرب، لظهور أحكام الكفر فيه؛ وهو باطل. على أنّ المنقول في الكتب المتصنّف في مذهب الشافعي «أنّ حكم المرتد لا يختلف ببقائه في قبضة الإمام والتحاقه بدار الحرب». وأيضاً المشهور من المنقول عن كتاب «المتفق والمختلف»⁶ هو «أنّ أهل الردة إذا استقلوا بالدار، فلهم حكم أهل الحرب». ومع ذلك فلا ينطبق على ظاهر مذهب الشافعي. فلا بدّ من التأوّل في المنقول الذي ذكره. وما قيل: من «استرقاق أولاد المرتدين و اغتنام أولادهم» ففرع على القول: «بأنهم كفار أصليون»؛ وهو مرجوع عند الشافعي.

[To this I say:] a state of fighting within most of the Islamic lands, because of the pronouncement of the judgment of blasphemy there, is a requisite for this word which is a vain word. According to what mentioned in Shāfi‘ī books, the judgment of the apostate does not change with remaining at the hand of *imām*, and joining to the Land of War (for holy war). Also, according to the famous saying of *al-Muttafiq wa al-Mukhtalif*, “when the apostates inhabit in a land, their judgment is like those who involved in the holy war”. Notwithstanding it is not in accordance with the school of Shāfi‘ī, so we are forced to paraphrase what is mentioned. What is said on “keeping the younger generations of the apostates in bondage, and spoiling their possessions” is a secondary concern in

⁵ For ‘aks as a technical term of *fiqh*, see (Ḥusaynī, 2006, 345).

⁶ Unidentified.

comparison with the following saying: “they are unbelievers”, which is rejected by Shāfi‘ī.

قوله: «و من لم يكفر... الخ».

His words: “those who do not call...etc”.

[أقول:] كأنه تجاهل منه و إلّا فكفرهم أشهر و أظهر من الشمس، يعرفه كلّ أحد؛ حتى الصبيان و المجانين. وظنّ أنّ من حرم أموالهم ظنّ إسلامهم.

[To this I say:] it seems that he feigned to be ignorant of this matter, otherwise their blasphemy is more famous and clear than sun; all persons, even the children and the insane ones, know their blasphemy. It is supposed that everyone, who prohibited their possessions, considered them as Muslim.

قوله: «بتقيّة و سترأ... الخ».

His words: “(they) dissimulate and veil...etc”.

[أقول:] كأنه نسى ما قال الرسول: «هنا تشققت قلبه».*

[To this I say:] it seems that he has forgotten Prophet’s saying: “his heart should be cleaved”.

قوله: «أو طمع فيما في أيديهم».

His words: “or covet their possessions”.

[أقول:] و لا يخفى أنّ ما ذهب إليه أدلّ على الطمع فيما في أيديهم، مع أنّ مجرد الكفر لا يوجب حلّ أموالهم، و النزاع فيه.

[To this I say:] it is not hidden that what he believed in denotes his covetous desire for their possessions. We cannot lawfully extort their possessions, merely because of their blasphemy; and the dispute is here.

قوله: «الجواب أنّ الظاهر من عبارة الفقهاء».

His words: “the response: the decision of the Islamic lawyers”.

⁷ Text has بغيّة.

⁸ This represents a prophetic *ḥadīth*. See (Abī Dā’ūd, 2002, ii, 286), where a somewhat different and more complete version is given.

أقول: الظاهر من عبارة الفقهاء: أنّ توبة المرتد فيه تفصيل، كما في توبة الكفار الأصلي، وأن الرجوع عما اعتقد والتبرؤ عن كل دين يخالف الإسلام إنما هو في كافر ومرتد يقرّان بالوحدانية ونبوة محمد أو استباحة محرّم مثلاً و أمّا غيرهما فيكفي في توبته الإتيان بالشهادتين؛ ثمّ يجري على سائر الأحكام و الأظهر في ذلك عبارة «الروضة». فأما يوافق التفصيل على مدعاه تركه و ذكر الإجمال تغليظاً.

[To this] I say: the decision of the Islamic lawyers reveals that: as the repentance of the unbelievers, the repentance of the apostates includes details. Indeed, his rejection of what he previously believed and freeing himself from religions which are opposite to Islam merely relate to those unbelievers and apostates who bear witness that there is no God except Allāh and Muḥammad is the Apostle of God, or, for example, declaring unlawful matters among the religious acts that may or may not be performed. For the cases other than these, it is enough to bear the *shahādatayn* (two declarations of faith); then, this runs over other judgments. *al-Rawḍa*'s expression is more obvious here. He omitted to mention what is in accordance with the details of his claim and only mentions a summary emphatically.

قوله: «و توبة الزنديق لا يقبل في وجه».

His words: “the repentance of the *zindīq* (unbeliever) is not accepted”.

[أقول:] كأنه غفل عما قيل عليك بالسواد الأعظم.

[To this I say:] it seems that he is unaware of what has been said about the Larger Sawād¹⁰.

قوله: «و لا نزاع في حرمة الخ».

His words: “there is no dispute about the ban...etc”.

[أقول:] نفي النزاع على العموم في المذكورات، مع أنّ للنزاع مجال في عقد الجزية معهم؛ إذا قيل «إنهم أولاد المرتدين» بناء على القول: «بأنهم كفار أصليون» قد جوز ذلك الإمام. و كذلك في اطلاق وجوب قتلهم و مقاتلهم نظر ظاهر.

[To this I say:] there can be no discussion of the generality of what said before but there are problems with the levying *jizya* (poll tax) on them when “they are younger generation of the apostates”, or that *imām*, based on “they are unbelievers”, allows levying *jizya* on them. In the same way, the viewpoint is clear about killing them and fighting against them.

قوله: «إذ ما في أيديهم لا يخلو عن هذين القسمين».

⁹ For this, see (Dehqan, 2008, 150, n.66).

¹⁰ A name used for 'Irāq, or the irrigated and cultivated districts within an area (Yāqūt, 1866, iii, 174).

His words: “because their possessions, as will be evident, are not unaffected by these two conditions”.

[أقول:] فيه إن ما في أيديهم يحتمل قسمًا ثالثًا غير الفىء و المال الضايغ؛ فإنه يحتمل أن يكون مما اكتسبوه بالاحتطاب و الاصطياد فإن تملكه موقوف كما أن ملكه موقوف على القول الأصح.

[To this I say:] this presents a problem that perhaps their property would be a third condition, something other than *fay'* (legitimate booty) and the property that has been lost. It is probable that it would be of those things they gained by firewood selling and hunting. So, both taking possession of it and its ownership depend on a more correct saying.

قوله: «فما عرف المأخوذ منه».

His words: “in case the owner of the property is known”.

[أقول:] كأنه اختار في العبادة الوجه الرجوع ليثاب المدعى في الباب.

[To this I say:] it seems that he chose a rejected section of *'Ibāda* (act of devotion)¹¹ so as he would be remunerated for his claim.

قوله: «فعلم أنه لا يتصور لهم مال في الغالب».

His words: “I know that it is not normally conceivable that they own property”.

[أقول:] قيد «في الغالب» زائدة على ما زعم لا طائل تحته.

[To this I say:] the stipulation “fi al-ghālib” is superfluous and it seems that there is no need to mention it.

قوله: «كان حكم الأموال الكائنية بأيديهم على ما ذكرنا... الخ»¹².

His words: “the legal situation regarding their properties is as was mentioned”.

[أقول:] فيه ما قدمناه و كأنه التزم ذكر متعلقات الظروف العامة فلذا كرر.

[To this I say:] here there is the same problem we mentioned previously. It seems that he found it necessary to mention the appurtenances of the general capacities. So, it is repeated.

¹¹ For *'Ibāda*, see (Ḥusaynī, 2006, 327-28).

¹² The manuscript repeats قوله كان حكم الاموال الكائنية قوله كان حكم الاموال الكائنية بأيديهم. The first is apparently superfluous.

قوله: «قلنا: القول بإسلام صبياتهم مرجوح، زيفه صاحب «الروضة» و جزم بأنهم مرتدون».

His words: “we say: the author of *al-Rawḍa* has cited [a passage] about the Islam of their younger generation and expressed the definite opinion that they are apostates”.

أقول: قال صاحب «الروضة»: قلت كذا صححه؛ يعني إسلام المرتدين. البغوي¹³ فتابعه الرافعي¹⁴. و الصحيح إنه كافر أصلي و به قطع جميع العراقيين. و نقل القاضي أبو الطيب¹⁵ في كتابه «المجرد»: «إنه لا خلاف فيه في المذهب و إنما الخلاف في إنه كافر أصلي أم مرتد؛ الأظهر أنه مرتد و الله اعلم». هذه عبارة «الروضة». و ليس فيها جزم، بأنهم مرتدون، كما ترى مع أنه قوله: «الأظهر مرتد» ليس بمعتمد به، لأنّ الولد إذا انعقد من كافرين أصليين و له جد مسلم يجعل مسلماً تبعاً لجدّه. فان تبع أبويه في الإسلام الذي كان قبل الردة أولى. و تبعية الأبوين في غير الإسلام إنما يكون في كفر أصلي و التبعية في الردة ضعيفة أو محالة. نقل أن نصوص الشافعي بذلك.

[To this] I say: the author of *al-Rawḍa* said that I said this and also corrected it, i.e. the Islam of the apostates. Baghawī and Rāfi‘ī followed him. The correct matter is that the unbelievers are carried into account (here) and all ‘Irāqī *‘ulamā* certainly accepted this. In his book *al-Mujarrad*, Qādī Abū Ṭayyib states that “there is no difference about that in the religious books. Indeed, the difference is about that whether they are unbelievers or apostates. Apparently, they are apostates. God knows best”. This is *al-Rawḍa*’s expression. It reveals no certainty that they are apostates. As you see, his words: “apparently, they are apostates”, is not trustworthy. For, when a child, whose grandfather was a Muslim, was born from two unbelievers, he should, after his grandfather, be reckoned as Muslim. It is preferable that he would be his father’s follower when the latter was a Muslim and before he committed apostasy. Following those fathers and grandfathers, who left Islam, indeed is similar the following of the unbelievers. It is a weak or even impossible matter that one follows those fathers and grandfathers who are apostates. These are mentioned in the Shāfi‘ī texts.

فوجب القول على مذهب الشافعي: «بأنهم مسلمون» و بطل القول: «بأنهم كفار أصليون»، لأنه نقل إنه قد نص في جميع كتبه «أن ولد المرتد لا يسبي» و الذين يقولون هذا القول: «إنه يسبي» ولم يصح عن الشافعي القول: «بأنه مرتد» و يرد على الاتفاق الذي نقله القاضي أبو الطيب أنه شهادة على النفي، فلا يقبل. و كيف و قد نقل الرافعي و البغوي الخلاف فيه و صححا القول: «بأنه مسلم»؟

¹³ This is Abū Muḥammad Ḥusayn b. Mas‘ūd Baghawī (432/1041-516/1122), better known as Muḥī al-Sunna, an influential Shāfi‘ī scholar originally from Baghsūr in northern Bāghdīs. For more information on Baghawī, famed for his Salafism, see the introductions to his own published works: *Sharḥ al-Sunna* and *Maṣābiḥ al-Sunna* (→ references).

¹⁴ Probably Barqalī refers to ‘Abd al-Karīm Rāfi‘ī Qazwīnī (d.623/1226), one of the great Shāfi‘ī *faqīhs*. He was also known as Imām al-Dīn. For some details, see the following work and its introduction: *al-Qism al-Tāsi‘ min Kitāb Fath al-‘Azīz fī Sharḥ al-Wajīz* (→ references).

¹⁵ The reference is to Abū Ṭayyib Ṭabarī, Ṭāhir b. ‘Abd Allāh b. Ṭāhir (348/959-450/1058), a *faqīh* of Shāfi‘ī school, who was born in Āmul and played a very significant part in promoting Shāfi‘ī law in ‘Irāq. For a long time Abū Ṭayyib Ṭabarī, also known as *qāḍī* or shaikh of ‘Irāq, was the main judge of Baghdad (Khaṭīb, 1931, ix, 358-60; Subkī, 1933, iii, 178-82).

¹⁶ Text has *al-Tajarrud* which should certainly be emended to *al-Mujarrad*. For this *risāla* as one of the less-known works of Abū Ṭayyib Ṭabarī (ibn Qādī, 1978, i, 238; Subkī, 1933, iii, 176).

It is necessary, according to the Shafī'ī school, to say that “they are Muslims”. As it is mentioned in all his books that “it is impossible to keep the child of apostate in bondage”, it is a futile word that “they are unbelievers”. Some say “it is possible to keep the child of apostate in bondage” (while) Shafī'ī do not acknowledge their apostasy. According to the consensus that Qādī Abū Ṭayyib mentioned, it is unacceptable. How we can accept that Rāfi'ī and Baghawī had cited a different view about it and, at the same time, acknowledged that the younger generation of the apostates “are Muslim”?

فالحاصل: إن القول: «بحرمة أموالهم» أولى وأرجح من القول: «بحلها» لأنه ما اجتمع الحلال والحرام إلا وقد غلب الحرام على الحلال وإنه اسلم والاخذ بالإسلام¹⁷ أولى وأرجح.

The conclusion: the word on “the ban of their properties” is preferable to “make it licit” as licit and forbidden matters do not come together; unless forbidden matters would prevail against licit ones. He is Muslim and it is preferable to consider him as Muslim.

و في الجملة قد سلك مؤلف الكلمات في هذا الباب المغالطة. ألا ترى أنه قد أتى بالمرجوحات في صورة الراجحات و المقيدات في صورة المطلقات¹⁸؟ و ترك ما يستنبط و استنبط¹⁹ لا يحصد غير أنه ليس في عبادته عزم²⁰ صحيح حتى يجيب الله كي تركت التعرض له في الأكثر حذراً عن الإكثار و الغيبة فكأنه غمض عينيه و صمم أذنيه فظن أنه لا يرى مبصر و لا يسمع و اع. و السبب في ذلك أنه لما قال من غيظ صدره قول و رأى العوام قد تلقوه بالعيق لكونه ممّا اشتتهه أنفسهم و قاس الغائب على الشاهد حملة ذلك على امضائه، فأجر و ارتكب ما نوى من الأقوال الواهية إلا أنّ في مثل هذا المقام كظم الغيظ واجب و الندم ما صدر منه لا ذنب. جنبنا الله من الجدل و العناد في الدين و همنا بفضل الصواب و اليقين. اللهم اهدنا الحق و اجعله لنا فطنا و لا تجعلنا من²¹ الذين يرون أقيح ما يأتونه حسناً.

In short, the author of these words has showed chicanery. Are you not seeing that he has mentioned *marjūhāt* (forbidden and reprehensible duties) as *rājihāt* (obligatory and desirable duties)²² and *muqayyadāt* (limited duties) as *muṭlaqāt* (unlimited duties)²³? He withdraws what is understandable and deduces something that cannot be obtained; there is no pure intention in his worship so as would be acceptable by God. Because of abstention from talkativeness and backbiting, I left to object him more. So, it seems that he has closed his eyes and turned the deaf ears, and he thought that no spectator can see that and no vigilant can hear that. The reason for this is that he angrily spoke (of the Yezidis) and saw that the illiterate people welcomed it as they accepted it with relish. He (mistakenly) compared *ghā'ib* (absent) with *shāhid* (witness) and imagined this (enough) to execute that judgment. So, he valued that and accepted the futile words whereas it is necessary to repress the anger; and it is not one's benefit to be regretful of what he has done. May God remove from us dispute and contumacy to religion; grant us, with His favour, a pious act and certainty. O God, show us the truth, and make us of intelligent ones, not of those who see the indecency but do not operate good deed.

¹⁷ Text spells بالاسلم.

¹⁸ Spelled المطلقا.

¹⁹ استنبط and يستنبط .

²⁰ عظم This is wrongly written given here.

²¹ Both من and مع are given here. The second is in line, but the first was preferable to me.

²² For *marjūh* and *rājih*, see (Husaynī, 2006, 229).

²³ For *muqayyad* and *muṭlaq*, see (ibid, 2006, 481, 502).

قاله مولانا محمد البرقلعي عليه الرحمة و الرضوان و صلى الله على محمد و آله و أصحابه أجمعين الطيبين الطاهرين و سلم تسليماً كثيراً و الحمد لله وحده. تمت.

It is said by Mawlānā Muḥammad al-Barqalī. May God forgive him, and enter him into the paradise. God bless Prophet, his family, and his companions all virtuous and pure; and grant him abundant peace. Praise merely belongs to God. It is finished.

REFERENCES

- 'Alī Afandī. *Risāla Kufr wa Irtidād Shī'a*. Qum: The Islamic Heritage Revival Center, MS No. 610/4.

- Abī Dā'ūd, Sulaymān b. Ash'ath al-Azudī al-Sijistānī. (2002). *Kitāb al-Sunan*, Ed. M. 'Adnān. Beirut: Dār al-Ihyā' al-Turāth al-'Arabī.

- Baghawī, Abū Muḥammad Ḥusayn b. Mas'ūd. (1971). *Sharḥ al-Sunna*, Ed. Sh. Arnūṭ & M. Z. Shāwīsh. Beirut & Damascus: al-Maktab al-Islām.

- Maṣābīḥ al-Sunna. (1998). Ed. D. Khaṭīb. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmīyya, 1998.

- Dehqan, M. The Fatwā of Malā Šālīḥ al-Kurdī al-Hakkārī: An Arabic Manuscript on the Yazidi Religion. (2008). *Journal of Kurdish Studies* 6, 140-62.

- Dirāyatī, M. (2010). *Fihristwāra-yi Dastniwisht-hā-yi Īrān*. Tehran: Kitābkhāna-yi Majlīs.

- Ḥusaynī, S. M. (2006). *Farhang-i Iṣṭilāḥāt-i Fiqhī*. Tehran: Surūsh.

- 'Irfānīyān, Gh. (1991). *Fihrist-i Kutub-i Khaṭṭī-yi Kitābkhāna-yi Markazī-yi Āstān-i Quds-i Raḍawī*. Mashhad: Kitābkhāna-yi Markazī-yi Āstān-i Quds.

- I'timād al-Saltāna, Mīrzā 'Alī Khān. (2010). *Safar-nāma-yi Makka*, Ed. S. 'A. Qādī 'Asgar, in: *Panjāh Safar-nāma-yi Ḥajj-i Qājārī*, vol.1, Ed. R. Ja'farīyān. Tehran: Nashr-i 'Ilm, 663-784.

- Kātib Ḥalebi [Muṣṭafā b. 'Abd Allāh Hacı Halife]. (1824). *Cihannümâ*. Constantinople: el-Âmire.

- Khaṭīb Baghdādī, Aḥmad b. 'Alī. (1931). *Ta'rīkh Baghdād*. Cairo: Maktabat al-Khānjī.

- ibn Qādī, Abū Bakr b. Aḥmad. (1978). *Ṭabaqāt al-Shāfi'īyya*, Ed. H. 'Abd al-'Azīm Khān. Hyderabad: Dā'irat al-Ma'ārif al-'Uthmāniyya.

- Rāfi'ī, Abi al-Qāsim 'Abd al-Karīm. (1998). *al-Qism al-Tāsi' min Kitāb Faṭḥ al-'Azīz fī Sharḥ al-Wajīz*, Ed. T. Y. H. M. al-Mubārakī. PhD Thesis, Umm al-Qurā University, Mecca.

- Scheref, Prince de Bidlis. (1860-62). *Scheref-nameh ou Histoire des Kourdes*, Ed. V. Véliaminof-Zernof. St.-Pétersbourg: Commissionnaires de l'Académie Impériale des Science.

-Subkī, ‘Abd al-Wahhāb b. ‘Alī. (1933). *Ṭabaqāt al-Shāfi‘īyya*. Cairo: s.v.

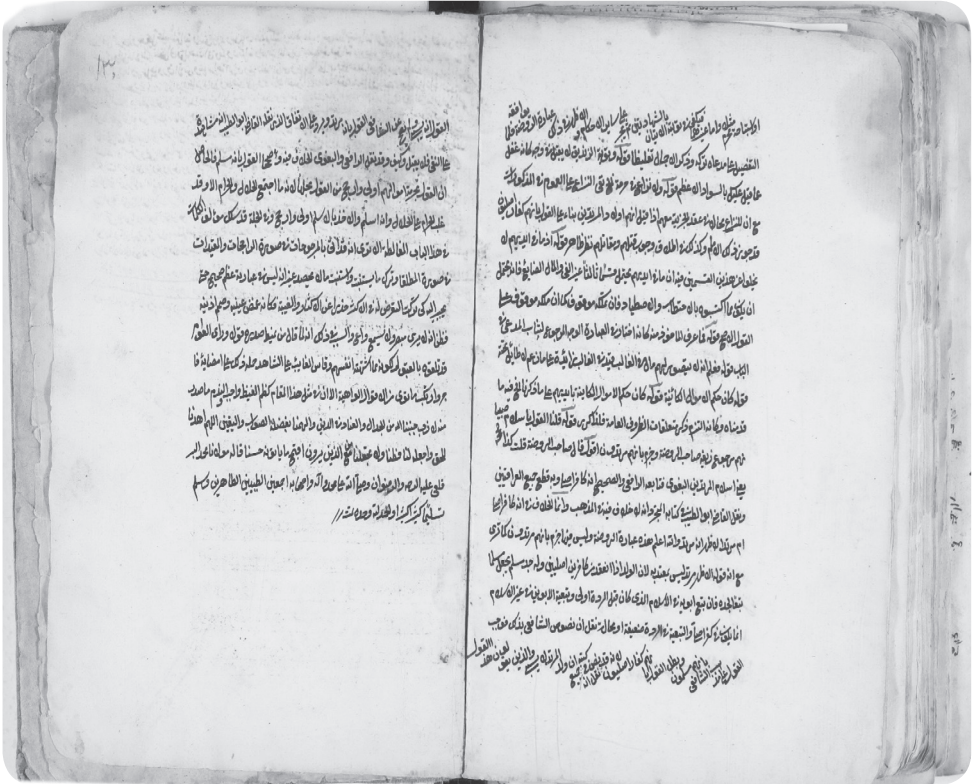
-Şem‘î Efendi. *Tercüme-i Tevârîh-i Şeref Han*. Istanbul: Topkapı Library, MS No. 1469.

-Shirwānī, Mullā Ḥusayn b. ‘Abd Allāh. *al-Aḥkām al-Dīniyya fī Takfīr al-Qizilbāsh*. Qum: Mar‘ashī Library, MS No. 2386.

-Yāqūt, Shihāb al-Dīn Abī ‘Abd Allāh Yāqūt b. ‘Abd Allāh al-Ḥimawī. (1866-73). *Mu‘jam al-Buldān, Jacut’s Geographisches Wörterbuch*, Ed. F. Wüstenfeld. Leipzig: In Commission bei F. A. Brockhaus.

Fols. 128v.- 129r.

Fols. 129v.-130r.

DERBAREYÊ KOVARA NÛBIHAR AKADEMIYÊ DE

Kovara Nûbihar Akademî kovareke bihekem, akademîk û navneteweyî ye ku dê weşana gotarên kêrhatî yên di qada Kurdolojiyê de bike. Kovara Nûbihar Akademî, bi rêbazeke akademîk dê cih bide her cure nivîsên zanistî û bi nêrîneke multidisiplînerî dê nivîsên li ser zanistên ziman, edebiyat, çand, huner, aborî, civakî, olî û hwd. di nava xwe de bihewîne. Di kovarê de dê nivîsên mîna gotar, werger, tîpguhêzî, danasîna sempozyum, pirtûk û tezan biweşin. Gotarên ku ji bo weşandinê bî şandinê de bi sîstema “hekemtiya kor” ku dê ji hêla hekemên pispor ên ku navên wan dê bî weşartinê ve bî nîrxandin. Kovara Nûbihar Akademî dê di demsalên bihar û payîzê de salê du caran bê weşandin. Zimanê weşanê Kurdî (bi hemû zaravayên xwe ve) û Îngilizî ye.

Nîrxandina Gotaran

1. Lêkolîna ewilîn ji aliyê lijneya weşanê / edîtoriyê ve tê kirin. Gotarên ku ji aliyê ruxsarî û naverokî ve ne li gorî rêzîknameyê hatibin nivîsandin, bi armanca ku bî rastkirin li nivîskaran tî vegerandin. Piştî vê merheleyê gotarên ku guncaw in (dema werger bin digel orjînalên wan) ji sê hekeman re tî şandin. Biryara weşandina gotarên ku ji kovarê re tî şandin li gorî nîrxandinên van hekeman tê dayîn. Eger bi kêmasî du rapor erênî bin, wê demê gotarê tî weşandin. Dema ku hekeman sererastkirin xwestin û pêşniyazên xwe vegotin, gotar demildest ji nivîskaran re tî şandin û ji wan li gorî nêrînên hekeman daxwaza pêşxistin û guherandina gotaranê tî kirin. Gotarên ku ji bo sererastkirinê ji hekeman re tî şandin divê herî dereng di nava mehekê de dîsa ji kovarê re bî şandin. Heger di dema sînokirî de guherîn û sererastkirin nehatibin çêkirin û şandin, biryardayîna weşanê wê demê di destê lijneyê de ye. Di rewşa nelihevkirina di navbera hekem û nivîskaran de, biryara weşandina gotarê ya lijneya weşanê (edîtoriyê) ye. Gotarên sererastkirî di halên pêwîst de ji aliyê hekeman ve dîsa tî kontrolkirin.

2. Nameya ji bo pejirandin yan nepejirandina gotarê tevî raporên hekeman ji nivîskaran re tî şandin. Ev bi rîya postê, yan mailên elektronîk dibe. Ji dema teslîmkirina nivîsê bigire heya derketina du jimarên kovarê ku gotar nehatibe weşandin, derbarê wê yekê de dê bo nivîskaran agahî bê dayîn. Gotarên ku hatine şandin biweşe ji neweşe ji li nivîskarê wê nayên vegerandin.

3. Berpîrsê naveroka gotaran nivîskar bi xwe ye. Gotarên ku ji bo weşanê tîn pejirandin, heqê weşana wan yê kovarê ye.

4. Bi şertê ku navê kovarê bê gotin, gotar û xebatên dîtbarî yên di kovarê de weşiyane dikarin bîn wergirtin.

Esasên Rastnivîs û Weşana Kovara Nûbihar Akademiyê

1. Divê nivîsên ku bêne şandin berê li cihêkî di nehatibin weşandin, an jî ji bo weşanê divê di asta nîrxandinê de nebin. Heger gotar berê di kongreyek, sempozyûmek an jî civînekê de hatibe pêşkêşkirin, bi şertê êşkerekirina dem û cihê wê û guncawdîtina lijneya weşanê dikare bê weşandin. Di vê babetê de hemû berpîrsiyarî ya nivîskar e.

2. Divê gotar bi tevahiya metnê, serbend, nişe û referansên xwe ve tenê di rûyekî rûpelekî A4ê de bi karakterê Times New Roman û 12 pûntoyê bin û valahiya di navbera rêzan de 1, 5 înk be. Valahiya kêlekên rûpelan divê ji bo çep û rastê 4, 5; ji bo jor û jêrê jî 3 santîmetre be. Wekî di divê li koşeya rastê ya di binê rûpelê de jî jimara rûpelê bê nivîsandin. Gotar bi nişe û referansên xwe ve divê ji 30 rûpelî derbas nebe û heger hebe digel tablo, şîkil û xêzan bê teslîmkirin. Divê ji bo şîkil, wêne, grafîk û xêzan jimar bêne dayîn û dema cihê wê hat jimareyên wan bîn diyarkirin û sernavên wan li jêrê wan, heger ku ji cihêkî din hatibe neqîlkin divê jêderka wan bê nivîsandin. Divê jêderk û referans di nava gotarê de (li gorî sistema APAyê) bîn nivîsandin. Agahiyên berfireh ên jêderkan dê di dawîya gotarê de bê nivîsandin û heger rewşeke awarte hebe dikare di jêrenotê de jî bê nişandan.

3. Divê gotar ji bo ku karê rûpelsazî û çapê bi awayekî zûtir bê meşandin di dosyeya Microsoft Wordê de bîn nivîsandin û ji e-maila kovara Nûbihar Akademiyê re bîn şandin. Gotarên ku bi destan hatine nivîsîn dê neyên nîrxandin.

4. Di gotarên ku dê bîn şandin de divê ev rêz bê şopandin: Sernavê gotarê, navê nivîskar, puxte (abstract), deqê gotarê, referans û kurte (Extended Abstract)

Sernav divê bi her du zimanan (Kurdî-Îngilîzî yan jî Îngilîzî-Kurdî) bê nivîsandin. Divê sernav ji 14 kelîmeyan ne zêdetir be û herfên pêşî yên kelîmeyên girdek bin.

Li binê sernavê divê navê nivîskar an jî nivîskaran cî bigre. Di jêrenotê de divê unvana akademîk, sazî, fakulte, beş, binbeş û navnîşana elektronîk bîn dayîn.

Divê bi her du zimanan puxte bîn nivîsandin. Puxteya yekem bi zimanê ku gotar pê hatiye nivîsîn, puxteya duyem jî bi zimanê duyem dê bê nivîsandin. Puxteyên Kurdî di gotarên Kurdî de, dê bi diyalekta ku gotar pê hatiye nivîsandin û di gotarên Îngilîzî de dê bi diyalekteke ku nivîskar tercîh bike bîn nivîsandin. Puxte divê ji 120 kelîmeyan ne zêdetir be. Piştî her puxteyekê divê peyvên bîngêhîn yên gotarê bîn nivîsandin.

Divê di deqê gotarê de teqez beşên Destpêk (Introduction) Encam (Conclusion) û Jêderan (References) bîn nivîsandin. Eger pêwîstî hebe divê beşên wekî Rêbaz (Method), Nişane (Results), Gengeşe (Discussion) jî hebin.

Kurte (Extended Abstract) di gotarên Kurdî tenê de bi Îngilîzî tê nivîsandin. Kurte divê ji 500 kelîmeyî ne kêmtir û ji 750 kelîmeyî ne zêdetir be. Divê kurte hemû hizr û ramanên gotarê di nava xwe de bihewîne. Kurte, bi şîklê paragrafan tê nivîsandin û tê de sernavên navxweyî (destpêk, rêbaz û hwd.) û jêgirên wekxwe cih nagirin.

5. Nivîskar bi xwe ji rastî û nerastîya jêderkan berpirsiyar e. Jêderk mîna ku li jorê jî hatiye eşkerekirin divê di nava gotarê de bîn nivîsandin, heger nişe hebin divê di hundirê gotarê de bîn nimrekin û li jêra gotarê li gor nimreya xwe bîn nivîsandin.

6. Di nameya serîlêdanê de divê bê îfadekirin ku gotar resen e û ji hêla nivîskar an jî nivîskaran ve hatiye xwendin, pesendkirin û bi tu awayî û tu cihê de nehatiye weşandin.

SERERASTKIRINA GOTARAN

Li nava welat û li dîyasporayê gelek pispor, akademîsyen û lêkolerên Kurd hene ku di qadên curbicur ên zanistên mirovayeti de xwe pêgihandine û di warên zanistî de kar dikin. Lê gelek ji van pisporan, ji ber mercên ku tê de pêgihîştine, nikarin gotarên xwe yên zanistî bi Kurdî binivîsin. Kovara Nûbihar Akademiyê bangewazî li kesên bi vî rengî dike ku ev kes gava yekem bavêjin û gotarên xwe bi Kurdî binivîsin. Dema ku gotarek bi Kurdî bê nivîsandin û ji bo sererastkirinê ji Nubihar Akademiyê re bê şandin, ew gotar dê ji aliyê pisporan ve bê sererastkirin. Gotarên ku bîn şandin dê ji du alîyan ve bîn kontrolkirin û sererastkirin:

1. Sererastkirina Normal

Sererastkirina normal, ji aliyê rênivîsê ve tê kirin. Ev cure sererastkirin ji bo kesên ku Kurdiya wan a nivîskî û zanistî baş e, lê rênivîsa wan kêm e tê kirin.

2. Sererastkirina Pêşketî

Sererastkirina pêşketî, ji aliyê wate û jinûvesazkirina hevokan ve tê kirin. Ev cure sererastkirin ji bo kesên ku axaftina wan baş e, dikarin hizr û ramanên xwe derbasî nivîsê bikin, lê ji aliyê termînolojî û gramera Kurdî ve kêm in tê kirin.

Têbînî: Piştî ku karê sererastkirina gotarê qediya, êdî gotar ji hekeman re dê bê şandin. Xizmeta sererastkirina gotaran ji bo zaraveyên Kurmancî û Dimilî ye.

Ji bo sererastkirinê gotarên xwe bişînin vê mailê: nubiharakademi@gmail.com

ABOUT NÛBIHAR AKADEMÎ JOURNAL

Nûbihar Akademî is an international peer-reviewed academic journal that will be publishing articles in the field of Kurdology. *Nubihar Akademî* journal covers with an academic style all kinds of scientific articles and accommodates with a multi-disciplinary approach writings in the fields of linguistics, literature, culture, art, economy, sociology, religion, etc. Works such as articles, translations, transcriptions, symposium papers, books and theses will be published in the journal. The articles that are submitted to be published will be evaluated by expert peer-reviewers whose names will not be disclosed. Nûbihar Akademî is published biannually in spring and autumn. Publication languages are both Kurdish (all dialects) and English.

Review Procedure for Articles

1. The first evaluation of the articles is done by the publication board. The articles that are not in line with regulations of the journal in terms of form and content are sent back to their authors to be corrected. In the next phase, the articles that are suitable (with original versions if they are translated from another language) are sent to three reviewers. The decision to publish the articles submitted to the journal is made according to critique of these reviewers. If at least two (out of three) referees decide that your manuscript can be published, then your study will be published (after a revision based on the suggestions). If the reviewers ask for corrections and make suggestions, the articles are immediately sent to their authors and are asked to make improvements and corrections to the articles according to suggestions of the reviewers. The articles sent for corrections must be resent to the journal at latest within a month. If requested corrections are not made and the articles are not resent to the journal before the deadline, the publication board has the authority (this time) to decide whether to publish the articles or not. In case of disagreement between the reviewers and the authors, the decision to publish the articles is taken by the publication board. The articles that have been corrected can be re-evaluated by the reviewers if necessary.

2. A letter about whether their articles are accepted or rejected along with copies of referee reports is sent to authors. This could be done via post or e-mail. Authors will be informed

about the articles not published in the first two issues of the journal from the delivery date. Whether published or not, the submitted articles are never returned to authors.

3. Responsibility of opinions in the articles belongs to their authors. Publication rights of the articles approved to be published belong to the journal.

4. Articles and figures in the journal can be quoted on condition that the name of the journal is mentioned.

Writing and Publishing Guidelines of Nûbihar Akademî Journal

1. The articles submitted for publication must not have been published somewhere else before or be in reviewing process. If an article has been presented in a congress, symposium or another meeting, it can be published upon approval of the board of publication and on condition that the date and place of the presentation are stated. The responsibility in this respect belongs exclusively to the author.

2. Articles including whole text, indented paragraphs, notes and references must be written only on one face of an A4 paper with 12 font size in Times New Roman writing characters and with 1.5 line of writing space; 4.5 cm space on both sides of paper and 3 cm space on the top and bottom of paper. The article must bear page numbers on right bottom corner. Articles must not be more than 30 pages, including notes and references, and must be delivered with tables, figures and drawings if any. Figures, photographs, graphics and drawings must be numbered and in the text when it is necessary the numbers must be mentioned and their titles must be written on the below. If they are quoted from a different source, then their source must be stated. The source and references must be given within the text (according to APA 6th Edition style). Referencing information must be provided in detail at the end of article and if necessary references can be given in footnote.

3. Articles must be written in a Microsoft Word file for faster page-setting and publication, and sent to Nûbihar Akademî Journal e-mail address. Handwritten articles will not be reviewed.

4. Articles must be submitted in the following order: Title (capital letters), name of author or authors, abstract, the full text, references and (Extended abstract).

The titles of the articles need to be written in both languages (Kurdish-English or English-Kurdish). Titles cannot be written with more than 14 words. The first letter of each word in the title should be capital.

Under the title, names of authors will be presented and in the footnote their academic appellation, their affiliation, department, research area, and e-mail addresses will be indicated.

Abstracts must be written in both Kurdish and English. The first abstract will be provided in the language the article is written in and the second abstract will be in the

second language. In Kurdish articles the Kurdish abstract needs to be provided in the dialect the article is written in, while in English articles the abstract can be written in any dialect the authors prefer. Abstracts must be written with less than 120 words. Key words should be defined below every abstract.

The articles must absolutely have “Introduction” and “Conclusion” parts. Meanwhile, the “references” part must be placed, as well. References need to comply with the APA style instructions. In case of need, additionally parts such as “method”, “results” and “discussion” can be included.

Only in Kurdish articles, “(Extended abstract)”. part will be written in English. “Extended Summary” must be written in the range of 500 to 750 words and should not include subsections (e. g. Introduction, Method) and should reflect the basic ideas in the article in paragraphs. Quotation should not be included in the summary.

5. The author is responsible for the accurateness of references. As mentioned above, references must be given within the text. If there are any notes, they should be numbered within the text and placed at the bottom of the text by order of numbers.

6. It must be stated in the application letter that (a) the article is original, (b) it has been read and approved by author(s) and (c) it has not been published as a whole in any publication before.

Editing Articles (Proofreading)

In the homeland and diaspora, there are many Kurdish researchers, experts and academics who have developed themselves in various scientific fields. However, lots of them cannot write their scientific articles in Kurdish because of the conditions and circumstances which they have lived in. Nubihar Akademi Journal invites them to take the initiative for writing their articles in Kurdish. Articles which have been written in Kurdish and sent to Nubihar Akademi Journal will be examined, reviewed and edited by our experts. The submitted articles will be checked and edited in two aspects:

1. Normal Editing

Normal editing is a kind of making corrections in spelling. This sort of proofreading is for the authors whose Kurdish knowledge is good enough and acceptable academically but not in spelling.

2. Advanced Editing

Advanced editing is reconstituting sentences semantically. This kind of proofreading is for the authors whose speaking skill in Kurdish is good enough to transfer their thoughts into writing but their terminological and grammatical ability in the language is not adequate.

Note: After editing of articles is completed, the articles will be forwarded to referees. Proofreading works will be done only in Kurmanji and Zazaki dialects. Proofreading and editing articles is a paid work.

- To have your articles proofread by our referees, please send them to the following e-mail; nubiharakademi@gmail.com